

ELBESZÉLÉSEK ÉS ÚTIRAJZOK

II. KIADÁS

**BUDAPEST
SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA
1923.**

STEPHANEUM NYOMDA R. T.
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. szám.

TARTALOM.

Az élet költészete (1895.)	5
Zinka halhatatlan (1895.).....	14
Oh áldott türelem (1895.)	25
Az ondavai vámos (1896.).....	37
Szent-hely (1897.)	47
A németországi útvázlatokból (1886.):	
I. Kölni emlékek.....	162
II. A Wartburg	174
A római Collegium Germanico-Hungaricumban (1887-1888.).....	184
Képek az Új-világból (1904.)	180

Nihil obstat. *Dr. Michael Marczell*, censor dioccesanus.

—
Nr. 3106/1922. Imprimatur. Strigonii, die 3. Octobris 1922.
Julius Machovich, vicarius generalis.

AZ ÉLET KÖLTÉSZETE

Az esztergomi új vashíd kapaszkodófán iparkodtam felfelé. A régi hajóhíd a parton gyászol. A túloldalon a káposztáshajók elnyúló alakjai sötétlettek s a parton tüzek égtek. Az üstök körül asszonyok settenkedtek s szűrös atyafiak ültek köröskörül, ki zsákon, ki tőkén s a fel-fellobbanó tüztől majd kipirosodtak, majd elsötétültek. Egy helyen énekeltek; a széles víztükör felett kellemesen lejtett át a clal, tisztán csengett, mintha jöttében megfürdött volna. Aztán megint csend lett; pillanatnyi benymásnak szárnyain jött s eltűnt.

Az élet nagyjában csupa pillanatnyi benyomásnak szövedéke: harmonikus lélekben tehát dalfüzérré válik. Tarka változatok lejtnek át a lelken: vidám és szomorú, meleg és ködös dalok. A Gerecse-hegy mögött leáldozó nap, a bazilikának holdfényben ragyogó keresztleje, az esti Dunaparton a vadludak távoli gágogása, a száguldó vonat, a villamos fényben égő utcák, egy sistergő rakéta, a télnek akanthusz-levelei jáucsillámos ablakomon: pillanatnyi benyomások keltői, lelkünk felvillanyozol, mindmegannyi röpke dal. De hát csakis dalfüzér az élet? Nem zsongnak-e benne zsoltárok? Nincsenek-e benne hősköltemények?

Fönt álltam a hídon, a technika e remeklésének kihívó polcán; gyönyörű, merész ívek domboradtak

felettem; az ész diadalának villamos benyomásai lejtettek idegeimen, mindmegannyi lendületes, hangtalan dal s mégis úgy látszott nekem, hogy ezek csak az élet felületének gyűrűző karikái s technikán és tudományon, kultúrán s vívmányokon túl kell a zsoltárt, az élet mély áramát s a hőskölteményt, a lélek diadalát keresni. Ezek a merész hidák, ezek a Dunát szelő hajók, ez a fenyűkockás út s a rajta eldobogó fogat, ez a kulturális világ pillangó-leikéivel, tréfáival s könnyeivel csupa karika, csi:pii gyűrű és fodor; de alattuk törtet előre az élet komoly, feltartózhatatlan, óceánokat kereső árja.

Igen, eltaláltam. A szürkületben kísértetiesen mozgó folyamra néztem s világos lett előttem, hogy igazam van. Mert mihez hasonlítsan az élet inkább: vajjon e fejedelmi folyamhoz, mely hegyekből jön. szirteken habzik, csendes méltósággal folyik, emberkéz nem hajtja, óceánba szakad; vagy a folyam felületén játszadozó karikákhoz és fodrokhoz. A fodrok a dalok; támadnak s elsimulnak; a zsoltár a mély áram, mely halk suttogásban, óriás erőkifeitésben siet az óceánba. Stoikus méltósággal s háborítlan törhetlenséggel halad; mindegy neki, vajjon kalibák és szerb hidások tükrözödnek-e benne, vagy a magyar parlament s az elevátorok; mindegy neki, vajjon hullákat gördít, vagy aranyporral játszik; vajjon fahidak alatt siklik, vagy vas-, lánc- és sodronykötél-hidak alatt siet; mindegy neki, vajjon a Csallóköz unalmas füzesei fodrozzák lenyúló ágaikkal, vagy a visegrádi kertek s a Margitsziget rózsaszírmait kapdossa; mindegy neki, vajjon a tutajok lehámozott szálfáit, vagy a szalonhajók bordáit mozdítja; mindegy neki, vajjon a hajófedélzeten ingerekedő angol missek kolibris kalapjait, vagy a tutajos tótok bocskorát kapja lábára s viszi. Ez a

folyam tehát mint az *élet zsoltára* s fodrai, mint az *élet röpke dalai*. Dalfüzér tehát az egész tarka élet, de hol, merre zúg a zsoltár?

A híd egyik bordáján, bár este volt már, két olasz dolgozott; egy szeget, igazítottak be jobban a vas-hálózatba.

—Ép ma négy hónapja, — monda az egyik, ki fent állt, — hogy Antonio onnan a középső oszlop-ról lebukott. „Santa Maria”, kiáltotta s a víz el-nyelte; fel se vetette többé.

—A mérnök is hallotta — monda a másik, ki lent állt — s azt mondta róla, hogy a feleségét em-legeti.

—Emlegethette is. Szegénynek három gyermeké van otthon s őt a halak eszik. Nehéz volt a szíve s azért úgy bukott le a vízben, mint a kő.

—No, ezt ne mondjuk meg otthon; mondjuk, hogy eltemették. Neki mindegy s a többinek, akik gyászolják, jobb minél kevesebbet tudni.

— Jól van, mondjuk.

Még egy darabig kalapáltak, azután az, ki Antoniót szóbahozta, utolsót ütött a szegre.

— Így, eltart száz évig.

— Száz évig? Sok lesz. Miből él akkor a munkás-ember?

Három muzslai atyafi baktatott most a hídon, tarisznyával vállukon; a hidat tegnapelőtt, mikor másodszor mentek át rajta, kicsit még megbámulták, de ma már rá se hederítettek; különben is igen élénk beszélgetést folytattak.

— Tudja, mit szólt? — mondja a középső — Azt mondta a fiának: halál előtt állok s nem tüdőm, hogy mi lesz ott túl velem; de azért a rétet ki ne add; megesküdtem, igaz, hogy hamisan; de azért a rétet ki ne add.

— Hát most minek neki? Isten legyen neki irgalmas.

Ezt a titkot bárki is hallhatta; kopogásuk decrescendo hangzott, minél inkább távoztak; azután elhalt az országút porában.

A hídon könnyű hintó gördült Párkány felé. 20-30 méteres mélységek felett két hölgy dől a hintó párnáiba s cseppet sem ideges; mikor ez óriás párhuzamos vasabroncsokon fogatukkal végigszáguldanak a Duna felett, szinte dagad az élvezettől a lelkük s ütemet ver hozzá a paripák tompa doboğása. A szem elnéz messze a sík tükrön, siető gyors áram siklik a hídoszlopok alatt, melynek tükrét előbb hetven hídhajónak orra hasogatta. Azelőtt meg híd sem volt s a partokat sem kérte senki a folyamtól számon. Még azelőtt ott fenn a Géta-hegy lábánál hömpölygött, hol most falu s pusztá terjeng és a római centurio a lejtőn felállított táborból vitte le ússtatni lovait. Még ölöbb őskori erdők pompáztak errefelé, csendjükben mocsarak terjengtek; az erdők elsülyedtek s köszén lett belőlük és most bányászok emelik ki kövé vált sudaraikat, üveghuták olvasztják hevükben a kovát s vonatok dübörögnek temetőjük felett.

—Mily pompás, mily nagyszerű, — gondolja a két hölgy, — igazán úr az ember.

—Ki volt ez, aki most ment el mellettünk? — szólítja meg az idősbik a fiatalabbat. — Nemde szomszédunk özvegye?

A másik hátranézett.

— Igen, ez az. Szegény asszony. Húsz év óta így nyomorogni.

A húsz évet szenvedő lassan lépegetett. Nem nézte, hogy min jár és hogy mikép kovácsolták őszsze. Az ő gondolatai azon jártak, hogy frász krajcárt

vagy huszonnégyet követeljen-e a varrásért, melyet kendőjébe kötve visz. De a lelkiismerete feltámadt: „Isten ments! Sok lesz” s a 20 krajcár nál maradt.

„Szegény asszony” ... Ezt gondolták még mindig azok a ketten a száguldó fogaton, de csak úgy csendben. Híd, mélység, sima tükör, fenyűkockás út. lódobogás elmosódtak lelkükben, figyelmük a szegény asszony húszéves szenvédésére irányult. A technika remeklései, hidak, telefonok, a strázsahegyi üveghuta villamos fénye a látóhatáron csak kellemes felvillanyozásszámba ment; de a szegény asszonyban mintha csak más tiszteletremélő hatalom haladna el mellettük, melynek mindegy, vajon vas, vagy fahídon jár; vajon a mukiállítások pálmafái, vagy a márianosztrai völgy borókafái alatt pihenteti nehéz fejét. Az élet terhe nehéz: azt dalba foglalni nem lehet; *annak zsoltár kell.*

A szegény asszony nyomában három cseh munkás lépdelt, batyuval hátukon; mennek üveget fújni a Strázsahegyi alá. A huta villamos lámpái megvilágítják a látóhatár finom ködét; de oda már nem érnék. Lassan cammognak; könnyű a batujok s üres a gyomruk; de az üres gyomor a legnagyobb teher; Góliátok roskadnak alatta.

A szegény asszony és a három cseh egymásután kopogtak az üresedő utcákon a szegények lakásai felé. Egy ronda ház falára rá volt mázolva, hogy: „Szálló”.

Kevés vártatva már a szálló egyetlen helyiségeiben rendezkednek. Kenyerük nincs, tehát aludni akarnak. A vén asszony, ki légypettyes lámpással kísérte be az ajtótól a szobába a három vándort, kifújta a gyertyáját, mert a szobába a holdvilág szolgált; beszedte a kétgarasokat s amint jött, csoszogva távozott.

Két-három padra rongyos pokróc volt terítve s alattuk sok mindenféle cök-mók rejtőzött; az egyik ily ágyon hosszú, ösztövér kutya hevert s laposakat plisztált a vendégekre, kik alighanem őt onnan kizavarják.

„Nem mész innen!” förmedt rá az egyik s batyu-jának szíjával megüti a fölcihelődő kutyát. „Hát még a kutya is bántja a szegény embert?” A kutya leugrott s a sarokba telepedett.

Az ágyak kemények voltak, mert pénzzsáknál keményebb a rongy s a legnehezebb fej a proletár feje és ezt a terhet vashidak se bírják, a világ bordája is beszakad alatta. A padok le nem szakadtak, csak ropogtak, mikor a három vándor elnyújtózkodott rajtuk.

Aludni akartak, de fáztak; összekuporoltak s minden rongydarabbal takaróztak; a takarót szorosan testük alá gyűrték. Ásítottak és dideregtetek.

„Hát van esze ennek a straloviczinak, hogy Összevesz a világgal s mikor az ember ellenségünk, a kutyától sem fogadja el a jót”, mondja a szélső türelmetlenül. „Tudjátok-e, hogyan segítek és magam? Ide hozom azt a kutyát, hadd melegítsen” s azzal leugrott és a sarok felé tipegett. „Gyere ide, kutyuska! Gyere! Melegíts!” S a kutyát megfogta s magához fekteté.

Nemsokára a straloviczi megszólalt: „Te! Nem adnál egy keveset abból a kutyamelegből?” s ő is hozzá húzódott.

Ó be jó, ha az embert legalább az állat melegíti.

Azokból a mélységekből, melyekbe az élet terhe vonszolja az embert s azokon a meredek utakon, melyeken a küzdelmes lét fölvezet: hallani a zsoltárt. Ez a zsoltár hitünk homályában, reményeink s küzdelmeink pálmalombjai s bánataink mirtus-

ágai alatt suttog; kottái könnyekkel vannak be eresztve szívünkbe s kiváltkép a szenvédésnek s a szegénységnek van prívilégiuma arra, hogy szóta-
lan énekeit megértse. Nincs az a tudós, ki *elemezze*
s nincs az a művész, ki elleshesse; csak az élet
terhe alatt nyögő s vágyódó szív érti; igaz, hogy e
fönséges zsoltárba az elkeseredett ember éles
disszonanciákat vegyít, mikor vonagló kézzel nyúl
a titkos hurok közé; e disszonanciáktól fáj a világ
feje.

Hát a *hősköltemények* merre zúgnak? Merre
csengnek?

A „Szállótól” nem messze van egy szegényes ház; az utcára csak kétablakos; de az udvarba be nagyon elnyúlik. Sok ajtó nyílik hosszában; mindenik konyhába szolgál s egy konyhán két-két család lakik. A második ajtóból pongyolán öltözött, köhögős asszony lép ki; két év óta beteg; mikor a fal hosszában megy, kezével a falnak támaszkodik, hogy el ne döljön. Mikor köhög, megáll s olyankor az udvar porában kaparászó tyúkok nagy zajjal szétrebbbenek. Ez az asszony egy szabólegény felesége; Marcsa, Pista és Linkának édesanya.

Pistát reggel az erdőbe küldte föl a „Vaskapuhoz” fáért. „Gyere jókor hazá, mert tán meg nem várlak”, mondta neki, mikor elment.

Tegnap ez az asszony meggyónt, megáldozott s az utolsó kenetet is felvette s miután a pap elment, végigcsúszott az udvaron, leült minden ajtó küszöbéré s beszélt a konyhák lakóival, asszonnyal s gyerekkel és azt mondta nekik, hogy búcsúzni jött, mert ma vagy holnap meghal. Ezt tegnap tette. Ma már nincs kitől elbúcsúzni; azért tehát az udvaron az akácfa alá, hol deszkákból valamiféle karszéket hevenyésztek neki, üldögél; azt mondja,

hogy benn a szobában fojtogatja őt valami. A karaszéken két vánkos van, a dunnával takarózik; ezt a két vánkost s a dunnát Marosának hagyja örökbe. Tizenegy óra volt délelött; Linka hazajött az iskolából. A köhögős édesanya nagyon rosszul érezte magát. Oda fordult Linkához s azt mondta: „No csakhogy már te is itt vagy.”

— Hogy vagy, mamuskám? kérde Linka résztvevőén; de anyja nem felel; lógotja fejét s emelgeti száraz kezét.

— Hívd el az asszonyokat, mondja azután s hozd el a gyertyát. Linka elszaladt; az asszonyok a szomszéd, konyhákból eljönnek, ki sietően, ki vonakodva. Linka is jön s hozza a gyertyát.

— Hát a Pista még nincs itt? Mondja halkan a beteg. — Alig várom, alig várom.

Az asszonyok vigasztalták. Linka a gyertyát gyújtogatta. A gyertyát azután az asszonyok a beteg kezébe adták s mindenjában térdre ereszkeztek. Az akácfa valamennyi levele lefelé konyult; száraz idő volt, no megnézte e csodálatos látványt. A tyúkok hátul az udvarban nesztelenül kapargáltak s a ház kutyái a küszöbön nyújtózkodtak. A mormogó imában észre sem vették, hogy az udvarajtó nyílott s Pista egy nyaláb fával megérkezett. A nyalábot a konyhában letette s azután ámulva a térdelőkhöz sompolygott, mintha félt volna édesanyjától; de az asszonyok előre taszigálták s anyja mellé került.

— Itt vagy már, Pista? — lehelte inkább, mint mondta a szegény beteg. — Jól van, fiacskám. Te is térdelj le és imádkozzá!

Megsimogatta a fiút s ez egyszerű, de fönséges gyülekezet imája közben meghalt.

Ez már nem dal; nem is zsoltár; ez *hősköltemény*.

A hősiességnak ez a szellege pedig nem támad sem technikából, sem fizikából; vashidak, villám-lámpák, telefonok, fenyűkockás utak nem nevelik, de nem is feszélyezik; hasonlít a fejedelmi folyam-hoz, mely magaslatokból szakad s mindegy neki, vajjon vassal, fával, kövel hidalják át: úgy ez a szellem is az ég magaslataiból ered s mindegy neki, vajjon darócba, vagy finom vászonba öltöztetik, vajjon selyempapucsban jár, vagy facipőben kopog. De ahol feltűnik, hódító hőssé válik s haldokló ajkkal is a legnagyobb győzelem diadalénekét zengi.

Íme a költészet, mely merő valóság: *az élet dalai, zsoltárai és hőskölteményei*.

ZINK A HALHATATLAN.

Ezernyolcszázhetvenhatban fiatal hannoveri bárával ismerkedtem meg Rómában, kinek családja Welf-érzelmei miatt Poroszországból kiszorulván, Ausztriában, Friedberg mellett telepedett meg. A fiatal báró a korzón lakott, a Palazzo Sciarra-ban. Sokszor láttam őt felmenni a hideg, fényes már-ványlépcsőn s eltünni a halaványkékre festett, aranyoskeretű ajtók mögött.

December eleje volt. A római kollégium folyosóján álltam. Künn esett; vastag cseppek csapdosták az ablakokat. A hamvas felhők szélei átlátszó cafatokká tépődtek s unalmas savószínnel borították el a jöhírű olasz eget. A kollégium előtt, eső és unalom ellenére, hullámzott már a tudomány szomjas s széles e világban legtarkább egyetemi hallgatóság. Katonás magatartású, előkelő monsignorék tipegték a járda tócsái közt; csattos cipőjük, violaszín harisnyájuk nem volt épen évadszerű s finom metszetű arcukon azok a biggyesztett ajkak vizenyős, rossz kedvről tanúskodtak. Mellettük barnacsuhájú, nagyszakállú barátok esővel s tócsákkal nem sokat törödtek; az esőbuborékok cuppanva csókolgatták mezítelen lábaikat, mintha mondogatták volna: lám ezeknek nincs violaszín harisnyájuk s mégis jobban járnak a lucskos világban; amennyire pedig el lehet látni a szűk utcán le a Pantheon felé, a kispapok kék, pi-

ros, viola s ki tudja, mi minden elképzelhető színbe öltözött csapatai tolongtak; magas nyurga alakok, éretlen, halvány arcokkal.

Amint így a csatakos reggelbe kinézek, nagy meglepetésemre a bárót látom meg, ép mikor a kapu előtt esernyőjét leszerelve, rázza róla az esővizet. No lám, tehát nemcsak ártatlan routeokra rándulnak ki a Sciarra palotából, hanem a római kollégium előadásaira is, — gondoltam magamban. Ez igazán érdekes.

Rendesen a pad szélére ült mellém; erőteljes termete, szöke, hullámos fürtű feje magasan kiváltak; arcán bánatos mosoly játszott s nagy, kék szemeire gyakran felhő ült. Ilyenkor lehorgasztotta fejét; majd meg úgy látszott, hogy benső küzdelméből felrezzenne, villámmá változik napsugaras tekintete. Kire lövelte? ... Ki tudná megmondani?

Egy hírneves jezsuita tartotta épen előadásait az emberi lélek halhatatlanságáról s azon ellenkező, sötét világnézetről, mely az embert s haladását megnyomorítóan hirdeti, hogy por, hamu, semmi vagyunk; lelked, mint a pára, ha kilélekzed, nem foghalod meg. S különös, bárómat nem győzte meg; gyönyörű előadásait ábrándos túlvilágiasságnak nézte; Óperenciás dajkameséknak, vagy ragyogó álmoknak tartotta Bagdad rózsaligeteiből.

Különös ember, — mondhatták itt is, ott is — beteg a lelke. Eljött a ködös éjszakáról a verőfényes Itáliába s a szellemi impulzusoktól telített szent Rómába gyógyulni.

Így mondták ezt az előkelő római társaságokban is, kivált abban a szellemes körben, mely a Campi doglio alatt Hahn-Hahn gróf házában szokott összegyűlni. Ha a fiatal báró a félelmetes nagyságú szalonba belépett s a pálmák alatt ülő grófnénak

a kezét megcsókolta, a rálövelt kritikus pillantások és megjegyzések új életet öntötték a társalgó csoportokba.

— Ah, íme, itt a mi fiatal nihilistánk, — jegyzé meg Helm gróf az orosz attaséhoz fordulva, kik mindenketten rég letűnt koroknak s messze elmaradt eszméknek barátjai voltak s a népet csak kanailszámba venni szokták.

Az arabeszkekkel keretezett, renaissance-stílú kandalló mellett állt Massimo herceg, a feketék legfeketébbje s majdnem illem ellenére vágott szavába Legrand grófnénak, ki épen Rafael ronggyá iett arazzójáról beszél, melyet a ripettai szatócsnál vett:

— Lám, grófné, ettől a hannoveri bárótól Rafael összes ép és rongyos arazzói, a Vatikán összes istenei és istennői s hegyibe még Szent Péter bazilikája is légbé repülhetnének.

— Oly veszélyes ember ez a szőke báró? — rikácsolja a grófné kíméletlen, tetszvagyó modorral, úgy hogy a közel ülő Molima nénje is impertinensnek találja e hangot.

— Anarchista, nihilista, — zárta be az anatémát a fekete herceg, — radikális, szocialista stb.

— Brr, vagyis inkább Bov — monda rá borzongva a grófné s kényelmesen elnyújtózott a selyem „causeuse”-ben.

Innen is, onnan is villogott még egy kíváncsi, érdeklődő tekintet a hannoveri bárónak, ki rövidre mért szívélyességgel üdvözölve ismerőseit, Sullo ezredeshez lépett.

— Hallom, báró úr — szólal meg az ezredes nevetve — már a római kollégiumba is eljár s ott keres sötét eszméire egy kis derűt? Tán bizony megténi szándékozik?

— Derűt keresne a sötétben? — vág közbe Mer-

gatton ő excellenciája – alighanem csak reakcionárius bogarakra vadász!

– Lord Mergatton természetesen inkább a klubban vadász – szólt közbe merészen egy vastag angol bankár, ki legalább így akarta megbosszulni azt a 112 dollárt, melyet Mergatton úr másfél óra előtt nyert el tőle.

Különben Mergatton s az angol bankár akár össze is veszhettek, a hannoveri báró úgy tett, mintha nem is hallaná s csakhamar bizalmas csevegésbe elegyedett az ezredessel.

Keresztbefont karokkal, érdeklődve szemlélte a „monde noir” parfümös világát. S valahányszor az ajtó nyílt, kíváncsi tekintetet vetett a belépő fehérharisnyás, világoskékfrakkos inasra. Jó sokáig várt már, amialatt az előkelő pletyka is hosszabb szüneteket tartott s a vendégek egy része albumok és illusztrált művek forgatásával kezdett foglalkozni.

Végre Haensel gazdag dán asszonyságot jelentettek be leányával, Zinkával, kik a telet Rómában töltötték s a Pinción ép úgy, mint a Corsón feltünést kelttettek. Zinka még két év előtt a Medici-villa mellett álló Sacré-Coeurben nevelkedett s gyakran magára vonta a radikális báró figyelmét. Az anya és leánya mint két testvér hasonlított egymáshoz; az anyának hervatag vonásai sugárzóan s életteljesen visszatükrözödtek leányának arcán; egymástól tanultak mosolyogni s világosbarna hajukat bogba tűzve viselték.

Mozdulataikon az egyszerűség kellemé ömlött el s egész megjelenésüket az előkelőség s nemes nőieség illata hatotta át. A „digne mère”, a Sacré-Coeur fönöknője, Zinkában a mély lelki élet jellegeit ismerte fel; néha ábrándos, máskor meg pajzán volt;

mikor elmélázott, járásában, mozdulataiban kedvesen ügyetlenkedett s ilyenkor azt mondták róla* hogy ügy jár, mint egy angyal, akinek fájnak a szárnyai.

— Itt a Zinka, — szolt az ezredes hamiskás mosollyal a báróhoz, aki el nem titkolhatta kellemes meglepetéséi. Azért is az ezredes gyorsan hozzátevé: — Ügy látszik, báró úr, kegyed a filozófiát nemcsak könyvekből, hanem szívekből is tanulja Rómában?

A szöke báró mosolygott.

— Ezredes úr,— szolt kissé elfogulva, — hátha ez is filozófia? A kollégiumok sötétek előtttem. Könyv vagy szív, eddig egyre megy. De hátha a szívből jobban tudom kiolvasni, hogy miért élek?

— Miért élek? — ismétlé az ezredes vontatva, — bizonyára nem azért, hogy kísértetekkel viaskodjék; itt mosolyog körülöttünk az élet; itt sugárzik a lélek; fogja meg, ragadja meg!

— Lélek — sóhajtá a báró — lehet-e azt meg fogni, ami nincs? Vagy komolyan gondolja-e, hogy van ebből valami?

S ezzel barátságosan megfordult a sarkán s a zongora felé indult, hol Zinka a bánatos stornellik egyikét énekelte, melyekben a Campagnuolo szokta Gallicano vagy Cavi lejtőin örömet s búját kiönteni.

A dán ajkak nem vették el a „bocca romána” hangzatosságát s a dal maga lágy, elnyújtott hangokban végződött. Köszöntötte a virágos májust s megsóhajtotta a sárguló őszt.

Az ezredes bár tudta, hogy a villámcsapás divatját multa, világosan felismerte, hogy a hannoveri báró ezúton megtalálja, amit keres. Sejtette, hogy mily könyvből fogja majd kiolvasni azt, hogy minek él az ember, csak abban hibázott, hogy e könyvet

pirosba kötve vélte, pedig feketébe volt az kötve,
mint a rekviemes misekönyv.

*

Négy év múlt el azóta. A báró rég nem járt már a sötét, római kollégiumba. Az említett gróf Hahniele estély után körülbelül négy hónappal egy szép áprilisi reggelen, midőn különösen fáradtnak láttam, az óra végén azzal vett búcsút tőlem:

— Isten önnel! Többé nem jövök el. Ez a tudomány száraz nekem! Hiába keresem könyveikben az élet rejtélyeinek kulcsát, nem találok rá. Ezentúl a viruló, pezsgő élet lapjairól akarom leolvasni az élet titkát. Kutasson ön itt, én kutatok ott; hátha egyszer kezefogva, egy meggyőződésben találkozhatunk.

Bánatosan néztem utána. Kár érte — gondoltam magamban — de hiába! Vannak ily elszéűthetlen lelkek, kik abban tetszelegnek maguknak, hogy örvények szélén járnak s mégis tagadják, hogy örvények vannak. Csak ritkán találkoztam vele az utcán; szívélyesen köszöntött, mint akinek útjai jelenleg nagyon is eltérnek a régi jó ismerős életösvényeitől, de azért a baráti megemlékezésnek nincs hijjávai. Gyakran láttam őt a Via del umilta környékén, hol Haenselék laktak; alighanem azt a fátyolozott, rezgő hangot leste, mely akkor, azon az estélyen s azóta is annyiszor megénekelte a Campana gnuolo bánatát.

Azóta már a negyedik május virult el bűbájosán a római villák rózsaligetein s már az ezideinek is huszonhárom langyos éje váltakozott verőfényes, illatos napokkal.

Emlékszem rá, arra a május huszonharmadikára, mintha ma volna.

Albanóba készültem a következő napokban s ko-
csit mentem fogadni.

Festői zig-zug utcákon tévedeztem a Marcellus színháza körül. Égbe meredő kékes mohával behintett falak vettek körül, rácsos ablakokkal. Egy kerti falon áthajlottak az utcára viruló narancsfák sötét lombjukkal s köztük még ezüstösebben csillogott néhány olajfának finom, vékony metszésű lombja. A kertre néző rácsos ablakból egy szép magnólia félén kiszáradt törzse nyúlt ki, rajta gyékényszálon kalitka lógott s a kalitkában egy feketerigó énekelt. A rigó, mikor énekét félbeszakította, buksi fejét a kalitkából kinyújtva, félszemmel nézte a tűzvörös gerániumpokat, melyek fapolcon álltak két oldalt a kalitka alatt. A levegő nyomasztó volt; az ég kék és mély volt, mint a tenger.

Egyszerre a csendet tompa nyögés verte fel; a felhőtlen égre forró és szétömlő füst emelkedett; az utca végéről szakadozott, bánatos hangok tódultak minden erősebb s gyorsabb tempóban felém; a rigó hangja elhalt s a vérvörös geranium is mintha tomította volna rikító színeit.

Levettem kalapomat. Egy római temetés vonult el előttem félelmetes festőiségében. Zsákba öltözött, tetőtől talpig beburkolt férfiak vonultak el párosan mellettem; derekukat kötél övezte; a kucsmába végződő zsák két keskeny nyilasán villogó szemeiket láttam; füstölgő fáklyát tartottak kezükben: néhánynak ujjain sok gyűrű ragyogott, jelezvén az itt ismeretlenül gyászoló előkelőségeket. Utánuk mezítlábas, csuhás barátok következtek, halk imát mormogva, melybe belerezgett hosszú, deres szakkálluk. Végre a koporsó, sárga szemfödéllel letakarva, melyet nagy feketeposztó kereszt osztott négy vigasztalan mezőre.

A koporsó mögött, úgy tetszett nekem, mintha a gyászbaborult hannoveri bárót láttam volna menni s utána egy szintén feketébe öltözött dadát, karján kedves kis gyermekkel, mely a dada vállait veregette s szinte taktust látszott verni az elfojtott, nyögő énekhez. Tán az édesanyját viszik?

Közbejött akadályok miatt csak május 31-én rándulhattunk ki Albanóba. Felejthetetlen, fönséges nap volt ez; oly forró, mint a marinói bor, – oly kellemes, mint az albanói sötétkék tó tekintete a gesztenyés és olajfás lejtők közt, – oly vidám, mint a Campagna fölött lebegő pacsirták éneke.

Az albanói tó fölött sötét cserfák alatt emelkednek a keresztút köböl épült állomásai. A kápolnák háttal épültek a tó felé s e hátfalhoz padok vannak illesztve. Ezek egyikén ültem s a tó sima tükrére néztem, mikor valaki lágyan érinti vállamat. Fölnéztem; a báró volt. Feketébe volt öltözve s arcán mély, nyugodt gyász kifejezése ült.

Magyarázatra nem volt szükségem, egyszerre minden tudtam.

– Ismer még? – kérdezé halkan tőlem, mialatt fölálltam s felém nyújtott kezét részvéttel megszorítottam. – Örömömet – folytatá – nem közöltém önnel, hiszen azt könnyebben viseli az ember; de a bánatot szívesen megosztjuk. Feleségem, Zinka meghalt, – szolt mély szomorúsággal.

–Báró úr, – mondám részvéttel – segítse bánatát elviselni az Isten! – mást nem mondhattam.

– Ez vigaszom, – szolt nyomatékosabb hangon. – Haldokló szemeiből olvastam ki e fenséges vigaszt.

Kellemesen meglepetve néztem rá. Ó észrevette, leült s engem is magához vont. Nem szóltam semmit; tudtam, hogy rajta a beszéd sora. Pálcajával a kavicsokat veregette s utat csinált a cserfa törzsé-

ről leszállinkózó hangyáknak. Azután mélyen felsóhajtott: – Lám, ilyen az élet. Mosolygó, mint a lankás part s borzalmas, mint a kráter mélysége.

Semmit sem feletem; szemeimet egy parti fecskére szegeztem, mely kettőt lejtve, kétszer lecsapott; megbillentette szárnyaival a tó tükrét s fodros gyűrűket támasztott az azúrkék vízfelületen, azután föllandülve, a felhőtlen égben szürkés pont gyanánt keringett.

– Igen, ilyen az élet, szolt újra a báró – néhány fodros gyűrűt vet titokzatos mélységek fölött; a gyűrűk egymásba fogóznak, ringanak s elülnek; ami pedig e gyűrűket támasztotta, elszáll... az égbe.

Szelíd tekintettel csüngtem a gyönyörű tavon s élveztem a báró minden egyes szavát. Ránéztem ső folytatá:

– Nézze e kies, mély kékségű tavat, mily tiszta a vize a parton; a napsugár körülkarikázza a fenék kavicsait; de minél tovább megyünk beljebb, annál homályosabb lesz tekintetünk; pedig a víz ott is oly tiszta, mint a parton, csakhogy a mélység maga fátyolozza tekintetünket. Úgy vagyunk az élet nagy kérdéseivel is; mélyek mint a kráterek tavai, – az ember pedig szökel rajtuk, mint a vízipók s van idő, mikor az élet mámorában nem is sejti mélységeket.

Fölálltunk s lassan lépkedve kiértünk a cserfák alól, melyeket vadrozsa és vadvenyige futott be. Bódító narancsvirág illat vonult át a levegő gőzein. Itt-ott egy leváló, vastag harmatcsepp rezegteté meg a rózsák lombját. Napfénnnyel átszött, finom köd takarta el a látóhatárt. A távolban bizonytalan körvonalakkal és a meghalt szépség szellemétől áthatva terült el Róma.

Önkénytelenül megálltunk s elmerengtünk e mámoros, bűbájos látványon.

— Íme az örök város, Róma, — monda a báró, fölemelve kezét, — az emberi nagyság és alávalóság küzdtére; a legnagyobb aspirációk háromezeréves arénája; Róma, melyről, mint ragyogó ezüstobeliszkről, fényszalagok válnak le s halhatatlan eszmék alakjában elkígyóznak Európa fővárosaiba épügy, mint a Kárpátok s a Pirenék hegyi falucskaiba. Itt éltem éveken át, anélkül, hogy megértettem volna az emberiség legfontosabb s boldogítóbb gondolatait, melyek körül lengenek s halhatatlan-ságról suttognak.

— Nagy, kitűnő férfiak hajlott korú alakjai előtt álltam, kiknek mikor elhalt testük, ragyogóban felvillant lelkük; kik csodás gondolatokat mondtak tollba fakó ajkakkal s halavány arcukhoz kellett illesztenünk fülünket, hogy meghalljuk, amit gondoltak. Haldokolva kerestek s találtak több világosságot s én mégsem ismertem fel az elhaló testben a halhatatlan lelket. De midőn a húszéves édesanyának, Zinkának haldokló tekintetébe merült szemem, tekintetébe, mely megtörve bár, de teljes öntudattal pihent kétéves gyermekén és azt súgta neki s nekem: Isten veletek! — leesett szemeimről a fátyol s megutáltam azt a balhitet, hogy egy lélek, mely szeretetre van teremtve, ép mikor a legöntudatosabban és legforróbban szeret, — mikor kedvesítől hűlő ajkakkal búcsúzik, amely ajkak már dermednek; neki pedig hajlékonyság és élet kell; hogy — mondom — egy lélek ép azon pillanatban szűnjék meg lenni, mikor legédesebben s legforróbban szeret; ez ugyancsak barbár s állatias felfogás.

Elakadó lélekzettel hallgattam a báró szavait Nagy virágbokorhoz értünk, melyből üde rózsák

leskelődtek ki a kellemittas természetbe. Előttem ép egy szomjas ajkú, nyíló rózsán sziporkázott a napsugár s szívárványos párával köríté kitóduló szirmait; élet és illat tódult belőle.

Mindkettőnknek szeme megakadt rajta.

— Báró úr, — mondám a nyíló rózsára mutatva, — a legnagyobb igazságok a legegyszerűbbek s az ég és föld hangoztatja azokat. Nézze e pompás, harmatos rózsát. Nem volna-e oktalanság azt hinni, hogy e pompás virág ép akkor szünjék meg lenni, mikor legteljesebben fejti ki szirmait s legillatosabban leheli életörömét? A léleknek virágzása és illatозása a gondolat s a szeretet. Akkor virágzik a lélek legillatosabban, mikor legmélyebben gondolkozik s akkor fejti ki legszebb tavaszi pompáját, mikor legforróban szeret. De semmi sem hal meg akkor, mikor legteljesebb és legpompásabb. Lehetetlen tehát, hogy lángelmék azon pillanatban szúnjenek meg lenni, mikor legszebbet gondolnak s hogy csecsemőiktől búcsúzó édesanyák akkor semmisüljenek meg, mikor legforróbban szeretnek. Sőt azt kell gondolnunk, hogy lelkük akkor nyílik meg kimondhatatlanul szépen s átlép azon világba, hol örök tavasz virít.

A báró leszakította az aposztrofált rózsát és ajkaihoz emelé.

— Tehát Zinka halhatatlan, — suttogá mély megilletődéssel — s mi vele.

Ezzel kezét nyújtá búcsuzásul. Én megragadtam kezét. Ki hitte volna négy év előtt, hogy valamikor így egy szent meggyőződésben találkozunk? Találkoztunk.

A könyv s a szív ugyanazt a filozófiát tanítja.

Ó ÁLDOTT TÜRELEM

Az utolsó negyven-ötven év mily hosszú időszak a magyar dzsentri életében! Oly hosszú, mint a hulló csillag útja, – no meg oly szomorú is!

Ez a magyar dzsentri a pozbai szentkút környékén is olyan volt, mint másutt; még jó dolga volt, szeszélyes jókedv, szíves vendéglátás járta; házuk csendjét zene és tánc, a határt pedig a vadászat zaja verte fel. Bárkony István házfala is eltündökölt a szentkút környékén jó messzire; a kapu társa volt Besse és Fajkürth felé s amerre a „hegyfark”, mely Párkánynál ellapul, széles hátat ereszt s völgyeket mélyeszt három vármegyébe, mindenfelé szikes vendéglátás járta.

Most az erdő parlag; kivágta a fáját; a pozbai szentkút is utóvégre kiszárad. Bárkony Istvánról is csak mesebeszéd szállong; no meg a leányát hártya-veti az élet viharja, mint a falevelet. Végre ide dobta, egy szerény kis házba. Beteg szegény. Hasonlít az őszi falevélhez; sárga, megtépett, foszladozni készül. Kendő van a fején; haja, mely fehérlik az élet derétől, bomlottan dudorodik válla felett, valahányszor felém fordul.

De azért bármily gyenge és szenvedő, a bánat nem képes letörülni arcáról azt a szelíd vonást, mely lelkét tükrözeti: a türelmes szívjóságot. Sok bajt hoztak rá az emberek; szidta őket, pörölt ve-

lük eleget, de voltakép nem haragudott rájuk. Miért is haragudnék? Azok se tehetnek mindenről. Elmondtam neki, hogy a sülyedő „Elbe” hajóról csak egy nő menekült meg. Mosolygott rá és azt mondta: „így kell annak lenni; a gyöngé az szenev, de aztán aki a gyöngét legázolta, megsóhajtja; s be szép ez! Igazán szép!” Azután merev szemmel maga elé nézett.

Bárkony István leánya, Janka, 27 éves volt, mikor elszakadt a pozbai szentkút vidékről. Hogy ki nek kezén volt azóta atyai birtoka, azt sohase kérdezte; de azt igen kitudakolta, megvan-e a ház oszlopos pitvara s a kertben a régi hársfa, meg a jázmin-s orgonabokrok sűrűse.

Abban a pitvarban, kerti széken üldögélve, kötő getett nyári délutánokon, előtte zöldre festett asztal, oldalt a kerti székek álltak. A pitvarból dupla szárnyú ajtó nyílt a szobába s két oldalt a tündökölf fehér falat aranyos fényvel s zöldes árnnyal hinteték be a felfutó vadszőlő levelei közt átszűrődő napsugarak, mintha csak aranyporból való csövek lettek volna, melyeken fény ömlik be.

— Hozhatod! Borcsa, hol vagy? Hozhatod! — Ez hangzott körülbelül, némi változattal, minden nap s nemsokára rá csattogó léptek hallatszottak s a tengeres-talpas, mezítlábas Borcsa nagy köcsög aludttejet tett le az asztalra, melléje tányért s egy cinkanalat, azután széket igazított el hozzá s dör mögve kocsisra, bérresre távozott; de a kisasszony nem felelt; tudta ő már, hogy az nincs azért mondva, hogy feleljen is rá valaki.

A falusi emberek óra nélkül is eligazodnak a napi élet rendes tempójában s így történt, hogy Borcsa fel- és letűnése után nemsokára ide s tova rohanó, vonító s ugató kutyák zajában vén, vastagnyakú

daxli cammogott be az udvarba, nehézkesen fel-emelkedett a pitvar egyetlen lépcsőjén s egyenesen az ajtó előtt fekvő szalmagyékénynek tartott, hogy rajta elnyújtózkodva kipihenje fáradalmait; utána jött Bárkony István lassú léptekkel, melyek alatt O-ra álló lábai még jobban meggörbültek. Kurta zubbonyfélé kabátot s magyar nadrágot viselt, kikanyarított vágású csizmaszárába nádpálca volt bele-dugva, mihez még huszár korában szokott; külön-ben kevésszavú s ritkahajú ember volt.

A kutyaugatást, úgy látszik nagyobb sürgés-for-gás követte; az istálló ajtajából bozontos kocsisfe-jek bújtak elő; a bérés vasvillával szedegette össze az elhullatott szalmát s a dölingő daxlival egyidejű-leg, honnan, honnan nem, egy ötéves kis leány is futott végig a színen s futtában megsimogatta a daxli nyakát, azután édesatyja felé tartott s Bár-kony Istvánt majdnem levette a lábáról.

Ennek a kislánynak, kit szokatlan névvel Paulá-nak hívtak, anyja Janka volt, de csak olyan szív-szerint való anyja, valóban pedig nővére. Mikor édesanyjuk meghalt, Janka 18 s húgocskája három éves volt; anyjuk gyakran emlegette:

— Janka, én meghalok; de aztán nincs nővére, hanem anyja is légy.

— Janka, szabad már? Ugye szabad már? Itt már az api? — nyávogott a kis Paula, odasimult nővéréhez, fejecskejét derekához szorította, majd meg ölébe rejtette.

Bárkony István nem sokat törödött a kis cicával s szótlanul hörpengette a reszkető aludtjejet. Az engedély végre megadatott s Paula sebtiben leve-tette cipőjét, lerántotta harisnyáját s az udvar homokján futkosott, forgott, ugrált. Egyik-másik kölyök-kutya társul szegődött a gyermekhez, de a

vén daxli föl se pillantott s nagyokat fújt a gyékényen. A nővére meg csak nézte s örült rajta titokban. Csak ez az aranyos kis fejecske hódolt meg előtte; csak azt szerethette és becélhette igazán, azt öltözgethette és ringathatta, azt imádkoztathatta és elaltathatta; ez volt bizodalma. Máshol mindenütt leszorult; engednie kellett. Természetesen, hogy az öreg Bárkonynak volt mindig igaza. Ha szobáját, mely telítve volt kutya és dohány illattal, Janka rendbe akarta hozni, nem volt szabad; ha a rongyos szőnyeget, melynek hurkaiban Paula akárhányszor elvágta magát, ki akarta dobni, nem volt szabad; ha az almáriom tetején fölhalmozódott lim-lomot, lúdtollakat, pipaszárakat, évtizedes pálmavasárnapi barkákat le akarta porolni, nem volt szabad; cselédekkel rendelkezni nem volt szabad. „Istenem, hát minek élek én, mikor semmit sem tehetek?” Gondolta ilyenkor önmagából kikelve a szegény leány. Bárkony István pedig akárhányszor megadta neki a feleletet: „A nőnek legfőbb feladata a türelem! Azzal boldogul.”

Neki tehát csak tűrni volt szabad!

De hát fenséges tudomány is az s aki ezt tanulta, a világ királya lett. Janka érzett is ilyesmit, bár nem tudta világosan, hogy mi az. Mikor ő tűrt, az az érzet valami lelki fenség volt számára; hiszen mindig győzött; engedékenységével békét s megnyugást szerzett; a szeszély tehetetlen volt vele szemben; lelkében mélységek nyíltak, melyekben az izgatott kifakadások nyomtalanul elvesztek, tengerek dagadoztak, melyekbe a szenvédély zúgó patakjai s rohanó folyamai dültek; az ő türelme, az ő szenvédő erénye, az ő megadó szerénysége neki az édes béke forrása lett. Mikor atya szeszélye, mogorva, durva kedvetlensége átgázolt minden

kívánságán, Janka fejet hajtott; de azután úgy látszott neki, hogy fejét önérzetesebben emelheti fel s lelkét a béke szelleme lengte át.

Néha, igaz, gyávának tünt fel önmaga előtt, be ment a zöldredős szobába, bosszusan toppantott lábával, ajka vonaglott s ingerülten beszélt, féligr hangosan arról, hogy ezentúl mit fog eltürni, mit nem. Ha ilyenkor a cseléd benyitott, láta, hogy a kisasszony a tükörbe néz s úgy tesz, mintha nem ismerné meg magát. De sohasem volt keservesebb napja, mint az ilyen. Egészen kiesett a szerepéből s csak azt vette észre, hogy kínozza magát. Mégis megmaradt elhatározása mellett:

— Mindent nem tűrhettek — mormogá magában, — nem, nem szabad, nem lehet.

Kendőjét rávetette fejére s kíment az illatos kertbe.

A gibic rekedt gögicselése elvegyült a pintyek s a csízek édes cincogásával; ép a költés ideje volt májusban. A madárkák megriadva néztek rá, ijedve röpültek föl s itt-ott fájós, finom hangocskákat lehetett hallani; a fészkekben didergő fiak berzenkedtek, hogy anyjuk itt hagyja őket. A gibic volt a legtürelmetlenebb; egyre röpködött a kerti sövény körül, hol karóra, hol ágra szállt, izgett-mozgott.

Jankának a gibic hangja ma nagyon visszatetszett. „E kegyetlen madárnak itt fészke van”, — monda magában; a sövényhez lépett s meglátta; a fészkekben öt tojás volt. „Nem, ezt sem akarom eltürni; a gibic, ha fiakat nevel, kegyetlen; elpusztítja kis énekeseink sipogó családjait”, ezzel a fészket kiemelte a sövény tüskéiből s összetaposta. A gibic bánatában elrepült.

— Mit csinálsz, leány? — szolt a kertbe belépő

apa. – Kegyetlenkedel? Hát veheted a szívedre a szegény madár bánatát?

A leány merészen nézett atyjára.

– Hát a gyilkost is eltűrjem, – monda hetykén és keményen, – megeszi madárkáimat.

Bákony István nagyon bámult leányára; azt nézte tán, hogy ez-e az a türelmes teremtés?

Jankának idővel a vadász vendégek között akadt vőlegénye; meg volt az esküvő; elbúcsúztak a kúriától s elmentek a harmadik faluba. Onnan is csak úgy látszott a vidék, az erdő; a mély völgy elkanyarodott oda is s a patak, mely atya kertje alatt folydogált, itt is a sövény jegenyefáit öntözte; a jegényék gályáin lomhán hintáztak a varjak és szarkák; az erdőn a lénia levezetett egész a pozbai szentkúthoz s mikor télen megeste a hó, a sötét erdők közt úgy ragyogott, mint a füvön fehérítésre leterített hosszú vászonadarab. Janka sokszor elnézte s szeretett volna rajta elmenni Pozbára s azontúl.

Víg társaságok váltakoztak házukban; pajkos cimborák verték fel a kúria csöndjét; de az asszony rendesen hiányzott körüköböl; így akarta ezt férje. Az asszony gyermekével mindenkor hátravonult, a legutolsó szobácska volt menedéke; szerepe pedig a régi, csendes türés lett. Abban a szobácskában ringatta kis gyermekét; ott csókolta össze kezecskéit, lábait, – ott kapkodtak s birkóztak egymással; ott elfelejtette férjének szúró, közönyös tekintetét, mely mint a gyilok hatott le szívébe; érezte, hogy szeretete neki üres, szétfoszlott emlék, poros, csinált virág.

Minél tovább élt, annál inkább ráébredt arra a szomorú öntudatra, hogy férje lett boldogságának gyilkosa, családi fészkének feldülőja, ő meg csak tűrt

tűrt erősen. De hát jól van ez így? Nem tudna e ű is a kegyetlen férjnek kegyetlenséggel fizetni? Annak, ki boldogságát feldúltá, otthonát feldúlni? Életét sivárrá, pusztává tenni? Milyen erős volna a akkor!

Egy szomorú télen nagyon mondogatták, hogy Jankáékat végrehajtják s csak úri barátaik közbelépése tartotta vissza egy időre a katasztrófát. Egyik-másik jóakarójuk arcáról le is olvasta Janka, hogy mi vár reá s mikor egy este egy maróthi úr a jegyző kíséretében férjét kereste, de nem találta, mindenki arcán a jó asszony iránt mély részvét sugárzott.

— Kerestük F. urat.
— Nincs itt, elutazott; csak holnapután jön vissza.

— Csak holnapután? No hát ezt itt hagyjuk — s egy hivatalos, durva papírba burkolt levelet adtak át.

Janka tudta, mi van a levélben; szégyene és szerecsétlensége van ott megírva léhán odakarmolt, olvashatatlan betükkel.

Este volt, elcsendesedett a nagy ház, a cselédek is elvégződtek dolgukkal; a szegény asszony egy gyertya mellett ült a magányos szobában, gyermeké felöttözve aludt ölében. Sokáig gondolkozott; volt miről. Elgondolta, hogy kell-e neki még tovább tűrni? Atyja a sírban, férje a bukás örvényének szélén, jószága elprédálva, kilátásai tönkretéve, minden oda; csak ez a kis fiacskája van még s ez is mint olyan finom fehér szalagocska, mely sötét emlékeinek cipruságait köti össze. A fiút, úgy, ahogy volt, felöltözöködve az ágyba teszi, maga pedig végződni készül.

Jár szobából-szobába gyertyával kezében, mint

az árnyék; nyitogatja az almáriumokat; kiveszi bekecsét s prémes bundáját, mert megfagyni nem akar. Itt-ott hosszasabban megáll, mintha búcsút venne a falon függő szentképektől. A kályha körül elnyújtózott kutyák lábukat szétvetve felállnak; megrázzák fejüket, úgy hogy csattog bele fülük, foguk.

Az állat érzi, hogy ura el akar menni; követik Jankát szobáról-szobára, mind a négy; szinte beléjük botlik, amint gyorsabban fordul; ej no, az egyiket meg is rúgta, de mintha megbánta volna.

Azután leteszi a gyertyát, de nem a gyertyatar-tóba, hanem az asztalra cseppent a forró viaszból. Azután felölti bundáját; horgolt kapizsonfélét köt a fejére. Néz az órára; még csak féltíz. Hátha még nem alszik mindenki. A kuvasz is kinn az udvaron elárulhatná. „Be kell hívnom”, gondolja magában s kinyitja a nyikorgó ajtót. „Tisza, Tisza!”, kiáltja elfojtott hangon; a kuvasz farkcsóvalva követi úrnőjét, egy ideig bámul, azután lefekszik a többihez.

A lobogó láng ficánkoló árnyékokkal játszik, melyek majd megnőnek, majd visszaszöknek. Janka az ágyhoz húzza székét s leül. A szobában semmi sem hallatszik, csak a kis fiú szabályos lélekzése s közben a kutyák fészkelődése. Az anya szomorú tekintete pihen a kis alvón; nem tudom, mit gondol; az ily elkínzott emberek rendesen már semmit sem gondolnak. Kimerült arcán mély gyász ül s bizonyos kemény vonás, mely azt mondja: „De ezt már nem tűröm. A gyilkost is eltűrjem? Nem.” Ezt mondogatta magában s türelmetlenségében, úgy látszik, bátor, sőt vakmerő lett. Nincs, amitől félne: e magányos házban, e kísérteties szobákban nem rémül; elkészült az útra ...

Az óra 11-et ütött. Janka felrezzen; itt az ideje.

– Fiacskám, nem hagylak itt – s lehajlik a kis ágy fölé. – Nem, nem hagylak itt, szeretlek; velem jössz. – Nagy kendőbe csavarja a gyermeket, arcát is befedi s balkarjára fekteti.

– Tehát gyerünk! – Kioltja a gyertyát, kinyitja a csikorgó ajtót; jaj, hogy nyikorog. Szinte a fogát szívja s megáll; lábával visszalöki a kitóduló kutyákat s hogy a nyikorgást ne kelljen ismételnie, széket támaszt az ajtó elé, azután kilép. A tornában hallgatózik; semmi nesz, csak néha hal el a vidéken távoli kutyaugatás. Az udvaron hosszú, vigyázó léptekkel halad végig; a kert sövényéhez ér; kinyitja az ajtót, áthalad a befagyott éren s az erdő felé siet.

A hó keményre fagyott, hideg szél süvölt a tájon; a távolabb álló fák árnyékként mosódnak el s azontúl semmi sincs; fehéres semmiség. Ha visszanézett, a finom ködben mögötte sötétlelt a falu; egyetlenegy halvány sugár szűrődik át az éj kódén a faluvégi házból: ott nagybeteg van. Egy darabig megy így. Azután megint sötét árnyak tünnek elő, az erdő körvonalaiból; arrafelé siet. Az alvó fiú néha nyújtózkodik karján; anyja annál szorosabban szorítja kebléhez: „Ne félj, – suttogja – velem vagy”. Az erdőszélre érve, az út mély vízmosásba kanyarodott. Janka megállt; a szél itt nem érte, csak a vízmosás szegélyein álló bokrokat rázta; egy gyökereiből kifordult fatuskó, mint százkarú polyp, hívta öt magához: „Pihenj itt, az éji rémek közt”. Janka ráült, bundáját magára húzta; gyermekét forrón szivéhez szorította: – No, itt vagyunk, – monda elkeseredetten – most hát jöhetsz.

Kik?

Az erdő fái közt nyögött a szél, siralmasan és nehézkesen. Nyögése el-elakadt, mintha asztmatikus

betegeknek lélekzete volna. A megfagyott havon zörgő levelek futottak feléje, a kimúlt nyárnak csontvázai; mikor hozzáértek, megálltak s bámulták az asszonyt. Azután nemelyik megint megindult; azt zörögte futtában: „Nem kereshet ez itt jót? A galagonyabokrokban száraz fű zizegett; éles hangok sipogták: „Nem mész innen? Menj, takarodjál!” Mintha erőtlencsillapítóval volnának mindeneknak, kik türelmük fonalát erőszakosan elszakították, akart lenni s nem akart tovább tűrni.

Néha egy távoli csaholás hangzott el a vidéken. Janka érezte, hogy e magány rémületes; de ő erős Janka összerezzent. „Már jönnek”, monda reszketve. A csaholás megint elállt; utána csend lett s ismét mély nyögés hallatszott; valamennyi fa és bokor zúgott bele. Sokáig ült ott; hideg borzongás futott át rajta; leginkább a gyermek meleg párája melegítette őt is.

Csaholás hallatszik. A szegény asszony keresztet vet.

De most már igazán jönnek. Gyors tempóban csamagára. Már látni őket, igen, jönnek.

Kik?

A farkasok! ... Hisz azért ült ki ide, hogy azok szétszaggassák. Gyors száguldásban jött négy, hátsólábukkal magasra felrúgták a havat. „Janka, Janka! Jól teszesz-e, hogy tűrni nem akarsz? Fuss, öngyilkos vagy! Csak oly gonosz, mint szíved gyilkosa! Janka, nem az Isten küldi rád a halált, magad rohansz bele! Janka, fuss!”

Vére sebesen lüktetett ereiben, melle pihegett, szíve összeszorult, lelkiismerete fölzaklatta idegeit s szinte rémlátásban láttá borzasztó tettét. De már későn van; már nem is látott; egy hógöröngy az arcába vágódott, itt vannak! Ráborul a sötétség s nem tud magáról semmit.

Mire ismét felnyitja szemét, látta négy kutyájukat maga körül ugrándozi; csaholva, ugatva hánýják lábaikkal a havat; szagolgatják ruháit, orrukkal bökdösisik, hogy keljen fel.

Janka felállt s a legforróbb ima szakadt ki lelkéből: Hála Istennek!

Gyorsan vissza! Ez volt a második gondolata, mielőtt a falu lábra kel. Sietett haza, lehetőleg távol a dűlöktől, csakhogy senkivel se találkozzék. „Holnap jön haza férjem; holnapután dob pereg az udvarunkon”, ezt gondolta gyors sietségében, de azért mégis iszonyodott attól az erdőtől, a rémes vízmosástól, a polypkarú fatörzstől. Két jó barátneja jutott eszébe. Mindkettő Bécsben van: az egyik gazdag, a másik szegény, egyszerű varrónő. Az előbbi bizonyára megsegíti.

Befogat, lesiet Kürtre, onnan vonaton estére már Bécsben van. Az éjt a pályaház folyosóin tölti, a nyüzsgő sok ember közt találkozik egy kis ülőke az ilyen szerencsétlennek is. Másnap pedig felkeresi gazdag barátnját. Elmondja baját; részvétet talál, de mást nem; nem segíthetnek rajta. Lelkét a kín s a kétség borzalma járja át; alig bír lábon állni, mikor egy távoleső ház hátsó udvari lakásának konyhájába ér s a szegény varrónő karjaiba hanyatlak.

— Janka, itt vagy? Isten hozott! Ó, hogy el nem felejtettél!

— Itt vagyok, édesem, mindenestüл — monda ki-mondhatatlan szomorúsággal. mindenestüл! — ismétlé s magára és gyermekére mutatott.

A varrónő mindenre ráállt. Janka szolgálni meni s a gyermek a varrónónél maradt. — Megfizetek érte — monda távoztában.

De nem fizethetett öt évig, mert csak hányódott-

vetődött. Végre összekuporgatott kevés pénzt s felment meglátogatni gyermekét. Mikor a szép kis fiú anyja karjaiba rohant s a szegény varrónő s öreg édesanya mosolyogva álltak körül s élveztek az anya és fiú boldogságát, a szegény Jankának szeméből könny gördült s ajka azt dadogta: „Ó áldott türelem! Mennyi boldogságtól fosztottak volna meg azok a farkasok!”

AZ ONDAVAI VÁMOS

Homonnáról balra be Sztropkó felé egy bükkös, tölgyes völgy nyúlik el, melyről elmondhatni, hogy az Isten háta mögött van s Lengyelországba visz. Nagy, ponyvás, abrincsos szekerek dőlöngnek a völgyben kanyarodó úton; apró lovacsák iparkodnak előre a szakadozott, három, egész négy csomóra összekötözgetett hámban; jóképű tót atyaifiak guggolnak a kocsik elején, hátul pedig rendesen néhány pájeszes, kaftános zsidó utazik olesón Sztropkótól Sátoralja-Újhelyig.

Sokszor szeli az országút a völgyben kígyózó Ondava folyót, mely most ugyan szelíd, mint azok az országúti „macska-lovak”; de a beleépített sarkantyúk mutatják, hogy hébe-korba ugyancsak megvadul és sarkantyúja legyen annak, aki azt megülje. Hidai sötét, magas karfákkal ijesztenek; a hídoszlopokat megvasalt jágtörök védi. A kelesei híd is olyan s a kelesei oldalról az országút már jó meszsíról nezikanyarodik, hogy felkapaszkodhassék.

Ép most vágtat fel rajta a nemesdévai uraság, aki ott ül a bakon. Nagyfejű, szöke ember; a nyakát is bizonyos dölyfös merevséggel tartja, kidüllesztett melle kevély érzelmait árulja el. A gyeplőt ő kezeli s hátrabeszél a kocsiba, ahol egy sápadt asszony s egy fiatalabb leányfélé ül, aki egyre feszeng, le-le-hajol s ott pepecsel valamit a cipőjénél.

Hódolattal fogadja az uraság négyes fogatát az öreg vámos; halena-darócból való rajta a mundur; hervatag ajkszélei, mint valami ránkos zaeskók, csüggnek alá; kiaszott kezében tartja nagy, zsíros kalapját, mely alól nagyszemű rézkeresztes olvasó lóg. Egy futó rangás szegletes vonalakat rajzolt a borotvált száraz arcra, mikor a „pochvalem”-et mondja s tán ettől horkant meg az első két paripa s a két hátsó is kissé hátrahököt; asszonykiáltás és ostorcsattogás hangzik, azután megint kackiásan emelgeti mind a négy paripa a lábat. „Semmi az egész – szolt az úrfi – megijedtek az olvasótól; minek is kongat vele, mikor nincs zivatar”.

A fogat elrobogott, porfelhőt kavarva fel maga után, mely lomhán lögött a tikkasztó légben, mintha odafüggesztették volna. Kelesének volt ura, Földes Géza barátom, napernyőjét kifeszítve s kalappal kezében haladt mellettem; Nero és Fakszi, ez utóbbi egy korcs ratli, fejlecsüggesztve öltögették nyelvüköt a tikkadt anyaföldre, nagyon nyelve időnként a nyelvükre ragadt fehér, meszes porból. így tehát négyecskén iparkodtunk fel a meredek, trepeci lejtőn, mely az Ondava hídja mellett közvetlen emelkedik a magasba. A hegység lejtője a birkától számtalan párhuzamos ösvénynyel volt átszelve, mintha csak modern hölgynek sokrétű mantilját akasztották volna nyakába.

Félórába telt s fent álltunk a hegyen Kelesével szemben. A fákon károgó varjú úgy egy negyed óra alatt ért volna le innen a kelesei kúria előtt illatozó gyönyörű hársfára. A régi kúria valamennyi ablakával reánk nézett; a széles veranda világos lépcsőjén ott táncolt a napsugár és a veranda előtt mozdulatlanul s a legkisebb szellő lengetése nélkül sötétlett a négy harminc egész harmincöt méteres,

trónálló fenyő. Jót áll érte a kelesei erdész, hogy legalább ennyi.

Minden tiszta és verőfényes volt; le Dobra és Csicsva felé duzzadó erdők s azontúl Tokajig a különös, hamvasszínű róna, melyet Feszty körképe oly találóan állít elénk. De Petőfalva felől, amily széles a völgy, bodrosan fel voltak gyűrve sötét, gomolygó felhők, mint óriási színpadnak kárpitjai; a felhők alatt jobbról-balról vörhenyes fényben ijesztettek a magaslatok bükkerdői, mintha mondták volna, hogy itt jön valami.

Petőfalva felől vihar közeledett. Ólomszínű bucákak dudorodtak ki a fergeteg szélein, melyek mögött mintha kékes lobbot vetett volna a távoli vilám, kigyuladtak s gyorsan megint elhomályosodtak.

Az Isten haragjának színpadja már fel volt állítva, de a kárpit még le volt ereszte. Távoli dübörgés hallatszott, mintha ott a színpadon tologatták volna a mennykönagy kulisszát; de különben csend volt, a természet várta a nagyszerű felvonást. Úgylátszik, nemsokára kezdődik... Petőfárván harangoznak a vihar elé ... Első jel... A színpadon sietős a dolog, súlyos tárgyak esése és csattanása hallatszik, a távoli égzengés így üti meg fülünket. Valkón is harangoznak már ... Második jel; azután egy villám rántja meg a felhőzetet s megfelel rá rögtön a trepeci harangláb tájáról az ünnepélyes ércnyelv, mely félelmetesen bong... Harmadik jel.

A divina comoedia a petőfalvai határ felett tört ki. A szélvész gyorsan közeledett, bámuló szemeink előtt a felhőkben a sibyllák és próféták Michel-Angelói alakjai nyúlnak az égbe; az írás kerubjai titáni harcra kelnek, tajtézköz, hamvas paripákon rohanva lengetik villámló dárdáikat. Mögöttük jön a ha-

ragvó Isten hatalmának zöme, az elemek csatasora sötét rejtekben, a jégeső és zápor felhőiben, melyek lezuhogva, párás-poros felhőket kavarnak az országúton; paskolják a földet, úgy hogy porzik.

A zápor most már teljes erővel lezuhogott a petőfalvai határra s a szélvész gyorsaságával rohanó felhők úgy alakultak, mintha felgördült volna az előbb leeresztett kárpit s egy haragvó Isten homlokát láttatá. Sötétkéken dudorodtak halántékának erei; szemeiben az éjfél ül; legfelül a felhőkből hamvas, fehér foszlányok tépődnek el, mint fejének bomló hajfürtei. Mintha haragból s enyészetből volna fonva fejének koszorúja, oly sötét s a világpiros pántlikája köti le ezt a bomló koszorút fejére. Ki merne vele kikötni, a szélvészek Istenével? Hol van a hős, bármily bátor s erős, ki vele szembeszálljon?

S ha szembeszáll: nemde a Titánok veresége volna minden dicsősége? Az a parityás hős is, ki Góliátot leteríté és az oroszlánnal fegyvernélkül karja erejében bízva megvívott, úgy nézte Júdea hegyeiről ezt a fenséges, isteni látványt, mint mi a trepeci magaslatról; s úgy látta, mint mi, hogy füst ment fel az ő haragjában és tűz gyuladott orcájától. .. Meghajtotta az egeket és leszállott s homály volt lábai alatt. És kerubok fölé ment és szállott, repült a szellemek szárnyain. Rejtekévé tette a sötétséget, körülésátorává a sötétes vizet az ég felhőiben. A színe előtti villogástól szakadoztak a felhők, a jégeső és parázstűz. És az Őr dörgött az égből és a Felséges szózatát adta és kibocsátá nyilait és elszéleszté őket, a villámokat megsokasította és megzavará őket.

Mély imádásban gondoltam el a tizenhetedik zsoltár e háromezeréves poézisét. Fenséges prolog gyanánt csengett emlékezetemben. S mire a prológ el-

csengett, már Kelesére borult a szélvész. Közeledik felénk is.

Már érezzük leheletét, azt a hűs szellőt, melytől felzúg az erdő s belereszket a nyárfák s nyírfák félenk lombja. Esni kezd ... Szürke szemfödöt borít a zivatar a valkói dombokra is; itt-ott még ki-ki tolják az erdők körvonalait a fátyolból; azután egy csattanás s megrendül az ég s elnyeli az erdőt, a hegyet, a mezőt az a töméntelen sok apró vonal, mellyel az eső árnyékolja a vidék prespektíváját.

Kereket oldunk. Egyik kezünkben a kalap, másikban a lecsukott esernyő, vágtatunk le a dombról. Kelese ura elől, én utána; Nero, Takszi versenyt velünk. Mögöttük a legelőről leiramló gulya kolompai; szemben a másik lejtőről a trepeci tehenek csilingjei; túl a völgy felől a kelesei két harang cseng-bong bele a mennydörgésbe. minden fut, vágtat, iramlik; még néhány ugrás s lent vagyunk az országúton s őrült sebességgel vágtat el mellettünk, vissza a híd felé a megbokrosodott nemesdébai négyes fogat; kétsége besett sikoltás, robogás, kiáltás... Mindez egy fél percig, azután eltünnek a zivatar ködében. Az Ondava partján pedig a hídfönél a vén, száraz vámos ül gerendákból összetáktolt s agyaggal kitapasztott kalibájának nyílt ajtajában, szétvetett térdeire hajtva karjait, két kezét összekulcsolva tartja, melyekről a nagyszemű, sárgaréz keresztes olvasó függ alá; néz bele a zivatarba, a rengő természetbe, a futó állat s ember vívódásba, ajka mozog, mialatt a szél lóbázza olvasóját, mint rokkant haranglábon a harang kötelét. Imádkozik az öreg; együgyű imája áthat az ólmos felhőn s cikkázó villámon; fulgura frangit, dissipat ventos, piacát cruentos.

Mintha a természet rengésében villám nál s dör-

gésnél jobban hatott volna rám az ondavai vámos imádkozó nyugalma, gyökeret vert lábam; egy-két másodpercig a szakadó esőben megálltam s úgy néztem ezt a nyugodt, szegény, együgyű embert. Azután el a kelesei kúriába s már mikor vizes ruhám-tól is megszabadultam, felmentem az emeletre s onnan néztem a fergeteget s szemeim előtt lebegett az imádkozó ondavai vámos.

Íme a hatalmas filozófia, melyet vallásnak hív-nak, mely ráér villámok közt beszélni a haragvó Istennel s mely hiszi, hogy olvasója csilingelése s ajkainak halk suttogása áthatol a vihar bőmbölésén. S miután nemcsak hiszi, hanem látja, hogy a végtelen Isten fensége, ki a viharban járja át a természetet csak úgy, mint ahogy a délutáni szellő fuvalmában „sétál” az írás szavai szerint a virágos és illatos berek fái közt, a szegény embertől hódolatot kíván; látja, hogy a semmiség örvénye fölött lelkünk csak lebeg, mint a gózhajó kéményéből kipattant szikra a tenger árjai felett; kell neki egy meleg isteni szív, mely azt a szikra -lelket fölfogadja s boldogítsa s azért hozzá vágyik s feléje törekszik s e vágyát az imában kifejezi.

A világtörténet ezredéves fóliánsai, sötét lapjai-kon épügy, mint verőfényes szövegükben, az ondavai vámosfélék együgyűségében épügy, mint a filozófia szárnyalásában hirdetik, hogy az imádkozó ember a legtalálóból kinyomata a küzdő, vágyó, botló és reménylő emberi természetnek. Ha ki akarod fejezni azt, ami az ember rendeltetése, iránya, szelleme, küzdelme, törekvése, harca és békéje, útja és célja, keserve és boldogulása, vésd ki már-ványba a végtelen Istenet imádó, bűneiért őt engesz-telő, bajaiban hozzá rimánkodó ember s írd alá: animal theologicum.

A történet legcsodálatosabb helyei, a Nílus parti-jai, a Vöröstenger vigasztalan vidéke, az esti alkonyban égő sinai, Fáran romjai, a puszta és Szíria, Mezopotámia alföldje, mind az emberi szív vágyainak s küzdelmeinek ezredéves szinterei, az imát hirdetik. A beduin ügetve a puszta homokjában, merengve nézi a Vöröstenger partvidékét, hol Mózes, az Isten népének vezére, halálos féllelben imádkozik; mialatt megnyílik a tenger s kétnyolc millió-nyi nép halad át rajta. Fent pedig a pusztaság szélén a kopár hegyláncolatból kiemelkedik a Hoe hegye, hol a haldokló végimáját rebegi kékűlű, keskeny ajkkal s imájába hullámzó szakállya reszkét bele. A testvérnépek mind imádkoznak. Szidon és Tirusz elviszi a régi Isten emlékét Karthágóba és Szevillába s a Tigris és Eufrátesz meg vannak szentelve a pátriárkák imájától. S mialatt a szentek elhomályosítja az Isten képét: nem fojtja el a szíven az ő imádását és szeretetét s ha az arabs a Mádián pusztáiból nem megy Jeruzsálembe, elmegy Mekkába a Kába szent kövéhez s ha a perzsa nyakkasság nem hódol az idegen földön emelkedő templom igaz Istenének s a tűzben keresi az élet s az erő szellemét: mégis imádkozik s Elimaiszban épít magának templomot, mely a görög Antiochus kincsvágyát éleszti, de ugyanakkor hősi védőket állít ugyanaz a vallásos szellem a templom falaira, kik a görög-szír erőt visszavetik s Antiochust búbánatába s azon át a halálba kergetik. Az indus mélyen vallásos szelleme pagodákat épít s koldusosnak tartja azt az életet, mely pompában kényelemmel töltőzik s megirigyli a mosdatlan és kolduló boncok tengődését, kik Buddha fogának szentelt környezetében böjtölnek s vezekelnek. S ha a művelt Európa dómokat épít s köböl faragott erdőkben

jár áhítatos lélekkel; ha aranyos hátterű, egyszerű alakítású képek előtt önti ki szívét s a harangzúgás harmóniájában s az orgonabúgás szimfóniájában keresi imádkozó lelkének vigaszát; s ha a romlott Európa elvesztvén a lelki nagyság érzékét s léhán ignorálni akarván atyái szokásait, ugyanakkor a babonában, a spiritizmusban, a buddhizmusban tér a régi természet új útvesztőire: vajjon nem érezzük-e, hogy a léleknek különös érzéke és képessége van az Isten megközelítésére? ó igen! Kire ne hatott volna a Nagypéntek estéjén a fiszharmonium bánatos, lágy akkordjaitól kísért kijelentés: „incipit oratio Jeremiae prophetae”, kezdődik Jeremiás próféta imája?” Mintha a prófétában az egész emberiség ülné ki Jeruzsálem romjaira; mintha mindenjában elhalnánk s szívünk érzelmei a próféta szívébe szorultak volna; mintha itt már senkinek sem volna mit mondani: minden ajk megmerevül, minden hang elcsitul, minden gondolat egyre irányul, arra, hogy itt egy nagy lélek imádkozik.

De a XIX. század gőgös szelleme az őstermeszet ez ösztönét, az ész s a szív e követelményét, a hódoló, kérő, hálátadó, engesztelő imát megvetni lát-szik; kivágódik a magábatérés szentélyéből, hol az ember érzi nyomorúságát s a fölötte uralkodó Isten hatalmát; kisiet a szabad cselekvés mezejére, a haladó, finomodó élet piacára, a magán segítő emberiség csodatettei közé, melyek diadalra juttat-ják azt az eszmét, hogy az ember az Úr s ez Úré a világ. De a kevélység nem boldogít; izgat, hevít, mámorban hullámzik át a világon, diadalszekéren csörömpöl végig fővárosokon, káprázthat színházakban s múzeumokban; de a gondolkodó emberben utóvégre is le kell csillapulnia, – nem zaklathatja végig.

Nincs-e más, mint ez a lázas küzködés? s ez-e az a boldogság, mely után szívünk sír? Nincsenek-e a szívnek biztatóbb és áldásosabb hatalmai, mint ezek, melyek az embert önteltté és üressé teszik? S nem lehetne-e azokra a csendes, mély gondolatokra és vigasztaló érzelmekre bízva a boldogság arany álmának megvalósítása? Eltűnődöm s tűnődésem közepett tekintetem újra, meg újra megakad az Ondava hídjánál ülő öregen.

S mialatt nézem a fergetegben a nyugodt vámost, kezdem érezni a felséges Istenet, ki leszáll irgalmasan hozzám s eltölt csodálatos bűvös hódolattal, méltatlanságom megsemmisítő érzetével, kezdem érezni, hogy az emberi lét s a természet pókhálóin túl mérhetlen utak és pályák nyílnak a boldogságra s az imádkozó lélek ezeket szokta fölkeresni.

S utóvégre is, ki erősebb; a dacoló gögös ember, kit villám kerget s megbokrosodott ló ragad, az ő tehetetlen lemondásában, vagy az ondavai vámos, ki olvasóját mondogatja s a villám minden csattanásával felfohászkodik? Ki nyit biztatóbb kilátást a végességet érző léleknek; az-e ki a vihar labdája és Urát káromolja, vagy a fáradt hórihorgas vámos, ki száraz, keskeny ajkaival az olvasós szent Szüzet kéri, hogy segítsen rajta, hogy a víz a hidat el ne vigye, a házikót el ne mossa, az Ondava sarkantyuit, melyek a vetést védik, le ne törje, hogy jusson holnapra is egyszer-kétszer hat krajcár – annyi a kelesei hídon a vámpénz.

Sokáig gondolkoztam. A vihar már elült. Mint elfutó áradat egyre távolabb hömpölyögteti zúgását... Most talán már fölverte az álmودó csicsvai erdők csöndjét, üvölt, visít, sivít a szél a vár romjai közt, leszakít ismét egy követ a csicsvai váratoronyból s legördíti arra a márványlapra, mely alatt

lenn az erdőben Barkóczy gróf hamvai pihennek s megelégedve, vad hahotával bömböl tovább.

Lesz idő, mikor emberi mű még romképen sem fog e magaslaton útjába állni... Észre sem vettetem, beesteledett. Kinyitottam az ablakot; fenyő- és hársfaillat ömlött be rajta; kinn minden csendes, csak a fákról hull alá a fiók eső ... Ez is lecsepég s a homályban kékes villanyfénnnyel gyönyörű szikrák lejtenek, lengnek ... Szentjános bogárkák; az a szem, mely rémesen nézett az ólmos, lángos égre. felmosolyog a bokrok tündéreinek gyöngyös rakétáin.

SZENT-HELY

A világ könnyelmű és felületes; mindenkel akar foglalkozni s mindenre ráun; minden akar tudni s minden elfelejt; benyomásokat hajhász s minden benyomáson túlad; nyugalmat színlel s izgalmakat szomjaz; erényt hirdet s bűnre csábít; napi sajtója olyan, mint egy óriás folyam, melyben rózsák, liliomok hullákkal vegyest úsznak; melybe a kloakák utálata s a mezők illata vegyül.

Mennyi véres, rémes, regényes, borzalmas történetet tárnak föl azok a lapok. Ma fölvetik s. holnap alig gondol vele valaki; a szenvédélyek orkán-szerű kitörései reszkettetik meg az országot s egy-két nap múlva halotti csend, a feledés némasága nyeli el azokat; pszichológiai bonyodalmak ezer kérdést vetnek fel ma s holnap már senki sem foglalkozik velük. A közönség tehát hamar felejt s a modern élet szinterei gyorsan változnak, de vajjon igazán oly gyorsan felejtenek azok is, kiket e viharok megtéptek s oly gyorsan változnak azok a szívek is, melyeknek kitörései a világ érdeklődését ébresztették föl? Kivált, ha e szívek női szívek s ha ez orkánok a női lélek szenvédélyei?

Nem; ezek az orkánok nem ültek el, hanem nyögnek egy elrejtett völgyben; a lombrosói típusok nem porladtak el, hanem csúcsos hegyek közé menekültek; a szenvédély tüze nem hamvadt el,

izzik a bánat hamuja alatt egy szent magányban, erdőkoszorúzott magaslatok közt; ott emészti magát, ott zúg föl s pihen meg újra, ott szakad föl s heged be újra sebe. Van egy ilyen érdekes remetesség, ahová ez a szenvédélyes világ pihenni jár: bűnös nők a remeték; van egy ily földi pokol, de csak földi, mert az előttek között fehérszárnyú angyalok járnak. Nem tudom minek mondjam: szenthelynek, zárdának, fegyháznak? A száműzetés vagy a menekvés szirtjének? A hajótörés révpartjának vagy az erény otthonának? Paradicsomnak? De angyal csak harminchat van benne; vagy pokolnak? Mert kárhoztatott ötszáz is van benne, ítélez meg az olvasó s kövessen.

I. Útra.

Nagyot kanyarodik az Ipoly vize a szobi állomás előtt s mossa a helembai rétet; sekéyles partjain sohase loccsan meg a hullám, oly csendes a folyása; csukák, harcsák s tokhalak ívnak a napsugaras, agyagos vízben. A szob-ipolysági út iparkodik a rétet körülzáró partokon kanyarodni, mert tavaszkor az Ipoly tengert csinál a réten, helembai tengert. Erről az Ipolysági útról egy kis patak mentében a „malomkút” mellett valami útfélé emelkedik be a hegynyílásba; birkányájak végleg összetiporták az egész partot; nyomaik ilyenkor az őszi sárba fagynak s nem is engednek ki egész tavaszig. Csendes kísérteties ez a furcsa völgy; oldalt kopár partok, szaggatott földomlások mutatkoznak, melyekből száz meg száz egérlyuk feketélik; ökörfark-kórók zörögnek a fakó partokon; itt-ott egy-egy törpe, kecskéktől agyonnyomorgatott bokor az egyedüli

dísz s előttünk az ásítózó hegynyílás, melybe a keskeny út vész. De mennyire igaz az, hogy elvész, mert tovább az út maga a patakban jár s a ritka keréknyomot ellepi a fövény. Most a víz sem locsog. Megfagyott. Ahol a völgy legszűkebb, két topolyfa között látni a völgynek szellemét; nagy kerek arca kibúvik a földből, kékesfehér gubancokban lóg alá szakálla s fekete háromszögű sapka van rajta; nem mozdul, csak a szél zörög a száraz avarban; közelebb érve észrevesszük, hogy az az arc a malom fölülcsapó nagy kereke, melyről jégcsapok lógnak le, a sapka pedig a malom tetejének sötétlö nyílása. Más emberi lak nincs errefelé; aki tehát közel a világhoz s mégis a világban kívül akar élni, az jöjjön ide; itt ember nem fogja bántani s ha meguntat magát, fölmehet a hegyre, onnan láthat este a Duna partján valami fényes, petties kígyófélét szaladni, mely füstöl, okádik s néha tüzel is, zakatol, dübörög; ez a budapest-bécsi gyorsvonat. S még jár ide valami, meghalni: csendes ünnepnapokon az esztergomi bazilika harangszava.

Miután a patakot lent hagyom s a magasan kígyózó ösvényre térek, törpe tölgyek s hajlott kőrisfák nőnek a szklás lejtőkön; vadrózsák terjesztik szerte-széjjel elegáns, karcsú sátraikat s borókabokrok néznek bosszusan bele a világba. Innen a völgyön végigkalandozik tekintetem s a „Kopasz”-hegynek lábánál megpillantom Márianosztrát, a régi pálos-zárdát, mely szenteknek temetője s jelenleg is számtalan szívnek pihenője, melyből a földi igazságszolgáltatás fegyintézetet, a keresztény szeretet pedig meleg fészkét, mondjuk: áldozati tűzhevelyet alakított, ötszáz fegyencnő van itt rábízva harminc kedves-testvérré; harminc tiszta szűz ötszáz bűnös nőt emelget; rabja lesz a rabnőknek, szolga-

lója a száműzötteknek s diadalmas legyőzöje a szeretet által a bűnnek. Itt vesd le saruidat, vándor, mert szent a hely, ahol állasz! Az égő csipkebokor szent helye ez; tűz is van itt, tövis is van; a tövis az áldozat, a tűz a szeretet. 1858. óta serceg ez az áldozati tűz a honti hegyek között, amikor a kormány a régi pálos zárdát Magyarország egyetlen női fegyintézetévé alakította át s azt a gráci irgalmas nővérek szeretetére bízta; azóta lett Nosztra sok bűnnel gyűlhelye, de egyszersmind kedves, illatos lelkéknek otthona; a büntetésnek, de a dicsőségnek is színtere; azóta lettek kapui sokakra nézve iga, némelyekre nézve diadalkapuk, azokra, kiket nem a kényszerűség láncai hoztak ide. De azért Nosztrának lakói között nincs versengés, nincs harc, nincs szemrehányás, mert a szeretet átkarolta a kényszert s a béke csókot nyomott az igazságosság homlokára.

II. Márianosztra eredete.

II. Fülöp a Guadarrama komoly, sötétlombú hegyei közé építette az Escuriált, amely királyi palota, barátzárda s kripta egyben: I. Lajos magyar király pedig a honti-hegyek közé ékelte a nosztrai páloszárdát, mely ha nem is lett palotája, sem kriptája, mégis gyakran volt lelkének pihenője. Ide vonult a hős, lovagias király, hogy kipihenje országos gondjait s megnyugasztalja lelkét; ide vonult „Mi-Asszonyunk” oltalma alá s azóta hívják a helyet Márianosztrának. A neve is költészet és áhítat. Idegen és mégis érti mindenki. Csúcsos-hegyes hegyek állnak őrt a régi zárda körül, mindmegannyi ék, akárcsak az eget hasogatnók velük: kivált a Galla-hegye egy tökéletes kúp; nyáron mögötte áldozik le a nap s akkor a Galla aranyos gloriájában

a Tábot utánozza. Szegényes falucska illesztgeti házikóiit a sziklás lejtőkre; régen itt falu nem volt, csak a zárda zselliérei laktak a major körül. II. József eltörölte a zárdát s azóta lett itt falu. Még most is élnek emberek, akik arról tudnak beszélni, hogy Nosztra szép kert volt; árnyas fasorok szeltek át a lejtőket; a patak két halastóba szakadt. Azóta sok máskép lett, a tavakat sár lepi s békák brekegnek bennük. Eljöttek a császár fináncai, társzekerekre hányták a holmit; a kátyús, köves úton pedig potyogtak hátul a szekerükről a könyvek; néhányat fölszedtek a zselliérek s tartogatták emlékül. Az egykor zárda cellái fölé az ötvenes években pompás két emelet épült, ez a fegyház; mellette áll a templom két tornyával, a templom mögött pedig legújabban hatalmas három emeletes épület emelkedik, a palota látszatával, de a magánzárkák némaságával; a zárkák épületét földött folyosó köti össze a különálló kórházzal. A berendezés természetesen mintaszerű s az újabb épületek a börtönügy előhaladott kívánalmainak is megfelelnek; a zárkákat vízzel fűtik, a konyhaban gözzel főznek; a fegyház alatt terülnek el, külön udvarban, a gazdasági épületek; azontúl van a kert, a szérű, a temető, az erdő, melyben elbarangolhatni hétszáma Ipolyságig s Drégelyig.

Elötttem ragyogó sugárásban áll mindig ez a hely; valami varázshatalom húz feléje. Úgy érzem magam, mint a mélység partján: szeretnék leszálgni. Valami titokzatos vonzalom szállja meg lelkemet, mintha az erdő homályában állanék; félek mélységes némaságától s mégis kényszerülök belehatolni. Sokszor fordultam meg itt, járatlan utakon, hózivatarban s május harmadikának s Nagyboldogasszonynépnek éjjelén, mikor e

különben csendes vidéken tüzek és gyertyák égnek s éjfélkor is ájtatos énekek csengnek a virasztó búcsúsok ajkáról. Gondoltam, hogy talán ez vonz, vagy tán a történelmi múlt, mely csak oly homályos, mint a nosztrai apáca-völgy berke; de nem, nem a szent Szűznek itt tisztelt képe, nem a történeti emlék, nem a májusi és augusztusi gyertyafényes, illatos éj vonz ide, hanem ez a fegyház vasrácsos ajtóival, hosszú folyosóival, a falakon olvasható szentírás idézeteivel; ez gyakorolja rám azt a diadalmas benyomást. Mert ez a ház a hősies áldozatkészség puha, meleg fészke; a türő s türelmében a világot átváltoztató szeretetnek titokzatos mélysége; ez a ház az evangéliumnak nem mondomb ragyogó, hanem eleven lapja, melyet az Isten angyala az ég oltáráról szakított le s dobott a honti erdők közé. Ez eleven laphoz itt tapadnak szemeink, odanő szívünk s mi az élet közvetlenségevel meggyőződünk, hogy bár a világon minden lesz bűn és romlás, ezt a sötét, végzetes halmat nem töri meg más, mint a szeretet. A szeretet a földi pokolban paradicsomot teremt s vérének páráival melengeti meg az eldermedt szíveket; s bár a természet a világ összes elhervadt rózsaszirmaiból nem képes egyetlenegy illatos, friss rózsát teremteni, a szeretet képes a feldült s lealacsonyodott szíveken is új és talán szebb erényvirágokat fakasztani. De hogy azt tehesse, fogoly lesz a foglyokkal, siró a sírókkal, bánatos a bánkódókkal; egy födél alatt él a társadalom száműzöttjeivel, hozzájuk simul; melléjük borul s ha meghal, egy temető borítja a tiszta szüzet s a gonosztevőt; nem, rosszul mondomb: a volt gonoszlevőt, mert a tiszta szűz a gonosztevőből kegyelmes lelkeket teremtett s a nosztrai betegteremből együtt szállnak fel az égre.

III. Pokol a földön.

Akik vétekkel lelkükön jutnak az ítélezések elé, azok elítéltetnek s a pokolba jutnak. így van az ott túl, így van ez a földön is. A földön is van ítélezék, bún, ítélet és pokol.

Ha novemberi ködös estén a magányos, elhagyott völgyben, a csupasz fák és bokrok között, az álló malom jegcsapjai mellett el Nosztra felé haladok, úgy látszik nekem, mintha az alvilágba mennék. A keskeny völgynek egyrészről kopár, másrészről sötét, erdős oldalai, az esti ködös homály, a gödrök s szakadékok között kígyózó útfélé csak elátkozott vidékre vezethetnek. Csak Virgil kellene mellém vagy Dante. A gomolygó köd s az erdő árnyékai adnak is a vándor mellé kísérőkül kísérteteket. A kísértetek kapálnak, vajják a völgyet; a völgyből nagy árok lesz s ez az árok egy kiégett kráterbe vezet. A nosztrai völgykatlan ez a kiégett kráter; ezen az áron át csapolja le az igazságszolgáltatás szigorú szelleme a nosztrai kráterbe a társadalom miazmás, posványos vizeit, a magyar nők bűneit. Előbb e kráterben tűz égett, istenes lelkek dicsérték itt az Urat, most víz, sűrű, iszapos vizek terjengnek bene.

Mennyi szennedély tér ide nyugodni, mennyi csalás és csalódás! Könnyel van itt áztatva minden s minden kő egy regény. Olyanok mellett, kik sekély, könnyelmű lelkek, akárcsak a nagy városok kövezeteinek leányai, vannak olyanok, kiket egy megszentségtelenített szeretet tett fúriákká; mások, kik szívük ösztönében az erényről megfeledkeztek s

amit becsületben gyümölcsöztethettek, azt az élő hús mészárszékeire vitték; fölületes, könnyelmű, szerencsétlen teremtések, kikben sem erély, sem bánat nincs; kegyetlen, bosszúálló, nemtelen rongylelkek. Egy szomorú világ mélyed ebbe a kráterbe, a pszichológiának minden árnyalatával; a szív, a kedély, az ösztön, a szenvedély ennek a szomorú világnak fátyolos csillagzatai. Mennyi álomlátás, mennyi regény szövödik e csillagzatok sugaraiiból; szerencsétlen szerelmesek, gyermeksikkasztók, férjgyilkosok, Magdolnák és Fúriák, véres drámák hősnői s kikel elsodort egy szerencsétlen pillanat halálma, ezek mind találkoznak itt; egyaránt zárul be mögöttük az ajtó.

De mihelyt bezárul, a szeretet fogja fel őket! Azok a kedves-testvérek részvéttel viseltetnek a szenvedők iránt s kibélelik szeretettel a zárkák rideg falait. Kívülről s messziről látszik csak ez a ház pokolnak, belül nem az. A büntetésnek helye, igen, idegen ház, nem otthon: de ebbe az idegen házba, mely oly rideg, előbb a szeretet vonult be, hogy enyhítse ridegségét, puhítsa keménységét. Előbb a szeretet foglyai vonultak be ide, azután jöttek az igazságszolgáltatás rabjai. Van olyan a testvérek között, ki mint 18 éves leány jött ide s azóta a szent szeretet foglya s az akar maradni élethosszig. Szenvedélyük: megmenteni a szerencsétleneket; örömkük: szolgálni nekik; s ha javulnak s jó útra térnek fegyenceik, ez vigaszuk, boldogságuk és jutalmuk.

Ha e szempontból nézem Nosztrát, akkor a pokol éden-kertté s a kráter mélységes, kékszínű tenger-szemmé válik; az ég tükrözödik benne s tündöklő, fehér vízirózsák rengnek fölületén.

IV. Nosztrának csillaga.

Sok bűnös teremtés van a világon, akit az ember inkább megsajnál, mint büntet s bizony keveset is büntetnek közülük; nem törődik velük senki. Van a világon sok hajótörött s a legtöbbnek az a szomorú kiváltsága van, hogy elveszhet; nem törődik velük senki. Ez a nemtörődés, ez tulaj dónk épen a világ kegyetlensége és tehetetlensége. Vagy ha törrődnek velük, vaskézzel nyúlnak utánuk, a törvény kezével, mely büntetni és fojtogatni tud, de szívnenemesítéshez nem ért. Egymagában tehát jót nem is lehet; csak ha a vaskézhez aranyszív szegődik, ha a nyers erő, a szeretetet szolgálja: akkor igen sokat segíthet a nyomorultakon. A vaskéz, az igazságszolgáltatás keze, a király nevében; a szív a márianosztrai testvérek szíve, a keresztény szeretet nevében. A vaskéz kiemeli a bukdácsolókat az élet tengeréből és a nosztrai révpartra teszi át; ide hozza őket a csúcsos hegyek magányos völgyébe, ahol egy új világ nyílik meg a legtöbb előtt, új világban új csillag tündöklik feléjük s ez az újság abban áll, hogy szeretik őket. Boldog valóság! Itt szeretik a nyomorultakat. Ott, a művelt, nagy- és félvilág kihasznál, elbódit, elront és ellők magától; itt meg szeretnek, fölemelnek azok, kiknek a világ nem érdemes megcsókolni lábuk nyomát. Dacoltam a világgal s megvettem azt: de hódolok ezeknek, kiket tisztelek.

Ez Márianosztrának szelleme és hatalma! Akárhány arcról olvastam azt le. A bűn úgyis sokszor csak szerencsétlenség, mely az önérzetet nem írja ki; mit annak a kényszer s a békó? S ha alaki, úgy bizonyára a nő nem adja meg magát a kényszer hatalmának; álnokká, hamissá, gonosszá lesz, de az erőszaknak nem hódol, nem tud mit becsülni

rajta. Akták, pöriratok, zsandárok, bírák, törvényszékek nem imponálnak neki. „Hát ti nem vagytok ép oly nyomorultak, sőt talán nyomorultabbak, mint én”, mondotta az egyik és ha nem is mondják ki, de sokan gondolják; egy valami imponál nekik: az, ha szeretik őket; nekik szeretet kell.

No, abban van itt részük. A zárkák magányában, hol nem dolgoznak és nem beszélnek, mert nincs kivel, hol az ajtók mindmegannyi sírhantok, melyek mögött eleven holtak gunnyasztanak, csak a kedves-testvér szeretete lövel vigaszt. Az éj az ilyen magányos fogolynak egy darab megváltás, mert álmában megszabadul önmagától, gondolataitól és unalmától; de az a nap, az a hosszú nap! Egykedvűen nézi a zárka ablakán behatóló napsugárt, hisz ez is csak arról regél, hogy mennyi gyönyörűség van kinn, a szabadság ege alatt; de ha az ajtó nyílik s a kedves-testvér szemének sugarával találkozik, vagy ha betegségében az ápoló-testvér megsimogatja fájós fejét: akkor fölüdül.

Terhes és unalmas ez a magány; jó, hogy nem tart éveken át. Hónapok múlva kiszabadul a fegyenc az ijesztő magányból s közös munkaterembe vagy műhelybe kerül; ott dolgoznak, sütnek, mosnak, főznek, vagy künn a mezőn kapálnak, gyomlálnak; de mindenütt kíséri, gondozza, oktatja őket a szent szeretet. Ez Nosztrának csillaga. A falakról a szeretet a fölfeszített üdvözítő képében s a szentírás mondataiban szól hozzánk; mosolygó arccal, sugárzó szemmel, emberi szóval pedig a kedves-testvér személyében. És ezt az arcot, ezt a mosolyt nem felejti el a fogékony szív soha s ha a világgal meg is hasonlott és ha keserű és kínos is élete, tört sugár gyanánt ott reszket a sötét lélek fölött a nosztrai szeretetnek emléke.

Ím egy példa rá! Néhány év előtt találkoztam egy volt nosztrai hajótöröttel; fekete haja már őszült s arcán bánatos kifejezés ült. Ismert s mint ismerős előtt bizalmasan föltárta szíve keservét. „Mit tettem?” – beszélte. – „Fölmentem nyomorúságomban gyermekemmel karomon a bécsi városház legmagasabb emeletére, le akartam ugrani; de nem bírtam; elmentem gazdag barát-némhoz, könyörögtem neki, hogy könyörüljön rajtam; nem hallgatott meg; befutott a másik szobába s én azalatt pénztárcáját zsebre dugtam; kétszáz forint volt benne. Tudja, hogy elítéleztek, elnökök és bírák, kik gyakran hízelegtek nekem; ellőktek rokonaim; megbélyegzett a világ; s most megalázva szolgálok; nincs egy jóbarátom!” Mély lélekzetet vett s letörölte könnyeit.

„S mit csinál most kedves-testvér N.? Merre van az a jó lélek?” kérdezte ismét kis vártatva s mosolyogni kezdett.

Mily sajnálatraméltó a világ, hogy a szeretet e csodáit nem ismeri!

V. „A sötét.”

Egy ajtó fölött ezt olvassuk: „Álljatok ellent az ördögnek s elfut töletek”; a lakatot leemeljük, az ajtó kinyílik s pincefélébe vezető lépcső előtt állunk; a lépcső a „sötétbe” vezet. Akik fönt a nap sugárban, sőt még a kedves testvérek szeretetének napvilága alatt is sötét lelkek maradnak, azok néha e lépcsőn lekullognak s a sötét tömlöcbe záratnak, ahol a pincék homályának leszűrődött világosságából sincs egyetlenegy tört sugár, ahol nincs szék, nincs pad, csak nyirkos fal s dohos lég.

Különös, hogy Nosztrán is a „sötétre” van szük-

ség. Pedig van; a szeretet nem győz mindég; vannak szétfoszlott, rongyos lelkek, melyek szinte képleiének nemesebb behatások elfogadására; vannak sötét, szkeptikus kedélyek, melyeknek filozófiájuk a gúny s az érdek. Ilyenek kivált a visszaesők, kik másodszor, harmadszor fordulnak meg Nosztrán. Szomorú ismerősei a kedves testvéreknek; velük szemben a testvérek szeretetébe bánatos lemondás vegyül. Nem remélnek tőlük semmit; olyanok, mint a kietlen vidék: a napvilág melegíti azt is, de csak gyászt s pusztulást világít meg rajta. A visszaesőkkel szemben tehetetlen a szeretet is; úgy áll, mint Beatrice az örvény szélén, melyben nyüzsög a „perduta gente”. Többnyire tolvajok, kik meg-hallgatják a szépszót s azután lopnak tovább. Nyugalmuk perceiben hideg, kiaszott arcukon az érzéketlenség fagya ül, de ha szenvédélyük fölkavarodik, akkor káromkodva hajba kapnak s oly verekedést kanyarítanak, akárcsak a Fúriák. Mit csináljon e tajtézkö asszonyi állatokkal az a kedves testvér? Fegyvere nincs, sem ereje, láncra nincs, sem kötele; azaz, hogy van, olvasójának láncra csiilingel oldalán. Ezt a láncot ragadja meg; kezébe fogja olvasóját, mint a tiszt kardját s közébük lép a verekedő, káromkodó Furiáknak. Egy perc alatt széttéphetnék; szitok, átok, csúfsággal illetik; ő eltűri, imádkozik értük és sir.

Az ilyenfajta nép számára van a „sötét”. Ott közelebb vannak a szentek sírjaihoz. Mert Nosztrán az is van; a pálosok krónikája emlegeti, hogy két szent pálos van Nosztrán eltemetve. De hol, azt nem tudják; keresték s azt meg nem találták. Talán azokból a sírok ból szívárog át a „sötétbe” a meg-illettődés kegyelme. Meg is szelídülnek ott, huszon-négy óra alatt a Fúria Magdolnává lesz.

De a Magdolnáknak egy nemét nem a „sötét”, hanem a csecsemők szobája neveli. Ilyen is van Nosztrán. Vannak fegyencnők, kik áldott állapotban jutnak ide s itt szülnek; kisdedeik raboknak születnek; eredetük meg van békelyezve; anyjuk bűne tapad hozzájuk, akárcsak valami eredeti bün. Ezek a szoptató anyák külön vannak egy szobában. Ki hinné, hogy e szoba hatalmasabb, mint a „sötét”, mert e szobában gyermekgyilkosokból szerező édesanyák lesznek. Találkoztam ott egy szerencsétlennel, ki évekkel azelőtt sötét éjjel megfogtojtotta s a vízbe dopta gyermekét; fölloccsant az Ipoly vagy a Körös vize, elrejtette titkát. Futott a kegyetlen anya s észre nem vette, hogy a vízből gyermekének árnya emelkedett ki s követte őt, az árnyból kisértet lett; kiélesedtek vonásai, bosszút lihegett; büntető Igazsággá nötte ki magát a gyermek szelleme; bekötötte szemeit, hogy anyját ne lássa s elvezette Nosztrára – anyai szeretetet tanulni. Itt szülte második gyermekét a szívtelen s ezt a gyermeket nem veszik el tőle, nála hagyják s nem féltik; de fölösleges is azt félteni, mert a Furiából már édesanya lett. Az a kedves testvér tanította őt rá; most, mikor belép a szobába, leemeli a gyilkos anyának karjáról a csecsemőt, karjára veszi, szívéhez szorítja, lóbázza, becézi s a gyermek mosolyog, nevet, dadog; az anyai szeretet kigyullad e szűzies szeretet lángjától s most már az anya kéri vissza a kis porontyot s alig várja, hogy visszakapja. Dehogyan adná másnak; bár meg volna inkább még az első is ... ó Ipoly, ó Körös, hideg, kegyetlen mélység ...

VI. A temető.

Az idő múlik; az erdők fái mohosodnak s az apácavölgy patakja mélyebbre vágja a sziklába öbleit. Évek multával a szabadság órája üt soknak s visszatérnek haza; igen, némelyek végleg haza; azok, kiknek útja a temetőbe nyílik. Amely fegyenc Nosztrán hal meg, ne féltsük azt; az bizonyára elnyerte szabadságát. A kerten át viszik a koporsót énekszóval; akik pedig ki nem jöhetnek, az ablakban lesik a gyászdal hangjait. Van valami mélyen megindító a fölszabadulás e gyászmenetében, valami fönségesen hatalmas vonás nyúlik el rajta; a zárak lepattannak, az ajtók megnyílnak – nevét kitörlik az igazságszolgáltatás iktatóiból, törvény, hatalom, királyi végzés tiszteletteljesen visszalép s a kegyelet kíséri el az elköltözöttet nyughelyére, fátylat vet múltjára s az örök szabadság jelét, a ke resztet tüzi a rabnak sírhantjára. De hogy azt megtehették, hogy e megtépázott lelket megnyugtathatták, hogy e lelket Istenkel kibékíthették, menynyit sírtak, türtek, imádkoztak, áldoztak e megnyugodott lelek édesanyái, az intézet szűzies angyalai! Az élet örömei helyett a lemondás töviskoronájáí választották, türelmükben s szeretetükben a bűn átkát lerótták, a megátalkodottat könnyeikkel ostromolták s csak azt kérték ki maguknak Istenről, hogy e vívódó lények szemeit békében lecsukhassák.

És valljuk be, hogy győztek! A bűn bélyegét levették a lélekről s a szeretet csókját nyomták rá: az elvetemült vagy elsodort nőknek halálába az engesztelés szellemét lehelték be. Akik bűnben éltek, szentül halnak meg itt; akik a bűn gyalázatát hord-

ták, az erény érdemkoronájával térnek haza; akik másutt káromkodva vagy kétségbéesve halnának meg, itt a kegyelem állapotában mint szenvedő bűnbánók lépnek Isten Ítélozséke elé. S mit visznek magukkal? Viszik a felhök fölé annak a szeretetnek örök dicséretét, mely megmentette őket. E szeretetnek szántóföldje a nosztrai fegyházi temető, belőle fog kikelni a testvérek apotheozisa az örök tavaszban. Addig is tovább türnek, imádkoznak, áldoznak; névtelenül élnek s ha meghalnak, a rabok temetőjébe temetkeznek. Megszentelik elhunytukkal is azt a lejtőt, melynek kereszeti közt Jelki szemeinkkel látjuk a föltámadás angyalát.

Akik így szeretnek, győznek ... Szenvedélyen, bűnön, síron és halalon.

Azért csúcsos itt minden hegy, föltör az égbe; azért válik el innen nehezen a patak vize, kétszer is visszatér a zárda alá, mik kiszakad a völgybe; azért térnek ide vissza néha-néha csendes éjjeleken a pálosok szellemei; azért járok én is búcsút ide. mert ez az igazi szent-hely.

A NÉMETORSZÁGI ÚTI- VÁZLATOKBÓL

I. Kölni emlékek.

Fölkelt már ágyából a rózsaujjú hajnal, eltűntek az éji képzelet lepkéi s a nappaliak még nem ébredtek föl; ugyanis könnyelmű és hiúságos voltuknál fogva a városi nép szokásait vették föl s csak akkor bontakoznak ki virágos, rózsás, szirmos ágyuk redőiből, midön a napsugár fölszítta az éj harmatos könnyűit. A túlsó parton, mert ismét a jobb parti vasúton száguldattam, föltűnt a kölni dorn kettős tornya s merendő áhitattal feledtem rajta szememet.

Kölnnel átellenben fekszik Deutz város, antiklerikális beamterek fészke. E rettenetes helyen kitették szürömet, kijelentvén, hogy jöllehet Kölnbe szól a jegyem, a vonat nem megy Kölnbe; mert kíméli a pompás vashidat, mely a Rajna fölött magasan elhalad. De gyalog vagy kocsin szabad átmenni. Ez is jobb, mint ha épenséggel nem volna szabad az átmenet. Mentem tehát. Tüstént megfogott egy deutzi beamter, nem ugyan antiklerikális gerjedelmeinél fogva, hanem a lex poenális azon paragrafusa erejében, hogy a kölni hídon vámot kell fizetni. Privilegiumos önérzetem tótágast állt bennem, váltig szabadkozván ez insinuació ellen,

hiszen akinek az esztergomi hídon fizetni nem kötelessége, az a rajnai vashálón is átmehet. De hah! Privilegium! Szabadság, Kelet, Ázsia, – egymásra illő fogalmai! Nyugaton vagyunk, itt fizetni kell. Fizettem. De volt belőle hasznom; átvonaglott lelkemen ugyanis ama kesernyés érzelem, mely a nemes ember szívén lerakódhatott akkor, midőn először lette le a garast, nem áldozatkészsegből, de kényszerűségből; nem is a haza oltárára, de a haza zacskójába, midőn le kellett mondani dézsmáról, tizedről, jobbágyi munkáról s ingyen húzó frospontos lovakról. Ezen drága s nehezen szerezhető tapasztalattal gazdagítva megyek át a hídon. A hídfőn két vaslóval és vaslovaggal találkozunk, kik bizonyára nem fizetnek vámot, mert különben nem ácsorgnának itt annyit; az egyik ló s lovas Vilmos császár és lova, a másik ló és lovas Moltke táborok és hasonlóan lova.

A rajnai vashíd, mely a két német partot egyesíti, képe a német szakadozottság és szétválás áthidalásának. Vilmos császár egészen ártatlan a szellemi áthidalásban, találóbb volna, ha helyét kancellárjának engedné át. Hogy meddig fog állni a német egység, bizonytalan, annál is inkább, mert hidja úgy látszik szintén vasból van; a porosz hatáalom vasmarka építette. A vashidakról pedig a mérnökök nem tudnak bizonyosat mondani, miután eddig nincsenek elégséges adataik. Kívánom azonban, hogy mind a rajnai vashíd, mind a német egység továbbra is fönnálljon, mert sok pénzbe kerültek s ha elpusztulnak, újat kell állítani új kiadással helyökbe.

Midőn a hídon törtettem, eszembe vettem a vashíd előtt való időket s azt, hogy mit gondolna Marcus Aurelius Vopiscus, Colonia Agrippina praefec-

tusa, ha ily hídon ment volna át vadászni az akkortájban Deutz helyén lengő nádasba, békák, dongók, szúnyogok közé, melyek helyén most antiklerikális beamterek gunnyasztanak.

De hogy lehet valaki antiklerikális, ha beamter is, kinek szemei előtt emelkedik a kölni dóm, mint homokköből vájt öserdő. Pedig nem messze a hídtól emelkedik képzeletet meghaladó méltósággal. Valami térféle tisztás terül el körülötte, de dómtérnek ugyan be nem illik, szük, kicsiny, rendetlen, a dóm impozáns, óriási mérveihez képest. Nyilvánvaló zavarban voltak azok, kik a kölni dómnak megfelelő tért törekedtek kikerekíteni vagy inkább összeszögletesíteni, s a kísérlet igazolta zavarukat, máig is bizonyítván, hogy az nehezen sikerül.

A modern, három-négy ablaksorral egymásfölött ékeskedő házak, melyek valami fövárosi sikátoron még csak kikerülik a megszólást, a dómtéren száналomra méltó jelenséggé töpörödnek. Vegyünk csak föl visszarettentő például egy oly falhiányban szenvendő, négy-öt emeletes kalitka-házakat! Mily koncepció, mennyi arány, mennyi kompozíció, mily összhang s különösen mily képzeleti gazdagság tömörödik össze egy ily házon. Néhány egymásra rakott hosszú négyzetű lyuk, melyek ablakoknak hivatnak, összekötve a lyukak közé illő egy vagy másfél téglá vastagságú faldarabokkal; néhol a túlcorduló produkciónak egyes görög arcélű szakáis- s bajusztalan arcokat rak ki a párkányzatok támogatására; másol az üres és unalmás falakra malterból rámákat csinál különféle változatokban; de újkori ízlés szerint a ráma levén a fő, itt is tehát a ráma kép nélkül üres tereket kerít be. Ez az egész Leistung, így állván a dolgok, nem csodálhatni, hogy a szánalmas házsorok a

kölni dóm láttára megbomollak s költői rendetlenség által készültek emelni a környezet által létesítendő hatást.

A dóm úgy emelkedik és sötétlik az újkori falak és házak között, mint egy életteljes lombkoszorúzott tölgy, apró, száraz cserjék között. Valamint a tölgy minden ágának, minden karának és levelének változatos és eredeti alakulása van: ép úgy a dóm tornyainak, toronyfainak, rózsáinak, csúcsainak, a falgerincek bütykeinek, ágainak, lombjai- és virágjainak töről metszett poesia van. Ügy nyúlik, úgy fut, úgy alakul és egyesül, úgy ágazik és lombosodik minden oszlop, pillér, gerinc, oly hatalmasan és mégis könnyen, oly tömören s mégis játszva, oly fönséges mérvéken s mégsem nehézkesen, hogy midőn kifut s eltűnik a kereszt rózsájában: a tekintet elől erőltetés nélkül vész el az anyag; nem keresed hova lett a törzs széle, hossza, hova a vastag ágak súlya s terhe, mindez a magasba nyúlt, vékonyodott, szellemesebb, alakdúsabb lett, kivirágzott s illata elillant; – ez az illat a lelkesült áhitat!

Ahol a földből emelkednek ki a dóm falai, ott minden figyelem az erőre, a teher emelésére irányul, széles, tagozatlan oszloptalapzatok válnak ki a falból; följebb haladva egyik másik oszlopgerinc osztja részekre a falakat, a talapzatokból húsz, harminc, negyven ízre bomlik az oszlop tömege s tör fölfelé; ott ága támad minden ágnak, bütyke, lombja a támivnek, ékessége az ablaknak, mint a kora tavaszkor megnyesett fának, midőn mindenfelé hajtása kel, a belső erő telje duzzad a külre toluló lombozaton. S miután legmagasbra ért és a tetőzetet is megteremtette, összekulcsolja önmaga fölött fönséges boltívekben karjait s ágait, akkor kezdődik a játék, a változat. minden torony, mint

gúzsba kötött» lombos ágak piramisa, mely a keresztrózsájában végződik. A teremtő képzelet, melyet lent az épület tartósságát, szolidságát sürgető igények békóba vertek, a felsőbb régiókban kiszabadul s annyi alakot s annyi virágot, annyi eszmét s annyi képet varázsol elő, hogy elragadtatva nézzük s a merész, finom csúcsokon tétova mereng körül tekintetünk.

Ez a kettős gót-torony a legmagasabb emlék, melyet az építő művészet e föld hátán emelt. Magasabb mint a Szt. Péter kupolája, mely 458 lábnyi magasba emeli kereszttét, a kereszten kiszenvedett apostol-fejedelem sírja fölött; magasabb, mint Giseh gúlája, mely az alatta rejlő sir nyugalmának őrzésére emeltetett s mint ilyen nem más, „mint sötét koporsó, mely körül az egykor éltek és kimúltak árnya leng mint gyász kísértet”. A gót dómok nem sötét koporsók, hanem amennyiben kő élhet, eleven köemlékek, s ameddig állnak, leng bennük a legmélyebb érzelem, a legtörekvőbb gondolat s a folyton elő kegyelet.

Fent voltam a tornyon; addig, ahonnan tovább csak vaslétrán lehet emelkedni. A velem fölmászott két francia pap, kikről semmit sem szólok, mert különben fricskát kapok az állítólagos megszólás miatt, csak azt mondta, hogy terrible; tulajdonképen fönséges volt; ami különben ugyanaz; másik oldala ugyanazon éremnek. Ez aztán igazán „hoher Dom”. Ha a kereskedés ott lent a háztetők tömkelegében csarnokot állít; ha az ipar magas kéményeket rak: minden innen a „hoher Dom” tornyának végső párkányáról nézve, liliputi kezek köhalmasai; a város utcái, mint keresztlük-kasul bonyolított cérnaszálak, mintha hangyák egyengették volna, csakhogy a hangyák a római hadászat elveit

vallják; zsinóregyenesre mérik útjaikat; a városi utcák pedig összekuszálva vágják-szelik egymást; a rajnai hajók árbocai, mint apró forgácsokra állított szalmaszálak; amily fönséggel emelkedik ki ez a kettős torony a házak, a gyárak, a hajók apró-cseprő alkotmányainak, oly méltósággal haladja meg a vallási eszme az emberi erő egyéb aspirációt és a szorgalom egyéb műveit.

A dóm és tornyai úgy állnak előttünk, mint gyászfátyolba öltözött menyasszony; nincs pásztoruk, nincs püspökük (így volt ez akkor); az a földön kúszó és csúszó emberi és hatalmi fölfogás merényletet követett el ellene, de hiába erőlködik. Itt a kölni dóm tornyain állhatott volna aranyszájú sz. János, midőn Eutropius elfogatásakor ezeket monda: „*Nihil Ecclesiae par est. Ne mihi commores muros et arma: muri enim tempore deteruntur, Ecclesia vero nunquam senescit. Muros barbari demoliuntur, Ecclesiam ne daemones quidem vincunt. Quod haec non sint jactantiae verba, res ipsae testantur. Quot Ecclesiam oppugnarunt, ipsique perierunt! Ecclesia vero coelos transcendit. Talis est Ecclesiae magnitudo: vincit impugnata, insidiis appetita superat; contumeliis affecta splendidior evadit; vulnera excipit, nee ulceribus cadit; agitata fluctibus non demergitur: procellis impedita naufragium non patitur; luctatur nee prosternitur; pugilatu certat, nee vincitur*”.

Ez a fönség, melyet a művészet homokkőbe öltözöttet, csendes, de mély lelkesüléssel tölti el a szívet és megközelítőleg hű fogalmat nyújt a hit erejéről. E lélekemelő fogalmat s az általa ébresztett jótevő érzetet megzavarja a dóm tornyába elhelyezett „császárharang”, mely francia ágyúkból van öntve és a véres háború emlékét kuruzsolja elő. Jóllehet

az épen nem baj, hogy a francia ágyúkból sikerült e harangot önteni, már csak azért sem, mert ez az elkapatott nép a múltszázadi fölforgatás óta sok harangból öntött ágyút; mégis a német nemzeti büszkeség a csendes, fönséges áhitattól átlenggett dómban kiállhatatlan bűzű. Ügy veszi ki magát, mint virágzó s mosolygó rét közepén frissen hor-dott trágyarakás. Előbb a harang nyelve nem érte a kerületet s így némán lóbázták holmi nemzeti ünnepély nagyhangú dicséretére, most azonban, úgy gondolom a javítás közben, már megszólalt s megharangozzák vele a császárt, ha Kölnbe vetődik. A harangszemle alatt megszemléltem a két francia utast is, akik úgy tettek, mint kik zsenírozzák magukat: nagy buzgósággal magyarázgatták, hány mázsát és fontot nyom a harang, hány ember húzza s elég erősek-e a kötelek.

A velem járó német úriember beszélte, hogy be-vetődvén a dóomba a porosz világhódító hadseregr egyik hadnagya, érzelmeinek és elragadatásának méltó kifejezésével ezt a három szót bízta meg: welch' schneidiges Lokal. mindenki ugyanis csak azon eszmékkel és szavakkal élhet, melyeket is-mer. Ha néha szokatlan érzelem szállja meg a szí-vet, akkor ezen érzelemnek is át kell szűrődni az ismert szavak és fogalmak szitáján; hogy azután mi lesz belőle, azt el kell várni, mert előre megha-tározni nem lehet. így a kölni dóm titáni alakja s az általa kellett meghatottság a szemlélő lelkében „schneidiges Lokal”-lá töpörödik. Lokal alatt ugyanis a hadnagy szobát vagy termet értett, mely-nek kedves emlékét őrzi szívében, – melyben jól érzi magát, – mely esetleg nevét homlokzatán vi-seli különféle változatokban, például: Bier-Lokal, Gesangs-Lokal, Tanz-Lokal. Architektonikus kép

zeteit a „Lokal” szó alkalmasan képviseli. „Schneidig” által pedig minden jelölhetjük, ami találó, átható, vágó, csípős, például: ein schneidiger Trunk, szíven-lelken átnyilaló korty; ki van fejezve e szóban az edepés, az odaadás, az elszántság is, amit azonban csak a finomabb nyelvérzék fog észrevehetni.

Ezek után csak az a kérdés, hogy mily tükröhöz hasonlítsuk azt a lelket, melynek reflexiója által a kölni dóm képéből „schneidiges Lokal” lesz? képes-e valami homorú vagy bármilyen kúpalakú tükrőr a Braccio-nuovóban kiállított Juno-fejből ehhez hozzáfogható karrikaturát torzítani! Ó lélek, ó szellemi tükrőr! te fényedet úgylátszik az éjfél után görbéknek látszó gázlámpáktól, a szivar és pipa tűzétől s más, megnevezhetetlen, titkos tűz sötét sugarától nyered; ezen tűzben nincs meg a szín, nincs meg a fény, nincs meg a hő, mely a teremtő művész lelkében alaktalan köveket, sötét, piszkos ércet, színtelen üvegtáblákat kölni dómmá olvasztott össze!

Aki a Baedekert olvassa, a kölni dóm egy képe mellé egy vagy két csillagot lát nyomtatva, mint a jóhírnévnek örvendő vendéglő neve mellé. Azonban ezen csillagokról csak ottan vettem tudomást s innen meg nem ítélnem ragyogásukat. Van azonkívül a dómban kincsestár, hol mindenféle régi és új arany és ezüst darabok őriztetnek, azonkívül pedig színpompás és fakult, szép és nem szép, rongyos és nem rongyos szövetek és kelmék mutogattatnak; mindezeket a dolgokat az emberi foglalkozás azon neme, mely a leghaszontalanabb tárgyakból is drágákat csinál, mihelyt rájuk fogja, hogy régiek s mely maga is régészeti neveztetik, kinseknek nevezi.

A dóm reputációja érdekében meg kell jegyezniem, hogy ezen leírás által nincs kimerítve, amit a szem láthat s ami az ember szívébe behathat, ha szemét a falusi toronymagasságú színes ablakokon nyugtatja, ha az orgona hangjaival végig búg a kőerő gallyai és lombjai közt; legföljebb csak a járókelő-utazó látnivalókon ütközünk meg, melyek a dómban folyton hemzsegnek s néhányuk arcáról épen a „Schneidiges Lokal” konceptusát lehetni el.

Jó lesz a dómtól tovább állni, különben megunkjuk a fönségest s az ily unalomban egy jó pipadohány életrevalóbbnak látszik. No, de hiszen ki a fönségestől szabadulni akar, ne tegyen mászt, menj ki az utcára; a köznapi élet a kölni dóm körül sem fönséges. Végig megyünk a „Fettehenne” utcán s örömmel konstatáljuk, hogy már az utca neve is alkalmas antidotum a fönségesnek elnyomó hatalma ellen. Rövid kóborlás után kiállításba térrünk. Kiállítás? Milyen lesz az? Talán faragványok, kopott képek, ódon festmények kirakata? talán ipar, ékszer, brüsszelű csipkék tárháza? talán kínai és sèvrei porcellán, velencei üveg, ciselált és filigrán ötvösművek tárlata? Már is sápadunk. Nem! „Szakács-művészeti kiállítás”, „Kochkunstausstellung”. A hangok és színek országában nincs oly tündéri változat, mint az élet e valósága, mely a dómtól a Kochkunstausstellungba vezet; művészet van ugyan ott, – művészet van itt, csak azon különbséggel, hogy az régi, ez új; az elavult, ez modern; az fönséges, ez fellengző; az lelkesítő, ez hevítő; az a magasba von, ez szélességbe operál; az epeszt, ez terpeszt.

Lépjünk be a galleriába! Magyarul „Spajz”-nak

is mondhatod; ragyogó sugaraktól és babérkoszorútól körítve szemünkbe tűnik két egymásra nyugasztalt – főzőkanál. Mint véres harcok és férfit ölö közelmek után a győzelem vívmányai, tört kopják, elfoglalt ágyúk, zászlók, elrabolt kincsesládák fölé keresztbé fektetett két kard: úgy ragyog ezen művészeti vívmányai fölött a két főzőkanál. Alattuk terjed a konyha klasszicizmusának országa: ibrik, tál, tányér, tepsi, fazék, bögre, köcsög, befőttes üveg, maccaroni pyramisok, kolbász-guirlandok, hurka-füzérek, aszalt szilva is volt öt kiadásban, azután természetesen többféle kartoffel-salat s más, egyéb, amihez nem értek.

Azonban vége legyen a botránynak! Következik az épülés. Természetes, hogy a kiállított dolgokat nem azért vitték oda, hogy ott hagyják s esetleg mások megegyék. Jött tehát a pillanat, amikor minden gondos Márta ibrikét a házi tűzhely biztonságába akarta visszahelyezni. De szemesé a világ. A kiállítás intézője ott terem: „Csak egy pilla-natra még! Tejes és tejfölös asszonyaim, honfiak és honleányok, csak nem méltóztatnak haza cipel-tetni mind e drágaságot? Tudják, hogy szent János mellett van egy apáacakolostor, hol betegeket ápol-nak és éhezőket élelmeznek; nem volna-e jó, ha az irgalmas szamariai szüzek közül néhányat idehi-vatnánk?” „Ügy van.” „Jól van.” „Helyes.” „De-rék”, hangzik mindenfelől. Nemsokára ott terem néhány apáca öblös kosarakkal. A pusztítás roha mos: itt óriási pecsenye, ott megtermett sonka rohan hanyatt-homlok a szatyorba. Az egyik pásté-tomot dugdos, a másik tortát, a harmadik nagy hasáb vajat, ez rajnai borral kedveskedik, a Mosel fiaskókkal szerénykedik, amaz radikális likőrök-

kel. A kosarak már háromszor, négyszer térték megrakva a kórházba s üresen a kiállításba. Cukor és húskivonat, ecet és a legfinomabb Pepton, marcipán telíti újra az öblös ürt. Hatalmas nagy üveggel töltének ki bele szemes és szemtelen vagyis örölt kávét. Nyulak és fácánok, pulykák és kappa-nok, kolbászokkal Ölélkezve sietnek a kolostorba. A pékek bőségesen kimustrálják készítményeiket; a csemegeárusok 30 kis kosarat öntenek ki az anyakosárba. Gyümölcs, frissen és aszaltan, sütve, főzve vándorol át szent Jánoshoz. Aki adott, bizonyosan kitüntető érmet kapott, nem az aranyos, ezüstös vagy bronzos érmek kosarából, hanem a szeretet és a lelkiismeret elismeréséből.

Ez aztán keresztény szellemű szakácsművészeti kiállítás. Volt is öröm szent Jánosnál; beállított akkor oda többrendbeli vendég, kik azelőtt nem szerencseltétek látogatásaiKKkal szent Jánost. Hogy mi szép és épületes látható van még a vén Colonia Agrippinában, nem igen mondhatom. Szép, remek, ódon templomok, pazar művészettel ékeskedők, melynek láttára önként azt súgta a realisztikus világnezet fülembe, hogy jó volt ezt akkor csináltatni, mert most ugyan nem teremtenék meg a hozzávaló pénzt, de talán a szorgalmat sem. Szent Márton, Szent Gedeon, kapitoliumi Szűz Mária csodaszép templomok, mindmegannyi ragyog az új restaurációtól; szent Orsolya és a hihetetlen számra rugó kíséretnek, a 11 ezer szűznek reliquiái sokfelé láthatók.

Oh tatár és török, ki letaroltad Pannónia kertjét és lett belőle Ázsia előtornáca! Ily expectorációk törnek ki az ó- és középkor emlékeinek szemléletekor a hazafias szívgödörből, melyek, miután rohamosak s csakis azért a kifejezésben nem válogat-

nak; jó lesz ezt előreküldeni idéten félreértek elkerülése végett! Következik az expectoráció: — hagytál belőle néhány romot emlékül; ha nyugaton járunk, akkor vesszük észre, hogy mit loptál s raboltál s pusztítottál nálunk, minek következetében mi is kelethez csatlakoztunk, pedig látnivaló minden mappán, hogy Ázsiától nyugatra esünk. Kegyelmedből „vigad búsan” a magyar s te csepegtetted jellemébe azt a nagy adag érzéketlen lemondást. E bús lemondásból származhatott, hogy a „népdalok hőse” nem Hunyadi János, László, Mátyás, hanem kiválólag a hazai zsivány lett. Mily súrmas és kegyetlen önelhagyás kell ahhoz, hogy a népdal a betyárért vagyis útonállóért lelkesül, a népszellemben ezen irányba nem a természetes és müvvelt fejlődés útján képződhetett, hanem az elnyomás és ezt követő elbúsalás szellemi lejtőjén. A betyár apotheózis festői, színpompás, irigyletes képekben állítja elénk a zsiványokat és tolvajokat, alighanem azért, hogy megszerettesse velünk. A költészet e nemesítő (!) irányával homlokegyenest ellenkezik az igazságszolgáltatás és az akasztófa s mert ellenkezik, reprezentálja a költészettel ellenkező momentumot: a rútat, a csúnyát. Alighanem innen van, hogy az igazságszolgáltatás nem nyer nálunk tért és szimpátiát.

Ép most, midőn ezeket írom, kondulnak meg apró és nagy harangok az Epifania magasztalására és a kegyelet csillaga a három szent király emlékkét sugározza be lelkembe, annál is inkább, mert ereklyéik a kölni dómban őriztetnek, mint Pázmány Péter írja: „Az ő testeket, sok változások után, először Mediolanumba vitték, aztán, mikor Fridericus Barbarossa Császár Mediolanumot elrontá, Coloniába vitetének a szent Testek; ahol

most is, nagy becsületben tartatnak.” Mindenesetre igen változatos események láncolata kellett ahhoz, hogy az ereklyék ismeretlen hazából kiemeltetve, a kölni dómban pihenjenek különös kegyelem folytán. Amely kegyelem inkább minket illet, mint a három szent királyt, mint akik ereklyéiben, az üdvre meghívott pogányság zsengéit bírjuk hivatalunk zálogául, ök ugyan oly békésen és nyugalmasan pihennének, ha nem is emelkedik sírjukon az áhítat köemléke, a kölni dóm, Ázsia terén, ismeretlen magányban, hol minden porladozó szent testről elmondhatjuk: földibodza, vadparaj, üröm, varjútövis, bojtörján nő felette. Emléke nincs fönn, sem fán, sem kövön. Dombját az első zápor eltemette. De födne bár a gúlák sziklahalma, volna-e akkor csendesebb nyugalma? S szinte úgy látszik, hogy az ilyen vadparajos, emléktelen sírból közvetlenebbül szól hozzánk a szellem és a világ megvétésének fönsége, mint az égbemeredő gúlák ból: valamint fönségesebb s meghatóbb a temetés, melyet szent Antal és a segítségére siető pusztai oroszlán az egyptomai első remetének, szent Pálnak készít az elsőrendű párisi pompe funebrenél!

II. A Wartburg.

Amily békés városka Eisenach, oly harci lábon állnak vendéglősei s életrendeltetésükhez híven nagy buzgalommal fogják el egymástól a vendégeket. Az eisenachi városi hatóság azért azok megrendszabállyozására határozta el magát, ami így történik. Az indoház kapuja előtt áll egy szálas ember, színes kabátban és nadrágban; pléh süveggel fején és karddal oldalán; ezen minőségében meg van bízva

az eisenachi városi hatóság méltó képviseletével. Előtte állnak a kocsik s kocsisok; mindeniknek hallgatnia kell; taglejtéssel és szemhunyorgatással szabad ugyan kifejezést adnia szíves szolgálatkész-ségének, de éjjel e műveleteknek nincsen gondolat-áterjesztési hatalma. így van az a tanácsról meg-rendelve. Azonban nem minden kocsis született eisenachi, hogy türelmesen hordja a városi tanács-tól nyakába rakott igát, a törvény békóját. Alig bocsátkozom ki az említett kapun, csendesen meg-szólít az egyik kocsigondnok, lágy puttogással lelkemre kötvén a „Deutsches Haus” forró vágyát közelebbi, intim megismerkedésem után. De a kapu előtt egy gázlámpa égett s ez volt a baj. Innen is, onnan is protestációk, szabadkozások, ellenzések, vétók, fenyegetések repesztik s hasítják az elrendelt silentiumot.

Hogy személyemet a harci zajban lehető biztos-ságba helyezzem, a „Deutsches Haus” lámpátlan omnibuszának hátsó zugában nyelettem el magamat a vigasztalan sötétség által. A sérelem előadói-nak sikerült a fegyveres férfiú pártjuknak meg-nyerni s ezzel élükön közeledtek a „Deutsches Haus” fenyegetett omnibusza felé. A kocsigondnok ügyvédi instrukció nélkül is jól tudta, mit kelljen tennie: tagadott minden. De az ellenfél kérelme-zésére, hogy az elcsábított urat magát kell az ügyben megkérdezni, a fegyveres férfiú a sötétlő omni-busz örvényszája elé lépett s a törvény nevében a balsarokba intézte a kérdést, hogy vajon bizony a kocsigondnok figyelmembe ajánlotta-e ura házát? A bal sarok sötétségében erre azon gondolat villant föl, hogy a törvény embere nem kérdez jogosan és eljárás szerűleg s következőleg nincs is jog a megtudni az igazat, s azért határozott „nem”-mel lőn

odább utasítva, secundum regulám juris: Si illegitíme interrogeris, nega. A kocsisok és kocsigondnokok más feleletet reméltek ugyan, de nem botrántkoztak meg, mert hiszen ők is csak ilyen útbaigazítást adtak volna a pléhfejű embernek. Ki lévén merítve a pörös ügy, a felek szétváltak; a törvény embere a kapuhoz állt, a felperesek békés reflexiókat kockáztattak, az alperes pedig csörgő és zörgő omnibuszán csörömpölt végig a neszteni utcán. A „Deutsches Haus” adminisztratív közegei kellő megtiszteltetésben részesítették az éjféli vendéget s rövid szóváltás után a negyedik emelet meglapult rétegében nyitottak számára szobát.

Éjjel kise permetezett az eső; reggel is fönt a magas égen langyos, szétfoszló fellepek függték, mint átlátszó fátyol a halaványkék égbolt nefelejts szemein. De azért a látkör tiszta volt. Mire a házak föltornyosult kőrakásaiból kiértem, föltűnt az egyik hegycsúcson a Wartburg. Sz. Erzsébet áldott, tiszta lelke mosolygott le hegyről és erdőről, és az esőcseppek gyöngyeitől csillogó növényzet édes-búsan tükrözötté vissza réges-régi, itt lengő emlékét. Jól illett ez az erdő koszorús, de egyszersmind könnyes tájkép Erzsébet emlékéhez, melytől a szennedést elválasztani nem lehet, mint a rózsától a tövist; de szennedése csendes, békéltető s a lélekre enyhén boruló fájdalom ellenkezik az érzéki fájdalommal, mely rohamos, erőszakos, kínzó. Sz. Erzsébet tiszta lelke derült, jöllehet könnyez, olyan mint az út melletti rét mosolygó virága, melyen harmatcsepp rengett. Az érzéki fájdalom eltorzítja az arcot, a szentek fájdalma átszellemesíti azt; az érzéki szennedésben erőszakosan folyik a könny, a szentek szennedésében észrevétlénül gyöngyözik, édes nekik ez a bánat; azért sírt sz. Ferenc annyit, hogy már-

már megvakult. De ez a bánatos, mély érzelem, mely a szenvédő szentek lelkén és emlékén átvonul, mint az eisenachi égen a halavány felhők, nem érzelgés, nem gyengeség, hanem erény, tehát erő; nyugalmas s mégis átható, békés s mégis erőteljes, csendes s mégis mintha fölábresztene minden képző s alakító erőt; mintha életet lehelne, halhatatlan, örökké szép alkotást mindenhol, ahol megfordul. S mert hitében s érzelmeiben oly mélységes s bensőséges sz. Erzsébet lelke, azért lett oly fogékony, oly gyengéd, oly eleven és kifejező a természetes jó szív s a kegyelem minden sugallataira nézve s e nemesbült sugallatoknak az életben mindenütt termékeny talajt keresett és talált, melyen a kereszteny szeretet s irgalom virágait neveié. Ilyen lélekben van az igazi élet, ami annak mélyéből és teljéből kiárad, az alkotó erővel bír az időben és örök beccsel az örökkévalóságban.

A hegy derekára százados bükkerdő von széles, lombos övet, melyben az erdei út kígyózva bujdosik, ezen erdei út szélén van Erzsébet kútja. Ide járt le a magas vár asszonya beteg- és szegénylátogatóba. Mohos kövek zárják le a kutat, meglehet, hogy talán már rég kiszáradt vize; fa sincs olyan körülötte, melyen hétszáz tavasz ébredése és hétszáz télnek elhaló reménye váltotta föl egymást. De valamit mégis csak érintett lába, valamin mégis csak ellebbent ruhája, ami még most is áll, amire a zarándok forró csókot nyomhat: ez a sziklába vájt keskeny út, mely az erdő fölött közvetlen a várhoz fölvezet. Ez úgy volt vájva akkor, mint most, talán nem oly mélyre, hanem bizonnyal oly keskenyre. Erre járt Erzsébet. E sötét, sziklás út falához támaszkodott kezével, midőn a szeretet szolgálatából fáradtan, lassan és pihegve vonult föl a várba.

S midön a csúcsra ért a vonóhíd elé, fölemelé földreszegzett, ragyogó szemeit s nézett szét a thüringi erdős halmokon és az irgalmas tett öntudata mélyebben érteté meg vele a teremtő Isten irgalmas jóságát.

A híd le van ereszve; kürtszó nem hallatszik, mely régi időben az idegennek megérkeztét jelzé; csendes, kihalt a vár s az udvar, örököld folyondár kúszik föl a szitázó falon, zöldjéből az alacsony ablakok, ólomlécek, összetákolt hatszögű üveglapocskái csillognak le alá; a fal oldalában hosszan elnyúló erkélyt képez az alacsony, födött folyosó; a falakat tarkán keresztező gerendák és a folyosót támogató kövek rozogán hajlottak.

Közönséges halandónak nem mutatnak meg minden. Szent Erzsébetre a mai Wartburgon csak az Erzsébetfolyosó emlékeztetett, melynek bal falán néhány freskó tünteti föl életének nevezetesebb történeteit. A cicerone pompásan tudta a leckét s elégséges hangnyomatékkal adta elő, alighanem azért, mert aznap ez volt első körútja és az ércező reggeli pálinka csengett szavában. A gondjaira bízott közönség minden elhitt neki; állt vala pedig ez, kívülem, öt vándorlegényből, egy elnyűtt arcú, alighanem tanítónak vagy algimnáziumi tanárnak qualifikálható úrból s két, egy testet, de ritkábban egy lelket képző emberből, vagyis házas párból. Ez a házaspár igen zsenánt helyzetbe szorult a cicerone kegyetlen igazságszeretete s az öt vándorlegénynek az igazságot tekintet nélkül pártoló állásfoglalása folytán. Történt ugyanis, hogy a cicerone megállt s sokat ígérő arckifejezéssel várta, mire hangzik el az Ötödik vándorlegény vaspatkós lépése. Azután régi képet mutogatott a falon, melyen mindenféle négy- és kétlábú állat volt látható;

e kép a férfi- és asszony nem életének korait s az egyes korokban jelentkező inkább állati, mint emberi tulajdonait ábrázolja a megfelelő természetű állatok jellemző képében. A férfinem a négy lábú állat-tükörben volt látható, az asszony nem pedig a gyöngébb, mert két lábbal kevesebbet bíró madarak jelmezében lön feltüntetve. A férfi tulajdonok és szervények állatpárhuzamát könnyen kitalálható okból elhagyom; de az asszony nemét el nem hallgatom, csak az baj, hogy a szóban forgó madarak teljes sorozatát nem tudom; elég a főtulajdonok visszatükrözöttései. E visszatükrözöttésekben aktíve szerepeltek: a liba, a szajkó, a szarka, a páva, a kacsa és a héja. Mind az öt vándorlegény igen találóknak állította e régi fotógráfiákat s hogy nem lehet tagadni, hogy sokkal hivabbek, mint az utcasarkon kifüggesztett, eget rögzítő képek; az elnyütt arcú úr páronkívüli maradt; a cicerone még egyszer el akarta mondani, gondolván, hogy a második fölolvasás után bővebb hozzászólást remélhetünk; de ekkor a házaspár fortélyal élt s nagy érdeklődéssel kérdezősködött, hogy hol lehetne az eredeti képeket megvenni, talán bizony a cicerone úrnál, mert hogy más helyeken úgy szokott lenni stb. stb.; s a cicerone, jóllehet négy lábú állatként kellett volna viselkednie, gimpli lett s reáment a lépre.

A Wartburgon lakott dr. Luther Márton is, miután a wormsi gyülésről megszökött. Szobáját is látni; a tintafoltnak is megvan a falon kikapart helye. A szoba pitvarában különféle idézeteket olvasunk Luther műveiből, melyek szemenszedett választékosságukban legalkalmasabbaknak látszottak azon hangulat fölébresztésére, mely Luther tisztelőjét elfogja, mielőtt a szobába lépne. A Wart-

burgot minden korú, rangú és állású nép buzgón látogatja, nem szent Erzsébet, hanem Luther miatt. Az anya oda vezeti leányait, az apa fiait, a tanító iskolás gyermeket; mennek búcsút járni a Wartburgba. Menjenek, látnak szép vidéket s mire fölérnek, lesz étvágyuk s nem csalódnak, mert a kapu előtt van nagy restauráció; de ők másért is mennek oda, vallásos érzelmek a jóhiszemű hit, a történeti emlékek és a remek természet árján dagadnak s fogékonyak volnának a jó benyomások iránt, melyek nemesítőleg s lelkesítőleg hatnának lelkükre. De ha a pitvarba lépnek, mely a szentélybe, Luther szobájába nyílik, a falon a többi közt ezt is olvashatják:

Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang,
Der ist ein Narr sein Lebenlang.

Mit gondoljunk a tapintatról, vagy ha ezt kifogásolni nem engednék, mit gondoljunk a kegyelet azon furcsa gerjedelmeiről, melyeket a protestáns fölfogás a Luthertisztelő hívek kebelében éleszteni akar? Ily fölirat szentnek tartott helyre, úgy látsszik, mégis csak nem illik. Meglehet azonban, hogy valaki majd azzal vádol, hogy a katholikus szentek és ereklyék tiszteletében vagyok elfogulva, ha Luther szobáját szent helynek tekintem. Mellőzzük hát a szót, mikor értelmével beérjük. Luther személye iránt minden esetre a hívő lutheránusnak vallásos kegyelettel kell viseltetnie, e kegyeletnek húrjai rezdülnek meg lelkében ott, ahol a férfiúra vonatkozó emlékek élénken és melegen lépnek eléje. Már pedig a vallásos kegyelet fölmagasztalólag, nemesítőleg hat a szívre s következőleg sérül, valahányszor durva érzékkiségbe s Wein-Weib-féle eszmecsordába ütközik.

A cicerone magyarázatainak végére ért s odább állt; az öt vándorlegény az udvar szögletében lakó két medvét tisztelte meg látogatásával, miután már úgyis beleunt az unalmas nézegetésbe s a vad, erőteljes természet mackós képviselőin új életkedvre tett szert. Magam is jónak láttam odaállni és az ünnepelt Wartburg ellentétes emlékei által benyomásolt képzeletemet a medvék flegmatikus jó kedvében megfüröszteni. Valamint a víz leoldja s leviszi a szennyet: ép úgy a medvék erőteljes és természetes humora leviszi a lélek ről azokat a kietlen foltokat, melyeket a múlt idők csúnya párt-szenvedélyei vettek az emlékezetre.

A medvék hullámoss nedélyében értsd humorában vett fürdő után fölmásztam a bástyára, melyet rovátkos falpárkány szegélyez s néztem ismét szét a fenyves vidéken. Mögöttem emelkedett a szitáló homokkövekből rakott magas torony; sok eső szivároghatott alá sötétvörös mohán és a vaskapcsok és horgok alá vörhenyes, rozsda-csíkokat rajzolt százados, lassú türelemmel. Itt úgy éreztem s úgy gondolkoztam, mint az, aki írja: „Gyakran időztem már régi várak romjai közt; és ha kifáradt szemem a messze terjedő táj, a hegyek, völgyek, mező, patak s ama helyiségek szemléletében, hol ég s föld együvé olvadnak: tekintetem és méla gondolatim a távolból a mohlepte falakra térték visz-sza. És ekkor lelkem előtt egy másik távolság nyílt föl, az elmúlt századok messze távola. Hol vannak a büszke lovagok és nemes hölgylek, kik hajdan itt laktanak? Tudják-e, látják-e, hogy pompás váruk csonkán mered ég felé, hogy kötörmelék lett, mit folyondár vesz körül s gyík futamlik alája? A bánya tornyán pázsít nő s belőle tölgygárg ter-jeng, pótolva a zászlót, mely hajdan lengett az or-

mon. A sánc omladvánnyal van tele s a súlyos négyszegkövek mellől, melyek a magasból hullottak alá, eperbokrok tolakodnak fel; erre talán a várkert feküdt, virágok, karcsú fák között járkáltak szép öltönyű lánykák s játsztak tünde vidámsággal a várúr gyermekei. Ó! és most minden oly csendes, oly néma. Enyhe fuvalom leng a félre bedőlt kapun, a töredezett ablakokon s a korhadt fenyvesen át, mintha ezek a rég elhunyt várurak fohászai lennének, mintha sóhajtanának, hogy az idő vihara ennyi dicsőséget bírt elsöpörni, vagy talán azért, hogy még nem üdvözültek lelkeik.”

„Csaknem minden vár romjai indítanak méla gondolatokra, ha egyedül járunk köztük; a nap oly bőven önti le sugarát a vidám kék égről, de lelkünk szemébe azért vakítólag nyomul a homokszitázó falak felirata: „így műlik el a világi dicsőség.” ... Hanem ismerek én Thüringiában egy várat, mely egészen más gondolatokat támaszt a szemlélőben; ott nem eszmélünk a múltra, az idő ragadmányaira, hanem fölkeressük a halhatatlan lelket, mely most az örökkévalóságban kipihen a munka és fáradalomtól, mellyel rövid élete szertelenül elhalmoztatott. Ama falak között szívünk áhítatra gerjed, mint valami búcsújáró templomban; szép, nemes öröm fogja el lelkünket s azon óhaj forrásoz belőle, hogy: bárha veled lehetnék. Értem Wartburg-várát, hol hajdan Szent Erzsébet lakott.” (Stolz: Szent Erzsébet élete.)

Épen harangoztak a régi szent György, most protestáns templom tornyán, midőn lefelé mentem. Ha tél lett volna, Erzsébetnek nézem a szegény asszonyt, ki gyermekét kezén fogva s galyköteggel hátán jött ki előttem az erdőből. így ment egykor Wartburg várról szent Erzsébet gyermeké-

vei karján, a galyköteg helyett a szenvedés ke-
resztyével vállán:

Ama napon Wartburg-várról
Ment a királyleány. Nagy fájdalma
Kőszívét is megindítana.
Karján tartá kis gyermekét
Egyet-egyet szolgálója,
És így indult a városba
Keresni menhelyét.

A harangszó szent Erzsébet szentségének legszebb fölragyogását és tövises lelkének legfénylebb rózsáját hozta szemléletembe. Keserves száműzetésének első éjében, éjfélétől megcsendült az eisenachi barátok kis harangja s imára hívott. Fölkeltek szent Ferenc fiai s imádták a csendes éj békességes s az első karácsonyi éj dicsőséges urát. Hallja a harangszót szent Erzsébet a rozzant istállóban, hol meghúzta magát, fölkel a szalmán didergő gyermekei mellől és siet az általa alapított zárdába, összenéz a barátok zsolozsmázó sora, Erzsébetnek van egy kívánsága; teljesítik kérését – s eléneklik a Te Deum laudamust; így akarta Erzsébet. Ritkán, talán soha máskor nem hangzott éjfélkor a Te Deum laudamus; de a megszületett Jézus Gloriája és öröme mellé, méltán s titkos értelműen sorakozik szent Erzsébet éjféli hálaéneke s hálás öröme afölött, hogy az Istenfia szolgálóját meglátogatta – keresztyével!

Nemsokára Eisenachban katholikus templom is lesz – szent Erzsébet tiszteletére; ha tornyáról megszólal majd a harangszó, mely századok után először hív ismét misére, szent Erzsébet lelke is leszáll az oltárhoz a mennyország csillagos Wartburgjáról.

A RÓMAI COLLEGIUM GERMANICO-HUNGARICUMBAN *

I.

Sötét ősz est borult a római Campagna messze elterülő síkságára; az ég ragyogó színei, melyek a lenyugvó nap nyomában utánozhatatlan itáliai változatokban kigyúlnak, lehűlnek s az utolsó bíboros sáv is, mely a tyrrheni tenger delejes tükre felett sokáig szokott küzködni a hamvas enyészettel, kiludt. Klasszikus földön zakatol a vasabroncs páron tovainduló vonat, ki tudja, mily volszk, góth, vandal, német, francia hősök porát rengeti meg dübörgésével. Ha meg is rengeti porukat, de nem kelti föl vassértes alakjaikat, legföljebb a mélázó utas emlékezetében. Szegény emlékezet, hogy kínoz, hogy csigáz el öntermékenységed; a szív élénk vágyai, melyek a forrón óhajtott Róma közelében lázas feszerővel tágítják a lelket, kincsestáradból elővarázsolják a világtörténelem valamennyi eseményeit, fölkeltik az isteni s emberi nagyság szébbnél szébb, hatalma-

* E dolgozat, mely egyházunk egyik legjelesebb theologai intézetének római és Róma-vidéki hangulatokkal átszött ismertetése s eredetileg a *Magyar Sión* 1887. és 1888. évi folyamában tíz folytatásban jelent meg, ezúttal bizonyos rövidítésekkel lát újra napvilágot: a szorosan vett stúdiomokat ismertető és a történeti részeknek elhagyásával.

sabbnál hatalmasabb alakjait s szinte belefárad fön-séges kontemplációdba.

Tegnap dél óta a gyorsvonat ragad magával Tirol hegyei közül s ma este közel járok vágyaim céljához, azon helyhez, azon darab földhöz, melynek neve a gondolatot érzelemmé s az érzelmet szenvedéllyé fokozta az ifjúban s nem vesztett hevéből, nem varázsból cseppet sem, sőt a lelkes emlékezet örök zöld lombjával ékeskedik a férfiúban – ez a név Róma. Lelkemben csengett a régenmúlt időkből a zarándokcsapatok éneke, midőn a Via Flaminia lejtőiről vagy az Appenineken leereszkedő Via Salariáról először megpillantották Róma falait s toronyait:

O Roma nobilis, Orbis et Domina
Cunctarum urbium excellentissima
Rosco Marty rum sanguine rubea
Albis et Virginum liliis Candida
Salutem dicimus tibi per omnia
Te benedicimus: salve per saecula.

Hányszor mondogattam e verset magamban, midőn az esztergomi szeminárium folyósóján sétáltam föl alá a hetedik és nyolcadik osztály klasszikusait forgatva néha szívesen, néha kénytelenül. Te benedicimus: salve per saecula, – a „salve” azután a képzelet repke szárnyain gyorsan átrepült tengeren s Appenineken, elandalgott Róma falai mellett, körülrópködte tornyait, földbe süppedt kapuit, elcsattangolt utcáin s kérdezte: nem volna-e itt hely egy ifjú lélek számára, ki néha álmaiban elsuttogja: Te benedicimus: salve per saecula.

Hogy ébredt föl ez a „Salve” most a valóság hatalmával, hogy visszhangzott bele minden gondolatom és érzelmem! S mialatt még csengett a képzelet

éneke s mialatt a vonat zakatolása fantasztikus zenét írt a lelkes szavakhoz: berobogtunk Marcus Aurelius falán át a viminali halomra; a gép sikított, az ajtók nyíltak és én ünnepélyes megilletődéssel léptem Róma szentelt talajára.

A szolgalelkekbe s a bérkocsisokba meg nem ütköztem, aki megfogott, ahoz mentem; a legdühösebb karbonárit is átkaroltam volna. Ki tudja, nem hatja-e meg fekete, kérgeles lelkét az ifjú lelkesedés tüze, mely felejt szülőt, hazát, házat, hogy eszményének éljen, – mely elzarándokol az emberiség közös városába, hogy a nemzetiség korlátain túl tanuljon embereket szeretni s ki tudja, nem ébred-e föl nemes önérzete azon millió szívekben élő hiten és lelkesedésen, mely a pogány nagyság, a klasszikus műveltség, a görög művészeti emlékein emelkedő római egyházat s a sz. széket úgy akarja szeretni s soha felejteni, mint az első vártonuk, kiknek sirja talán lábaim alatt rejlik.

A kocsis málhám után ment, én a kocsi mellett álltam. Az est ködös fátyolán átszűrődő gázfény terjedelmes piacot világított meg, a tér közepén vastag vízsugár szökött kétemeletes házmagasságra, átellenben sötét, nagy romok terültek el, üregeikből kétezer esztendő bámult a jövevényre, nemely boltív megtörve mereszette karjait a magasba, csonkán és csupaszul méláztak az éjben, – hisz oly sokat láttak, eleget mélázhadtak. Szinte lélekzetemet tartottam vissza, úgy néztem a környezet elmosódó alakjaira, hallgattam a vízsugár lubickolását s a távoli tornyok szakgatott harangszavát. Nem ismertem semmit, nem tudtam, hogy mi ez, ami körülvesz, – de odaadnám-e az elfogult hangulatot, e minden felölélő sejtelmet a biztos tudásért? Mennyivel gazdagabb, mennyivel tartalmasabb volt

e fönséges sejtelem az évek, a helyek, az események száraz tudásánál? Nem tudtam, mik e romok; vajon Augustus, vajon Agrippa vagy Nero vízvezetékeiből dől az a vízsugár, vajon a sabini hegyek kopár szikláí közt vagy az albanói lejtők olajfás virányaiban nyílik-e forrása? S az a távoli harangszó, ki tudja mely templom tornyából hullámzik az égbe s az a templom, mely sir fölött épült vagy mely szenátori ház helyén, talán Pudeus, talán Paula, talán az aniciai család elpusztult telkein?

Ki bírná kifejezni azt a nyílt, öszinte érzelmet, azt az ünneplő hangulatot, mellyel Rómába bevonultam? Oly szentek, oly tiszteletreméltók voltak utcái, mint egy ünnepi díszben álló templom falai, oly áhítatra gerjesztettek ,mint az oltárról szállongó tömjénfüst s oly csendben méláztak a Quirinál és Viminál halmai, mintha Úrfölmutatás lenne, — csengetyűje sem szolt, hogy a csend mélyebb legyen.

A kocsi hosszú utcán robogott végig; neszteLEN, csendes volt, embert is alig láttunk; óriási palota szegélyezte egyfelől az utcát, másfelől magas falak alig egyik-másik ablaktól áttörve; a palota szögleténél az utca térrre szélesedett, közepén magas obeliszk emelkedett, jobbra-balra a hatalmas gránitszáltól két szoborcsoport, — ágaskodó lovak, melyeket erős kéz fékez, mintha megbokrosdtak volna az obeliszk lábánál zúgó szökőkúttól, mely széles érmedencébe árasztja vizét; a hétkarú lámpa sugaránál olvastam a föliratot: Opus Phidiae — Opus Praxitelis. Azután meredek lejtőn vágtattunk, egyiß-masik ház homlokzatáról a pápai címert s a gázfénnyel küzködő szürkületben a márványlap föliratát lestem el: Munificentia Pii Papae IX. A lejtőről leérve sürgő-forgó élet vett körül, ügyesen rohanó s egymást kikerülő hintók, lármás ki-

kiáltók, élénk gesztikulással ingerkedő csoportok; a szűk utcák tömkelegében kocsisom olimpiai versenyzőhöz illő ügyességgel kerülte ki a meta gyanánt álló szegletköveket; még néhány perc s a kocsi megállt a Palazzo Borromeo előtt: „Ecco il Coliegio Germanico!” szólt a Circus Maximus kocsisainak sarjadéka, az ostorral a kapura mutatva.

Komoran állt előtem a palazzo, magas földszinti ablakait hatalmas vasrácsok védték erőteljes emlékük s díszítményül maradtak rajta azon korból, midőn az utcai harcok és versengésekben jó szolgálatot tehettek. Régen volt ugyan, midőn a Colon-nak s Savellik párhívei aprózták föl egymást s a palazzókból várak lettek, – de azóta a fölösleges vasrács a renaissance palotákról le nem tünt. Világosság sehol sem látszott. Csak a kapu mellett való ablakból világított bágyadtan az olajlámpa sugara. A kocsi elrobogott. Bemenjek? Honnan merítsem azt a hősi lelket? mert hisz ez azon ház, hová „hét évre temetnek”, hol „csak salátát esznek” és „olajat isznak”, hol „polentával lakmároznak” és „savanyított olajbogyókban dúskálnak”. Ez azon ház, „hol facipőben járnak”, hol „vagy meghalnak vagy megbolondulnak”, hol... stb. De félre sovány rémek, rám uszított titeket a pinguis Minerva, itt terem a babér, máshol más koszorú. Oly bizalommal jöttem ide, hogy azt sem gondoltam, mi lesz itt majd velem. Nem bánatosan, nem félénken, hanem örömmel fogtam a csengetyű húzóját; idegeimben a fölhevült vágy s a lázas érdeklődés villanyfolyama futott végig, karom megrándult, a csengetyű szólt, s amint jöttem, úgy léptem át a küszöbön kétkedés, gyanakodás nélkül... gyermeknek jöttem ide.

Tito, a portás római komolysággal fogadott, a

„grandezzá”-t kifejező arcvonásokban a meglepetésnek árnyalatát sem láttam; nyugodtan nézett meg tetőtől talpig, azután gondolta „puo pattare” (mehet). Tito kiszolgált pápai zsandár volt, akinek épen a pápai uralom utolsó éveiben elég alkalma nyílt bőséges emberismeretet szerezhetni. Mindig a tisztelet bizonyos nemével néztem Titóra, annál is inkább, mert külső viseletében is megőrizte a Titus névhez fűződő vespasiáni méltóságát.

Tito a P. Rectorhoz vezetett.

Egyszerű, kis szobában, melynek padlója téglavolt, fogadott egy nyílt arcú, méltóságos s mégis megnyerő alak, fején magas háromágú birettummal – leültetett, kérdezősködött az útról, az ott-honról, a honvágyról, biztatott – ez volt a P. Steinhuber. Az egyszerű, ceremóniátlan modorban az elüljáró a szellem ereje s a szeretet közvetlensége által hódított. E modora állandó volt, minden ügyben hű maradt hozzá; külsőség csak annyi volt rajta, amennyi ezen kitűnő, jellemes jezsuita elszánt és férfiakat nevelő felfogását és rendeleteit alumnusaival megérteté; mindig úgy bánt velünk, mint kikről jó véleménye van; a panaszok vagy nehézségek elintézésénél keveset szólt, sohse sziddott, akit szidni kellett volna, az úgy sem maradt ott. A panaszokat úgy intézte el, hogy az illető belátása és önrészete s nem bármi néven nevezendő fenyíték döntötte el az ügyet. Lelkes tisztelet és odaadó bizalom fogamzott meg mindenjáunkban iránta s emléke bizonyára belejátszik azon vonások kiválasztásába és színezésébe, melyekből öntudatosan-e vagy öntudatlanul azon lelkünknek impónáló alakot és képet szójük, melyet eszménynek nevezünk.

A Rector oldalán működik a P. Spirituális s a

házi és gazdasági ügyek vezetésével a P. Minister van megbízva. Több elüljáró nincs. Voltak ugyan a házban a Collegium Romanum eltörlése után más jezsuiták is, de nem mint elüljárók s így a mi dolgunk volt, csakis az említett három páterrel intéztük el.

Háromnegyed nyolcat ütött kint az udvaron a magashangú óra s nyomban megszólalt a csengetű mely vacsorára hívott. „Most tehát lemegyünk a refectoriumba, szólt felemelkedve a P. Rector, ott meg fogja látni az ön piros testvéreit, nézzen végig rajtuk, nem ismer-e valakit”. A refectorium pompás nagy terem, kerülékes és kupolás épület, mely az egyik udvarban áll; az asztalok körben állnak a fal mellett s ugyancsak a fal melletti oldalukon nyúlnak el a padok, az asztaloknak a kerülék közepe felé eső oldalán senki sem ül, úgy hogy az egész, körben ülő vagy álló társaságban mindenjában látják egymást. A collegium már benn volt, szótlanul s szerényen álltak a vörös reverendájú kispapok, a gyalogjáró bibornokok, kezükben az asztalkendő s a birettum. Először láttam meg őket s ahogy láttam, tisztelet ébredt lelkemben minden egyes iránt. A piros jezsuita talárist fekete öv zárta a testhez, könnyű, kivágott cipőjük fekete harisnyát láttatott, mellesleg mondva, ezt a cipőt a házi cipész 4 frankért állítja ki, a helyes s nem transalpini nehézkességű és szögletességű birettum, harcias és bátor színezetet kölcsönzött a csoportnak. Egy se forgatta fejét, hanem maga elé nézett, legföllebb az új jövevényre vetettek egy barátságos tekintetet. Tudták, hogy új testvér, akiből majd nemsokára frate rosso-t varázsolnak.

A Rector a terem felső végén balfelől foglalt helyet, mellette ültek a jezsuita atyák, utánuk az

alumnusok. A kommunizmus ugyanis itt nemcsak a levegőre, hanem az ételekre is kiterjed. Némely belga szemináriumban az egyenlőség és testvériség az alumnusok és előjárók között az első három tál ételre terjed ki, a negyediknél a barátság galádul megszakad, mert adott jelre az alumnusok gyors hátrálásnak erednek s a kivonulóknak hátsó csapatja viheti csak meg hírét annak, hogy mi a kiváltságolt, fensőbb köröknek negyedik fogása. Meglehet, hogy ott ezen meg nem ütköznek. A Collegium Germanicumban az egyenlőség teljes minden tekintetben. A magas terem bejárata fölött van a szószék. Alig hogy elhangzott az asztali ima Ámenje s a piros csoportok a padokon helyet foglallak, tiszta, érthető hang csendült meg a szószék magaslatáról és tonus rectusban olvasott először néhány verset a Szentírásból, azután Onno Klopp Tyllijéből. Csak a kanalak csörögtek s a felszolgálók gyors léptei hallatszottak, különben szótlanul hallgattak mindenjában a felolvasóra. Nekem a vacsora nem kellett; különben is rosszkor jöttem; mert ép az nap volt a Mindenszentek vigiliájának bőjte, ez a bőjt pedig, mint neve is „magro stretto” mondja, dupla soványtággal kedveskedik, lakoma hús, tej, tojás, vaj, sajt nélkül. Volt tehát időm a szolgalelkeknek, „Pepino”, „Checco” s „Anacleto”-nak, gyors iramlásátszemlélni, kik tányérokkal meg rakkott faktoronggal kezükben produkálták a sikos márványkövezeten a balancirozás bravúrjait. Nem is képzelhettem volna egyelőre nagyobb élvezete, mintha egyikük ez ünnepélyes csendben a koronggal együtt elvetette volna magát. Miután ez élvezetet ügyességük tölem megtagadta, szomszédomnak is, magamnak is töltögettem a „vino di castelli Romani”-ból s úgy vettetem észre, hogy a szomszédot

német létére meglepte az olasz földre deportált magyar szívélyesség.

A felolvasásnak csak a vacsora vége szabott határt, ugyanez történt ebéd alatt. Ilyenkor a Szentírás után először latin, azután olasz műveket olvasnak. A fecsegés senkinek esze ágában sincs; miért? mert a hallgatás itt divat. A silentium különben is nagy szerepet játszik a Collegium nevelési tervében. „Igaz-e, hogy Rómában nem szabad beszélni?” kérdezte tőlem valaki; „borzasztó, de igaz, mondám, csak háromszor napjában: ebéd, vacsora után és a minden nap sétán”.

De néha-néha a refectoriumban elhangzik más emberi szó is, a „répète”, mely a felolvasót sokszor legszebben hangsúlyozott mondatában megakasztja. Ez az egyik páternek a dolga, javítani a prosodia ellen elkövetett hibákat, ki e nem épen kellemes megbízást a szent engedelmesség vérté alatt kegyetlenül teljesíti. Az efféle megalázódást a fölolvásó fől sem veszi, ismétli a szót, amint gondolja, hogy jó lesz s ha akkor se találta el, maga a corrigáló atya mondja ki. A alumniusok tehát evés közben nagy történelmi detailra s ráadásul prozódiára tesznek szert. De a gyomor? – ó, e szellemi munkától nem esik baja. Meglehet, hogy aki a társalgást megszokta, annak nem lenne ínyére az anyagival vegyes szellemi táplálék. Azonban a szokás e részben is kiforgatja az ember természetét; – meg vagyok győzdve, hogy a legtöbben szivesebben vették a fölolvásást, mint a sátorünnepes „Deogratias”-t; nagyobb ünnepeken ugyanis a P. Rector a Szentírás vagy a Martyrologium fölvasása után az ebéd elején „Deogratias”-sal adja tudtul a leves merítéssel elfoglalt gyülekezetnek, hogy szabad a vásár.

Az én tiszteletemre természetesen nem volt

„Deogratias”; ismeretlenül ültem szomszédaim köztölt, de alig hogy fölértünk az emeletre, hangzott mindenfelől az „Isten hozott”, „Willkommen”, „benvenuto” üdvözlet áradat. Be jót tesz a szívnek, messze távol az otthontól a szeretet ily hajlékára akadni. Elsők voltak a földik, akik úgy nevettek, úgy mosolyogtak bele lelkembe, mintha réges-régen fűződött barátság öntené ki édes mézét hosszú tavollét után; ki győzte volna felelettel, mikor ők hatan s én egymagam voltam. Nem maradtak el a német „frati rossi”-k. A darabos westfáli erőteljes föllépésekben, a finom szász, a gemütlich bajor, a rokonszenves svájci, – mind-mind siettek az új testvér üdvözlésére. Hogy az egyik már kiszolgált porosz katona volt s a másik három egyetemet bezárt „Alter Herr”, – hogy ez a svájci ifjú a kantonok hatosztályos gimnáziumából vetődött ide két év előtt s arca a hegyi rét üdeséget leheli, a másik meg perifériás úr, ki Kölnben már assessor volt, – mindenek közülük nem bontják föl a harmóniát. Ez a megerett szőkefürű ifjú, kinek léptei alatt reng a föld, bizonyára Oldenburgból való, hol a tőzeglápokban a lovak is facipőkben járnak, – az a barna gyerek a telecskai dombokról szakadt ide – a westfáli „skinkent” és „skönt” emleget, amit más német „schinken”-nek és „schön”-nek mond. Íme az egyház jövendő papjai Skandináviától Trientig, Aachen és Lüttichtől Brassóig. No de jó, hogy aki hazulról a honvágyból hozott volna magával útravalóul, e lelkes, szívtágító társaságba elegyedik. Itt érezzük, mit tesz a nemzetközi, római léggör s mily éktelen csúnya a falusi torony sugarával leírt s a pipafüstjének bodor fellegeivel tarkított láthatár. Pedig hát az ifjúság fejletlenségével együtt jár a korlátoltság mindenféle

kiadása: a személyes ellen- és rokonszenvek, a nemzetiség, a hazai szokások korlátoltsgága. Az jöjjön ide s érezze át, hogy van egy szent, lelkes, félreérthetetlen testvériség.

Emlegeti ugyan az ének, a Collegium himnusza a hazai földet, az északi városokat, az édes emlékeket, megérzik rajta, rá van lehelve a gyengéd melancholia árnyalata.

*Dolci memorie, Addio! della primiera etá.
Addio o suol natio! O nordiche città!*

de nem mondjuk ezt fejlekonyítva, inkább az áldozat öntudatos készségével, ha úgy lehet mondanom, egy szent felülemelkedés lelkesülő feledésében. A collegium testvéri szeretete, melyet a részletes „tegezés” deszkafalai nem korlátoznak, melyet sértés, veszekedés vagy pláne rágalom sohasem borzongat, olyan mint a Lethe folyama; – aki a küszöbön belép s e szeretet kelyhából iszik, felejt; csak halvány, holt, ingernélküli képekké göngyöllődnek emlékei; s ez az édes szeretet, melyet a zsoltáros a látnók hév hárfahangjaival dicsőít: „Ecce quam bonum et quam jucundum habitare fratres in unum” – az ifjú életének legrózsásabb emléklapjait képezi.

Ezek az első nap benyomásai: a nagy Róma szemmel még nem látott, de a sötétből is pillanatra föltűnő körvonalai, – Mentorom a majdnem imádkozó lelkesülés, mely falai közé vezet; – de minden elnyom, nagyságának súlya görnyeszt s ha lelkesít is, másrészt parányiságunk érzetét kelti. A nagynak és fönségesnek csodálása összeszorítja a szívet s egymagában nem képesítene lelkes törek-

vésre; azért lépünk be a római nagyságnak és emlékeknek árnyában emelkedő collegiumba s íme a nagysághoz éltető meleg, a fönségeshez a legédebb szeretet csatlakozik s termékennyé s fejlesztővé teszi az óriási benyomások hatalmát.

Mély hálával telt el lelkem, midőn lefekvés előtt néhány percre az oltáriszentség elé térdeltünk; a legőszintébb hála a közvetlenség találó gondolataiban nyert kifejezést.

II.

A „silentium religiosum”, vagyis a szigorú hallgatás, mely az esti recreatio után beáll, békéltetően és nyugasztalólag hat testre és lélekre; ez a béke a legbűvösebb harmónia, andalító, bölcsőének, mely az édes álmot lecsalja a szemre. mindenki cellájába vonul. A palazzo egyik szárnya öt emeletre magasuk, sőt az egyik sarok még magasabbra emelkedik, torony gyanánt uralkodik a háztetők cserepes pusztaságán. Hagyománya ez úgy látszik a régi római szokásnak, mely a házakat roppant magasra emelte. Dacára a kitűnő „puzzolana” földdel készített vakkolatnak, sok baleset rengette meg a magas házak erősségeibe vetett bizalmat; innen Augustus és Nero tilalma, kik a régibb törvényt megerősítették, hogy hetven lábnál magasabbra házat építeni tilos. A toronnyá meredő házak klasszikus tanúja Iuvenal:

— Tabulata tibi jam tertia fumant
Tu nescis; nam si gradibus trepidatur ab imis
Ultimus ardebit, quem tegula sola tuetur
A pluvia.

Satir. III.

A régi császári tilalmat most bátran meg lehetne újítani, midőn az esquilini és quirináli halmokon épült új Róma házai dűledeznek; látni kétemeletes házat, melynek falai a szélrózsa minden irányában kívánkoznak az anyai földre s ez ellenállhatatlan vonzalmukban lucani fenyőszálak által akadályoztatnak.

Az ötödik emeletet, melynek lakóit Iuvenál szerint „*Tegula sola tuerit a pluvia*” a tradíció Olympusnak nevezte, ép oly találók voltak más házrészeken és folyosók elnevezései. Ha azonban a tegula sola meg is védett az esőtől, de nem védett meg a nyári hőségtől, ilyenkor az Olympus lakói szívesen fölkeresték az udvar citromfáit vagy a sarokban csörgedező „*Aqua Virgo*” forrásait. Azonban vigasztalhatták magukat. Délfelé a collegiumtól emelkedik óriási arányokban Sz. Ignác temploma s Jézus társaságának Collegium Romanuma. A vakkalatlan s cementtel szorosan egyberagasztott téglák, melyeket 300 év esője és napsugara barnított, sötét színezetet kölcsönöztek az épületnek; – fügefa is nött ki az oldalkápolnák fölött kiemelkedő föhhajó tűmfáján s több éven át néztem ablakomból, mint hajtogatta felém szellős lombozatát; jól esett látni a cserépfödelek vigasztalan regiójában azt az egyetlen világos, zöld fát. Ott túl tehát a „*Sola Tegula*” alatt lakott sz. Alajos, még magasabb Olympuson, mint mi s boldog Berchmans János mellette. Az ily egysorsú társak kedvéért szívesen tűrünk meleget, de hideget is. Kijut mindkettőből. A Rómában lakott szentek életrajzában rendesen külön kiemelik, hogy sokat szenvedtek a hidegtől; a fagyos kéz és láb valami nagyon közösséges. Cepari sz. Alajosról és boldog Berchmansról írja, hogy kezük megfagyott. Az idegen még

többet szenved a hidegtől, mint az olasz, ki kályhátlan szobájában, bundába burkolózva s kalappal fején: ír, olvas, dolgozik.

De az Olympuson mégis szívesen laktunk, tekintetünk uralkodott Rómán. Északra az Olympus ablakai-ból magas oszlop tűnik szemünkbe; az oszlop fejét sz. Péter vasszobra ékíti, a szobor körül vasrács fut, nem a mozdulatlan szobor, hanem a felmászó turista kedvéért. Az oszlop fehér márványból épült, belül üres s elegendő tért enged, hogy benne csigalepcső tekerődzék fel síkjára. Inkább szűk torony-nak, mint oszlopnak mondhatnók. Kívül a fehér márványon fölkigyöző szalagként reliefek dombo-rodnak: római katonák, fegyverek, titulusok, sasok, istenek, – azután barbárok, öldöklés, harc, villám, futamodás, oltár, áldozat egymást váltják fel a ko-szorús domborműveken. Ez Antoninus oszlopa a marcomannok és quadok fölött nyert győzelem emléke. A változások csodás története sz. Pétert, az Antoninus uralkodása alatt sötét, ismeretlen szekta első püspökét emelte a győzelmi jelvényre.

Ha az esztergomi szeminárium ablakaiból nézek északra, nem látom ugyan Antonius szobrát, de látom a tájt, melyen a harc s a győzelem vívott. Fölfelé a Garam mentében villogtak a római sasok, messze Rómától, de buzdítvatva a Capitolium 800 éves dicsőségétől. S itt úszott át a Dunán a győzelem után szabadon eresztett két oroszlán; – a sarjadékuk kiveszett a Vértesekben; jobb is, nem szeretnénk velük találkozni. Az emlékezet így köt össze sokszor távoli, idegen helyeket, közel hozza egymáshoz a Garamvidékét és Rómát – az emberi erő és iparkodás nyomán. Széles a föld, de van-e oly széles, hogy ne füzzön barátságot ellentétes

sarkai közt az emberi lelkesülés, akár a római hódítás sasszárnyán, akár a keresztenyi szeretet és önfeláldozás galambszárnyán?

Ugyancsak észak felé közvetlen szomszédunk Neptun régi temploma; csupasz romjaiból a „halhatatlan isten” kiköltözött. Újabb épületek emelkedtek s szorították bele vasromjaiba falaikat. A magasabb emeletek lakója, szobájában föl, aiá sétálva officiumot vagy rózsafüzért recitálva, eszmélődve felejté néha-néha szemét Antonius oszlopán, Neptun temploma romjain, ha pedig a háztetők világosszürke pusztáján végignézett, a kimagasló kupolák, tornyok s a szellős loggiák s a messze sz. Péter légben álló Pantheonja adtak gondolatainak új, lelkes lendületet.

Az ifjúság a lelkesülés, a férfias alkotás pedig a tűzben kipróbált szellemi erő. A szellem ereje és hatalma a lelkesülés hajtásából növeszti ki törzsét, fejleszti feje koronáját. A szellem ereje, mint a tűz, mely megtör, hódít, asszimilál, – a lelkesülés olyan, mint a tüzláng előtt futó pír, forró, de még nem ég, nem lángol, nem világít. Előkészíti az anyagot, hogy kicsapjon a láng. De, ahol lelkesülés nincs az ifjúban, lesz-e ott szellemi, alkotó erő a férfiúban? Ahol vizes fát rakunk a tűzhelyre, minő lángot, minő hőt várunk? Melegedjünk tehát először, akkor később égni is fogunk. Melegítsük az ifjú lelkét, lelkesülő melegedés nyomán kigyullad lelkében az áldozatkész tettvágy.

Fejleszteni a szellemet a lelkesülés ifjú üdvösségeből, – tágítani szoruló látkörét világraszóló emlékekkel, hol lehetne azt jobban megtenni, mint Rómában. A kitartás az ablakból ragyogó fényt önt a lelketlen tekintetbe; önérzetet s buzgalmat a

lohadó mellbe, fölsóhajt s érzi, hogy itt törpének s kicsinynek lenni nem szabad.

Az ifjú, ki az ablakból kitekintett s az ezeréves emlékeken fölbuzdult, asztalához ül s megelégedetten jártatja szemét cellája csupassz falain. Nem nélkülöz olajfestményt s freskót, a fehérre meszelt térré szemeinek sugara az emlékezet bűvös lámpájának tarka képét rajzolja. A képzelet fölhevült játékában földre süti szemét, nincs szőnyeg a padlón, nem is pad a „padló”, hanem téglá; a dísztelen padló a földi lét keserű költészet nélküli valóságál juttatja eszébe; be jó gondolat, mely a lelkesülésbe életrevalóságot olt. A cella bútorzatán inkább Gincinnatus egyszerűsége, mint a „Palazzo” fénye látott. Az olasz nembánomság és igénytelenség, melynek az önmegttagadás és nélkülözés sokkal könnyebb, mint nekünk. Próbára teszi e részben a kényelmet jobban szerető ultramontánokat. Vaságy, asztal, könyvtartó, ruhaakasztó, mosdóállvány, két szék – ez az instructio. minden egyéb fölöslegesnek ítéltetik. – Hogy pamlag-féle alkotmány sehol sem létezik, arról nem is kell szálnom, hisz maga a zseniális Stolz Albán, pedig egyetemi tanár volt, sem láthatta be e bútordarabnak nemcsak szükségességét, de megkívánhatóságát is. így szorul a kis cella dísztelen négy fal közé, egy ajtaja, egy ablaka, melyen a nap s egyszerű ablaktáblák, mélyeken a hideg is bejön. Rómában ugyan a tél nem adja ki igen nagyon mérgét, ha havazik is nagyritkán, a hó mindenjárt vízzé válik. De a havazásnál a hideg csak mint egészen mellékes körülmény jön tekintet alá, a havazás fő momentuma abban fekszik, hogy midőn „a fönséges Jupiter megköpdösi” a várost, minden rendbeli kis és nagy gyerekek öröömére, nemkülönben a tanítók és professzorok

méltóságosan titkolt tetszésére – nincsen előadás, normálban, gimnáziumban, egyetemen.

Távol az Apenninek csúcsain hómezők csillognak, de a római rónák és halmok között tűrhető légmérséklet uralkodik. Reggel ugyan a zéruson is alászállt; volt olyan napunk is, hogy hat minusz fokra szállt le a hőmérő, de napközben a lég ismét kímelegszik. Erre a kimelegédésre nagy súlyt lát-szanak fektetni a római építők s erdészek, mert kályhának a szobákban helyet nem szántak; az olasz közmondás is úgy tartja, hogy minálunk a hideget látni, náluk pedig érezni. Az érzésből ugyancsak kijutott főleg akkor, midőn a fiamini úton a Soracte hegycsúcs szakgatott körvonalai láttánál igaza volt Horatiusnak:

Vides, ut alta stet nive candidum
Soracte, nee iam sustineant onus
Silvae laborantes geluque
Flumina constiterint acuto?

Csakhogy a költő segített magán:
Dissolve frigus, ligna super foco
Large reponens;

de mi nem. Azonban a közösen viselt teher, pláne ifjú vállakon, elenyésző csekély; ez a közösség pedig a legkiterjedtebb a rectortól – le az utolsó, tegnap jött újoncig. Egyenlőség mindenben; ez az elv; ha 79-es tél van, akkor a fagyoskodásban is; ha P. Rector nem fűt, én sem. Csak a tekintély nem közös; az övé, a mienk pedig a hódolat, a tisztelet, a lovagias buzgalom.

Némely öreg páter télen mindenféle szint játszik, de hősies mentagadásban inkább eldidereg délig, semhogyan szobájába kis kályhát vagy parázsme-

dencét tétetne. Aki azonban az önmegttagadás e némére nem érzi magát hivatva, agyagserpenyőben, melynek felül mint a kézi kosárnak ívben hajló fogantyúja van, hozhat magának izzó parázst. Az olaszok a primitív készüléket „caldinó”-nak hívják. Az öreg P. Ballerini nem egyszer tartá fölvonulását a „caldinó”-val kezében. Nálunk a klasszikus „caldinó”-t csak a decemberi piacon didergő kofák ölében láthatni.

Ez a kályhátlan egyszerű cella télen-nyáron egészen az enyém. Tanúja törekvésemnek, tanulásom és imáimnak. Csendjében magamra maradva iparkodom, nem a szemeknek szolgálva, hanem az önérzet, a meggyőződés által indítatva – önálló tevékenységre. A cella kizárolagosan az enyém, senki oda be nem lehet. Akinek dolga van velem, az kopog, s az ajtóközben állva végezzük el ügyeinket, a törvény ugyanis azt mondja, hogy „in limine consistant”. Holmi „gemütlich” trécselések, hosszabb látogatások már ez intézkedés által is lehetetlenekké válnak; mert ajtóközben soká álldogálni, nem fér össze a jóízű beszéddel.

III.

A nesztelet folyosókon sűrűn egymás mellett nyíltak az ajtók a még csendesebb hajlékokba. Némely hajlék kalitkának is beillett volna. Nem hiába hívták egyik sorukat „columbárium”-nak. A novicius a tisztelet szelíd tekintetével nézett arra, ki ily kalitkát magáénak mondhatott s ártatlan aspirációi néha azon időn s azon boldogságon andalogsak, mikor majd ő is így lakik. Addig pedig a múzeum lett a disciplina, a rend, a pontosság palesztrája, ott gyakoroltattak az újonnan jöttek a

házi tradíciók pontos felértésében. Az első évet közös múzeumban s dormitorumban folytonos felügyelet s közvetlen vezetés alatt töltik, míg beléjük nem oltódik az esprit de corps, a hagyományos rend, mely valamennyi regulának és a közszellemnek megtestesülése, mely az egyesekben tanít, hallgat, játszik, sétál – csendítésre alszik, ébred – parancsszóra, némelyiknek még a fejét is megnyitja a szent engedelmesség készítő hatalma alatt, de ha a fejét nem is, a szívét bizonyára.

Hogy az esprit de corps a collegiumban milyen, arra sok szó és sok jelző kellene. Nem fejlekonyító, hanem életteljes. Ahol ifjúság él, ott az élet telje, – hajtson hát, sarjadzzék, mint a fa, midőn ágain s rügyein a duzzadó tavasz ingerkedik. Az egyház intézetei, hol ifjait neveli, nem üvegházak, se nem melegágyak, valami természetes, gyökeres erő jellemző szellemüket, mely az egyesekre üditőleg s alakítólag hat s az idegenre is azt a benyomást teszi, melyet a tavaszi erdőszélen sétáló érez.

Valaki a Collegium Germanicumot üvegháznak nevezte el; nem tudom, vajon az üveget vagy a meleget vette-e tertium comparationisnak, vagy talán a növényre reflektált? De az üvegház növényzete minden importált valami, csenevész és sápadt, álmosan bólintnak levelei, nem mosolyg le rájuk szülőföldjük ege, s úgy érzik magukat, mint a jobb hazába kívánkozó, mint az öreg ember, akinek kályha kell; már pedig a collegium szelleme oly eleven s erőteljes, s úgy sarjad és hajt, hogy akit megragad amúgy szíve mélyén, fölrezzenti benne ami életképes csirát fektetett lelkébe a Teremtő keze.

Szellem! ki ne érezné e szónál valami természet-fölötti, különös erőnek szárnycsattogását; mely oly

magasan jár, de meg ép oly mély csendben működik, mely szilárdul épít, hat, mely cseppenkint szivárog s összegyülemlík, mely finom szálakat fons megtörhetlen kötelekké sodorja azokat, egybeköt velük szíveket, lelkeket tér és idő határain túl az eszme szolgálatára. A szellem a lelek közérzülete, a szívnek közdobbanása, egy átértett s áterzett közlelkesültsg.

A collegiumnak sajátos szelleme van, melybe belejátszik s beleszövődik sokféle tényező. Volt valami puritanizmus a cincinnatusi ridegséggel fölszerelt házon, ezen a csupasz téglapadlón, ezeken a kép- s dísznélküli falakon, mintha középkori lovagterembe lépnél, hol nagyjában faragott tölgyfaasztal s székké bárdolt fatuskók kínálkoznak s a szögletben medvebőr terpeszkedik pamlag helyett, – de a puritán egyszerűségbe Róma fénye, pompája, márványa s művészete sugárzik bele csodálatos kontrasztként. Az olasz könnyűvérűség szemben áll a német komolysággal, – lendületes kedélyük életet önt a nyugodt, kissé ködös északi fölfogásba. Az a mély keresztenység, az a bensőséges hit az olaszban tágítja az ultramontán ifjak szorongó lelkét; a férfias erény, az önmegtagadó élet, a kritikával művelt tudományok folyton önellátásra biztatják s lábrakeltik a kevésbbé elszántakat is.

Környezeted egyre int, nógat férfias elszánt cselekvésre; közvetlen közeledben látod az erény legszebb példáit, s szinte belekényszerülsz s beleragadtatol életük folyamába, melytől kezdetben kissé borzadsz, de utóbb észreveszed, hogy jó is, édes is.

Mindjárt kezdetben nihilistává tesznek: elveszik mindeneket. Pénzedet a P. Ministernek adod át,

ruhádat a guardarobát gondozó fráternek. E perc-től fogva hét évig pénzt nem látsz, hiába viszket tenyered, – még ez az általános omen is kivetkőzik ez időre jelentéséből. Zsebed szűz tiszta lesz, a legkegyetlenebb vegyi kutatás sem fog benne találni soha olyasmit, ami a krajcár penészéhez, vagy az elnyűtt bankó mikroskopos foszlányához hasonlíthatna. A koldus kitér utadból, azt se kell mondานod, hogy „sono pittore”, tudja hogy zsebed egészen „piktori” festői ūrrel dicsekedik.

Nincs semmid; nemcsak a szék nem a tied, melyen ülsz, – a könyv, melyből tanulsz, de az a ruha sem a tied, mely takar, még a fehérnemű sem, mert mindez a collegium szolgáltatja; egészen másnak kegyelméből élsz s nem magadé vagy, hanem azon egyházé, azon szentszéké, amely téged eltart, ápol, ruház, gondoz. Arra nem is gondolhatsz, hogy valamid különb legyen a másénál, de amire szükséged van, azt bőven megkapod; – aki két pár cipőt szakít, kettöt kap, aki ötöt, ötöt kap; csak a „guardaroba” vagy a „calzoleria” főnöke előtt fogsz örvendezni kétes dicsőségnek, aki amúgy könnyen elgondolja róladd: hadd szolgáljon reá erre az új párra vagy az új fejelésre az utca kövezetén, hogy ha kedve tartja. Hét évre az anyagi gond nem lohasztja lelked szabadságát, föllendülsz s énekelheted:

Nem törödve semmi gonddal, élünk mint madár,
Mely a völgy kis patakához csevegni eljár!

De ez a szabadság nem pajkos, illik a tógához! Nem ereszti szabad pórázra a tombolni szerető ifjú kedvet, nem nevel csikókat – csak a terhét veszi le, hogy keményebben fogja a szellemi munka hámjába. Ezt a hámot beleakasztják a lélek valamennyi

tehetségeibe s haladnak hol nyikorogva, hol meg jókedvűen.

Körvonalazzuk tüzetesebben a collegium benső szellemének természetét és kifejlését. Az oroszlánrész e tekintetben a P. Spiritualist illeti. Szentsége, buzgósága, okossága elé nagy feladatok tűzvék. De a P. Spirituális nem az egyedüli, aki a lélek benső világát teremti, hanem van ott sok más tényező.

Első a teljes elzárás a külvilágtól. Messze az Alpesek jégfalai mögött van az a ház, a családi kör, az iskola, a város vagy falu, az embercsoport, akik közt és ahol életünk 17, 18, 20 éve folyt le már. Míg otthon vagyunk, észre sem vesszük, mennyire állunk a környezet befolyása alatt, mely ránk erősza-kolja gondolatait, érzelmait, vagy ha nem is erősza-kolja, bizonytal nagy könnyűséggel telíti meg ve-lük lelkünket. Így múlik év év után s midőn észre kellene vennünk, hogy önállók lettünk s magunké vagyunk, észrevesszük, hogy legnagyobb részünk másé: az iskoláé, a nemzeté, a társas köré. Még ke-vésbbé tudnók szétszedni a befolyások azon ezer meg ezer finom, csalóka szálait, melyekből a kor, a nép, a beszéd, a szokás, az élelem, a dajka, az újságok s mindenféle el sorolhatatlan jó, rossz vagy közö-nyös viszonyok felfogásunkat s jellemünket szöt-ték. Természetünk, lelki tehetségeink, a kedély s a szív tulajdonságai úgyszólvan csak a keretet, – s adjuk hozzá, a vásznat képezik, maga a kép, melyet a vászon felvesz s a keret díszít, javarészében a külső befolyások majd darabos, majd mesteri ecsetjének vonásait tünteti fel. De az ifjú most messze, idegen országba, egészen új körbe költö-zik. A befolyások egyszerre megszakadnak. Ki-venni a lelket huzamos időre, hét egész esztendőre a pezsgő életkedv, a receptivitás korában a szoká-

sos befolyások bűvköréből – átültetni azt egészen más talajba s miután elzártuk, hatni reá a bensőséges szellemi élet valamennyi csendes, de ellenállhatlan erőivel: lehetetlen, hogy ezáltal a gyökeres változások legvalószínűbb kombinációja elő ne álljon. Rómában nincsenek ismerőseink, nincsenek barátaink; ha valaki a messze otthonból meglátogat, az mint a csendes víztükörbe esett kő, fodrozza, felveri darab időre a megszokott nyugalmas lelkületet, de a vendég hamar tér haza s a benyomások elsimulnak.

Így fogva fel a dolgot, mondhatni, hogy aki a collegiumba jön, az nincs otthon, hanem hasonulnia kell. Úgy érzi magát, mint az idegen egy előkelő, barátásgos házban, ki iránt nagy figyelemmel vannak, de kitől viszont figyelmet kívánnak. Az idegen azon van, hogy minden házi szokást, minden előírt szabályt megtartson; nem kívánhatja, hogy egyéni fölfogását ráerőszakolja a nagy többségre, hanem ellenkezőleg minden előzékenységet, minden szíves figyelmeztetést, minden útbaigazítást a legkészségebb szível fogad.

Így vagyunk a collegiummal. Az a néhány ifjú, ki évenkint belép, egy nagyhírű és jeles intézet tradícióival, szabályaival, szokásaival áll szemben. A P. Rector, a tanárok csupa kitűnő, sokszor világírű férfiak, tárta karokkal, a tiszta szeretet s az öszinte alázat leereszkedésével fogadják. Nem bizalmatlanoknak; velük társalog, velük étkezik a növendék, velük értekezik tudományos kérdésekről, a hideg tekintély és a mesterséges tisztelet, mely a szemináriumokban sokszor „blinde Kuh”-t, bekötősdít játszik, nem létezik s ami megnyeri a szívét a most belépőnek ezen előzékeny hímezés-hámozás nélküli modorral, az megnyerte az első években valamenny-

nyi elődeinek lelkét. Az első alumnusokat is így fogadták, így képezték, kiket még szent Ignác választott meg s ültetett zsenge hajtásokként a legisleg-első évben, a következő év ugyancsak így oltotta az ifjabb növendékekbe a szellemet s hozzá ezek már öregebb testvéreiken is épültek. Úgy van az most is: az öregebbekbe fektetett szellemi fáradság új erő forrásává válik s nemcsak hogy gyümölcsöt hoz bennük, hanem befolyásolja, neveli az ifjabbakat is. De ha nem is nevelne, ha nem gyakorolna is pozitív befolyást, legalább erős, konzervatív szellemei és pártot képez. A belépő ifjú, aki teljesen idegen, az elülj árok és alumnusok kitűnő szellemén ki nem foghat, ha akarna is illyesmit, árván és egymágára maradna. De hisz a jóakarat mellett, mely minden újoncnak lelkét szelídíti, eszébe sem jön az opponálás, viszi őt árként az életbe átment szokás, a megtestesült közszellem és közérzelem.

Ha boldog akar lenni, meghasonlás nélkül élni önmagával és környezetével, hasonulnia és alkalmazkodnia kell.

Mialatt a teljes elzárást a külvilágtól emlegettem, azalatt a második tényezőnek is kifejezést adtam. Melyik az? A teljes bizalom az alumnusok részéről s az igénytelen egyszerűség s a folytonos közlekedés az elüljárók részéről. Ez megvan minden jezsuita intézetben; s minél előhaladottabbak az ifjak, annál nagyobb mérvű e bizalom. A legellenségesebb emberek elismerik a jezsuita nevelés kitűnő jellevvonását: az atyai bánásmódot s a gyermeki bizalmat. Az egyiptomi stílus esetlen, szögletes, rideg vonásait a későbbi haladás az élet hajlékonyságával áldotta meg s a műmiákból élő alakok lettek: ép úgy a fölvilágosult Jézus-társasági atyák a tekintély rideg és törékeny feszlegései helyett a szeretet és jó-

akarat leereszkedő szellemét öltötték magukra, ezáltal tanítványaikba a bizalmat s egy hű, az iskola padjain túlra terjedő lovagias ragaszkodást teremtettek. Ha P. Franzellin, Palmieri, Secchi, Balle-rini szobáját sőpri, ha lámpájába olajat önt, ha vízért megy, ezen meglepő s nagy férfiakat nem igen jellemző műtétek által semmit sem veszt tekin-télyéből. Az alumnus esetleg tanárja kezéből kapja a söprőt s törekszik megfelelni a szabálynak, mely-nél fogva celláját mindig tisztán tartsa.

Harmadik tényező: a hallgatás.

Az ebéd utáni s vacsora utáni köteles társalgáson és a sétán kívül minden hallgatnak. „Jaj be fád élet s miféle embergyűlölő anakhoreta legénység lebet ott egy rakáson”. Ez ellenvetésből napnál is világos-sabban kitűnik, hogy hallgatni sokat ér. Miért? A kolostorok csendje a lélek belső szavának ébre-dése. Némileg ama régi puszták pótléka, melyekben a legnagyobb s a legférfiasabb erény születeti. Az egész ház a puszta csendjében mélán, csak néha tőri át falait s óriási ablakait egy jótorkú olasznak zendítése, ki az utcán eltrillázza Lucrezia Borgia vendégségének áriáit; a folyosó csendes, a cella csendes; ha dolga akad valakinek napközben, rövi-den és halk hangon végzi el. Beszélgetni nem szabad. Mosónék és súroló asszonyok rikácsolása soha-sem hallatszik, mert a klauzurát asszony át nem lépi, a klauzura pedig a kapunál kezdődik; fűtő „Jóskák”, „Jancsik”, „Zadudajok” a folyosókon nem csoszognak, mert mesterségük itt se télen, se nyáron nem dívik; „Miska” inasok a földszinti lép-csőről a második emeletben hivalgó ágyazok közé tekintélyes szavuk ostorával nem csördítenek, mert az inasok a ház oly termében laknak, hogy két-három évi alumnusi élet kell hozzá, hogy valaki oda

eltaláljon; „Tercsik” és „Zsófik” a „Summa Iheologicá”-n sóhajtozó alumnus conceptusai közé sem a „Bíró uram”-ot, sem a „Káka tövén”-t közbe nem nyögdécselik; az esti lelkiismeret bánatát sem az ariszton, sem a „Hausknecht” harmonikája körül nem zsongja; az udvaron nem garázdálkodik a gazdasszony kedvenc kakasa, mert ott sem kakas, sem gazdasszony nem létezik; szárnyaszegett varjuk, csókák, farkavesztett szarkák károgása, a legközelebb vasárnap szörnyű halállal kivégzendő pulykák pulykogása az udvar csalitját nem visszhangoztatja; legfeljebb a tavaszi éjjeleken csendül meg az olasz macskák ditirambbá hevült szimfoniája, megszakítva a legenchantirozottabb kandúr fantasztikus solóiótól. Denique beszélni nem szabad; a suszter is, úgy látszik, felérti a silentium aranyértékét s bölcseséggel együttjáró természetét, nem hiába ül a triposzon, mert a cipő sem kopog, nem recseg s nem nyikorog. De azért a jókedv el nem vesz, ut figura docet.

A lármás, a fecsegő s közbe-közbe, – mert moraliter impossibile, hogy meg ne történjék a sok beszédben, pláne ifjak közt, – a megszóló beszédáram olyan, mint a hegyi patak parttalán folyása, mely törmelékkel hány be rését, virágot s amellett folyton kaparja s hordja el a termő földet s haszontalan zátonyokat kanyarít belőle. A csend békéltetően és szendén hat a szívre, kifejleszti a szívnek, a léleknek sajátos gondolatait és érzelmeit s ha van saját gondolata és érzelme a léleknek, akkor nem kapkod folyton másé után, nem érez unalmat a magányban. A csend időt hagy a gondolat meggyökerezésére és a jó föltét s az isteni sugallat termékeny s erőteljes életbeléptetésére. Ha van a lélekben produktivitásra hajlam, a há-

borítatlan csend, mely a bensőséges életre szorítja, segíti önálló irányra. Minél inkább találja föl valaki a bensőséges élet forrását önmagában, annál eredetibb s gazdagabb lesz szellemi világa. A lélekbe tömött ismeretek csak olyanok, mint a külső reáaggatott dísz, mely életkedvet, teremtő erőt s erényt nem kölcsönöz; – de a bensőséges, szellemi élet a léleknek legsajátosabb kivirágzása és kifejlése, melyben az önérzet ereje, az öntudat boldogsága s egy tenni s tűrni képes lélek vigasza s e vigaszban folytonos megifjúlása rejlik.

A bensőséges élet által felgyülemlik bennünk a külre ható erő, mellyel nem lármát csapni, hanem hatni, boldogítani akarunk; ezzel a svindler nem rendelkezik s tevékenysége legáldásosabb része saját személyét illeti, ephemer dicsőség babérja s néhány forintocska a legvégső eredmény. Csak a bensőséges életnek van igazi termelő ereje; ha szórakozunk, érezhetjük, hogy üresedünk, hogy hűlünk, hogy vész a lélekből az eredeti gondolat és felfogás. Az örök igazságokba merülve, teljességükben részteszünk, ezek ébresztenek bennünk gondolatokat, kiható szándékokat, áldásos tervezet, világosságuk mélyreható fényében közelünkbe lép az emberi szükség millió alakja, – szeretettől hevülő lelkünk érdeklődik irántuk, hallja a lelki nyomornyöszögését, látja a feléje kiterjesztett koldus kezét s indul segíteni.

A negyedik tényező a P. Spirituális. Az ő feladata és tevékenysége egészen beleillik az önálló, benső életre irányuló nevelés keretébe. Mi dolga van neki? A rectorral felváltva tartja minden két héten az exhortatiót, szentbeszédnek mondhatjuk. Tehát minden második vasárnap félóráig tartó beszéd, ez az ő dolga, melyet nyilvánosan a communitással

mint testülettel szemben végez, különben pedig minden egyest külön-külön fogva művel és nevel. Erre való a gyónáson kívül az úgynevezett „directio”. A „directio” sorban megy. Az első évben minden héten egyszer, a következő években minden hónapban egyszer kell a P. Spiritualist meglátogatni. Ott azután el kell mondani minden testi, lelki bajt; kezdve a gyomron, melyet talán valami olasz nemzeti étel megnyom, folytatva a fejen, melyet talán a metafizika szédüléssel kerülget, végezve a kísérleteken, nehézségeken, föltételeken s ha volnának – a heroikus áldozatokon. A P. Spirituális dirigál, jobbára mérsékel, kijelöli a lelkiolvasmányt s ad egészségtani óvszabályokat. És a meditációkat ki tartja?

A collegiumban nincs közös meditáció, valamint semmi társas ima. Nincs reggeli, nincs esti ima, csak a litániát szokás elmondani közösen a vacsora vagy az ebéd előtt. Hanem a reggeli ima helyett van rövid szentséglátogatás s azután mindenki hazasiet, szobájába vagy a múzeumba s ott térdén állva, háborítatlan lélekkel elmélkedik egy félóráig azon pontok fölött, melyeket előző este, külön e célokra kitűzött negyedórában kijelölt s meghatározott. Ép így nincs esti ima, hanem ehelyett van negyedóráig tartó lelkismeretvizsgálat, melyet mindenki szobája csendjében végez: a negyedóra végén szól a csengetyű s néhány percre a kápolnába vagy a templom kórusára mennek üdvözölni Jézust az oltáriszentségben. Látni ez intézkedésen, hogy mindenkit magamagára utalnak, késztetik bensejébe hatolni, gondolkozni, reflektálni, önmagát kiismerni, önmagát megtörni.

Ismeretes dolog, hogy a szóbeli ima sokkal erőtlenebb s hatástalanabb, mint az elmélkedés. A szó-

béli ima nem a mienk, legalább rendesen. Amit olvasunk, az másé, átérzve ugyan sajátunk lesz; de sohasem úgy s annyira, amint az elmélkedésben fakadó gondolat és érzelem. A szóbeli imák legjobb esetben áltültetett növények, de ha meg is fogamzanak bennünk, mégis igaz marad, hogy nem belőlünk vannak; sok esetben ép azért meg se fogamzanak, vagy ha az egyikben meggyökereznek, a másikban gyümölcsstelen körökként dísztelenkednek; – ugyanazoknak a különböző, egymástól eltérő termeszeteik, jellemek, hangulatok talaján nincs sikeres fejlődésük.

Ehhez járul a megsokás mechanizmusa, melyben csak a száj jár, a szív már nem nyílik. Főleg, ha latin nyelven vannak az imák írva, nemely ifjú sohasem fogja föl értelmüket s a szokás szárazmalma később sem örli meg a szót a gondolat lánglisztjévé. Végül a szóbeli ima szép gondolatokat adhat és érzelmeket is fakaszthat, de amint közönségesen recitálják, a behatolásra időt nem enged. Pedig minden értelmi vagy érzelmi jelenség, mely lelkünkbe feltűnik, erőt csak azáltal nyerhet, ha beléje hatolunk. Föl kell aprázni a gondolatot, az igazságot, a titkot, egy gomolyban ereje nincs.

Ép úgy áll a dolog az akarattal. Hogy valamit hevesen és szívósan megragadjon, fel kell hevülnie az érvek, az indító okok kereszttüzében; meg kell győzdenie, meg kell törödnie, enélkül feltételei csak a gyenge jóakarhatnámság mindenre kész, de tehetetlen kezében inognak. S hol marad a praktikus, a detailba ható s elkerülhetlenül szükséges megfontolás a szóbeli imában, hogy hatolhat a recitáló lélek lelki szükségletei tömkelegébe, hogy ott szemen szedje, kiválasztja s kúra alá fogja az egyes hiányokat, melyeket a jóakarat nagyjában leönthet a min-

denre való készség levével, rámondhatalja rögtöni lelkesülésben: „akarom, akarom”; de sikert csak úgy arat, ha a paréjos talajt mélyen felszántja, ha az egyes bűnöket, szenvédélyeket, szokásokat veszi üldözöbe. Az egyes fákat vágva, dől az erdő.

Az imák recitálásával nem lehet bensőséges életet teremteni. Mire valók tehát? Sok más jó célra; többi közt arra is szolgálnak, hogy az intézetekben a közösség kapcsát képezik. De akit nevelni akarunk a papságra, akinek szívében az apostoli buzgalom s az áldozat forrását akarjuk megnyitni, akit az önellő bensőséges s a bensőből áldásosán kiható életre és működésre akarunk képesíteni, attól az önellő elmélkedést sohasem volna szabad megvonni azon célból, hogy azt az időt az ima recitálásra fordítsuk.

A collegiumban tehát semminemű társas ima nincs; a reggeli elmélkedés s az esti lelkismeretvizsgálat a két sarka a buzgó, bensőséges életnek. Ezenkívül mindenki köteles naponkint félóráig olvasni valamit az ascetikus irodalom műveiből; első helyen szerepel Rodriguez, másodikon Rodriguez, harmadikon Rodriguez. S e belülre fordított életnek Őrangyal a folyton virraszt, őrzi léptéinket: a silentium, – úzd el, se jótevő s nem rendkívüli lelkek közt, ami tökélyessé válhatott volna, sekélyessé leszen. Legyen szabad állításomat az Ars-i plébános, M. Vianney szavaival nyomósítani: „Ce qui nous empêche d'être saints, nous autres prêtres; c'est le manque de reflexion. On ne rentre pas en soi-même; on ne sait pas ce qu'on nous faut! ... Oh! que c'est malheureux un prêtre, qui n'est pas intérieur! ... mais pour cela il faut la tranquillité, le silence, la retraite, mon ami, la retraite! ... C'est dans la solitude, que Dieu parle ... Je dis quelque-

fois à Mgr. Dévie: Si vous voulez convertir votre diocèse, il faut faire des saints de tous vos curés.”

Csakhogy ép e fejezet végén érzem, hogy hangoztatnom kell valamit, ami a leírásban nincs, de könynen beleszövődik a képzelet nyomán. Aki a sok silentiumban és lelki törekvésben a világfájdalmas, komor, embergyűlölő érzület bacillusait keresné, az komor, embergyűlölő érzület bacillusait keresné, az jobb címre után nézzen. A barátságos, nyílt, vidám természet, melyet az ifjú szülőföldjéről hozott magával, lassankint a férfiú nyugalmas, elszánt, se nem erőszakos, se nem elkeseredett tulajdonaival párosul. Derült marad, hogy minden derült maradjon, önállóvá fejlik. Békülékeny, szende marad, de erőteljességre is törekzik ítéletében és akaratában, erőszakoskodás nélkül. S míg e belső processzus az erény alapjait megveti s kitartó törekvésben épít s emeli falait, addig a komoly tanulmányok is fejlesztik a lélek erőit. Róma imponárló emlékei, a templomok remekei, a múzeumok élvezetei, a sétaik, az Anio mentében elterülő síkság buja rétein, az andalgás a klasszikus szép formákban elnyúló albáni lejtőkön a komoly életre gyönyörteljes varázst s mosolygó bájt hintenek, mely beieriosolyog legelszántabb s legkomolyabb törekvései idebe, még fájdalmaidba is.

IV.

Az első napokban még szabad volt a vásár, jóllehet még nem voltunk befogva a collegium házirendjébe, mégis a benyomások változatos játéka már is megkezdte lelket művelő munkáját. Rómában minden nevel, minden emel, minden nemesít, tágítja a szívet, eszmékkel tölti el az értelmet.

Először gyerünk Szent Péterbe! Szent Pétert akarjuk mindenekelőtt látni, ez volt a jövevény kis csapat jelszava. Tehát Szent Péterbe irányult első menetünk. A szűk utcákat lármás élet visszhangoztatta Mindenszentek előnapján, de különben is volt mit kikiáltani. A füvek, saláták, gyümölcsök, káposzták, virágok, bogyók sohasem hallott neveit, mindenikét más-más melódiában hangoztatták aszszonyok, férfiak; némelyik a „broccoli” és „cariofoli” prózaikus hangzását valamely népszerű opera motívumára húzta, közbe az „aqua acetosá”-t kibálták a Magnificat hatodik módusára emlékeztető neumával, azután az „Olive” zengett monoton recitativóban; a „Fanfulla” és „Capitan Fracassa” ércmellű kikiáltói változékony sikerrel torkolták le egymást s a vad zsibajba szelídebb zönge gyanánt vegyült az „Italie” költői nevének melancholiája. De mily hangok, melyek e város utcáin és terein rezegnek! Mintha a debreceni megbukott színház első énekeseiből szakadtak volna ide. Itt-ott a magas emeletek szűk ablakaiból, vagy a háztetőkön emelkedő logiákból lepedők és ingek s más megnevezhetetlen vászonformák lengtek ünnepi zászlók gyanánt. A boltokban sajtok és mindenféle színű és átmérőjű hurkákból finom renaissance stílben pantheonok és portikusok emelkedtek; babérkoszorús szalonna s más húshasábok pyramidokká rendezkedtek; melyek közt a Madonna képe s az olivolajlámpa fénye mosolygott szendén. Kovácműhelyekben s más utcára szolgáló s nyílt asztalos-, bádogos-, rézműves-műhelyekben a pörölynek s kalapácsnak akadt dolga; tőszomszédságukban jeles antiquarius boltok nyíltak, az ajtó előtt a fal hosszában a theologia és filozófia lángelméinek gondolatai tömörödnek vaskos foliánsokká; a foliánsra támasz-

kodik az épen alkuba keveredő ostiai vagy tiberisi halász, lóg elől nyakáról a széles, kagylóalakú kosár, kurta, torpedóalakú halait méregeti, a mellette elsurranó dáma önkénytelenül elfordítja fejét, az a sós halszag még desztillálva sem jó perfume. Itt egy monsignore kocog botjával, zsebéből kilög a konyhára való vásárfia. S amit az ember lát, az alakot, a szint, azt csak leírhatja, de amit hall a sürgő, nyüzsgő embergomolyban, eszeveszett lármává, zsibajjá kuszálódik.

Sötéten néz le a Pantheon a lármás újkori népre; oszlopai feketék, piros tégláit néhol porrá őrli az idő; nehézkesen emeli tágas kupoláját, mely hajdan bronzöntvényekkel díszítve ragyogott Agrippának itt terjeszkedő fürdőiben. Kerületének hátsó része mélyen lenn van a földben, a fölhalmozott törmelék fölemelte a város talajszínét, sok ember kárára, de a város hasznára a féktelen Tiberis ellen. A Pantheon nem emelkedhetett s azért, mihelyt a Tiberis kiont, a Pantheon mindenki által úszik.

Törtetünk előre a girbe-görbe utcákon. minden új volt, minden meglepett. A falusi nép csúcsos kalapjával, kerek köpenyével, harisnyára zsinórozott saruival, a trasteverei asszonyok hollós szemükkel, a városi nép kellemteljes hajlékonyságával és előzékeny udvariasságával elkapkodták tekintetüket; csupa új látvány, új tünemény! A házak oldalán a Madonna képe díszlik, lóg előtte a pislogó olajlámpa, az emeletből csigán magához vonja azt a ház leánya, olajat önt bele, holnap van Mindenszentek. Majd az Angyalhídhoz értünk. Ott lenn a travertini ívek alatt pillantottam meg először azt, ki az Aeneis szavaival jóval előbb mutatta be már magát.

– Ego sum, pleno quem flumine cernis
 Stringentem ripas et pinquia culta secantem
 Caeruleus Thybris, coelo gratissimus amnis”

s méltóságát zengette egy más vers:

„Carniger hesperidum fluvius regnator aquarum.”

Mint a család kamaszévekbe felcseperedett gyermeké, önfeljű is, szilaj is, – Rontó Pál s mégis szerezik, sok jó szót mondanak neki s ha meghalna, keserűesen siratnák, mert hozzászoktak s életükbe szövődött be képe: olyan ez a Tiberis az örök városban. Mennyi kárt, mennyi bajt hozott már a világ királynéjának fejére, délcegen nekirontott falainak, tréfának se vette, mintha irigyele volna, hogy örökre épültek. Aztán megint megszelídült, nem tajtézik, nem dühöng, de azért csak meglátszik rajta szelid indulatában is pajkos, truccos volta, mert hogy terkerődzik s hogy csatangol kénye-kedve szerint az örök városban. Rómának előtte nincs nagy respektusa. Majd balra, majd jobbra vetődik árja, azután ismét széles kanyarulatban, aztán terpeszkedik s még egy szigetet is kanyarít az örök falak közt. Mire pedig kiért, öreg urat játszik, lomhán kúszik Ostia felé, vonakodik sírjától, a tyrrheni tengertől.

A Tiberisen túl csakhamar elérünk Szent Péterbe. Egy tekintet fel az aranyos, ragyogó kupolára, mely szédítő magasba emeli a keresztenység trofaeumát, a keresztet, figyelmeztet a közönséges, galilaeai halász egészen isteni, egészen hitból való dicsőségére és jelentőségére. Ez a kupola csak azért mered a felhők közé, mert szent Péter sírja fölött domborodik. A pogányság büszke volt Pantheonjára; de a keresztenység a Pantheont laposnak, nyomottnak találta, azért toronymagas boltívekre

emelte s annyival hatalmasabban létesített, amennyivel csalhatatlanabban, nemesebben s állhatatosabban hitt.

Szent Pál ki nem fogy a hit erejének magasztalásából; a legfelségesebb dicshimnuszt énekelte a hitről, a zsidókhoz írt levelének 11-ik fejezetében: „fide”, „fide”, ez a kezdet és a refrain, mely minden egyebet feleddet; „fide” nyílik meg előttünk a világ s minden lét értelme s „flde” épült fel az emberi megváltás története; ez a legszellemiesebb s leghatalmasabb erő úgy alkotta s valósította meg az Isten „hú, örök gondolatát”, a „béke gondolatát”, Krisztus egyházát, hogy ropogott bele a világ. Ezen hitnek egyik szikrája, lelkesülésének egyik fuvalma élesztette a pápák szívében a vágyat s a művészek szívében az eszmét s fölépült a galilaeai halásznak mauzóleuma Nero cirkuszában, Heliogabal szemkáprázató játékai terén.

Ne dicsérjük szent Péter bazilikájának művészi kivitelét, ne rajongunk stílusáért, ne állítsuk föl eszménykép gyanánt szent Péter íveit, kupoláját, márványfalait; mindez kicsinyes, mindez ellapult gondolat, nem illik a hely szentsége és jelentőségéhez; – szent Péter egész jelentősége csak a kupola alatt csendbe mélyedt sírban rejlik, Péter apostol sírjában, a sír körül elterjedő püspökségének városában, ebben a darab szentelt földben, melyet Rómának hívnak. Róma a világ központja, „centrum unitatis” s Rómának központja ismét e sír, – világossága, tanítása, hatalma szétáradó sugarainak gyúpontja. Itt csak egy gondolat villanhat meg méltóképen az egyház impozáns fönségétől elcsigázott lélekben s ez az áhítat hevében kigyúlt s reszkető ajakkal kimondott szó: Credo unam, sanctam catholicam et apostolicam Ecclesiam! Mintha e gon-

dolat fönségétől összeroskadna lelkünk, térdre om-lunk s az ima csendes áradozásában a biztosság és az édes béke érzelmlein ringatódzunk. Mert a lélek érzi, hogy itt e síron mint a forgó, nyüzsgő világ rendületlen központján veti meg lábat, míg künn a századok s a népek nyugtalan bolygásában úzik egymást; érzi, mintha a világ fölé emelkednék, mert az a kőszikla, melyen ez a templom és Róma áll, nem a mulandóság, nem a változások játékának rendjébe tartozik; s míg az imádkozó a szédítő ivek s bolthajtások alatt valami halkan puttogó fuvalmát észrevenni látszik, a puttogsában a csalhatatlan újszövetségi oraculum „spiritus aurae lenis”-ára gondol.

De hát minek e bolyongás s szent Péter baziliká-ján kúszó merengésnek s a confessio mellett kigyúló lelkesülésnek hosszas leírása a Collegium Germanico Hungaricum ismertetésében? Minek? Mert ezen falak s az ott mélyedő sír a collegium szelle-mének egyik hőforrása. Rómához, szent Péter szé-kéhez és sírjához való ragaszkodás, ez a katholikus szellem szívverése, a hozzá való fűződés az élet me-lege, az érte való lelkesülés nagyra való képesítés.

Midőn e szent sírhoz először térdeltünk, szen-dén feltárult lelkünkben a collegium egyik értelmi s erkölcsi szerzőjének, a huszonnyolc éves Canisius Péternek lelti állapota, ki ott kapta fönséges küldetését Németország megtérítésére s e küldetés támogattatta vele a collegium küzködő létét: „Midőn Pé-ter és Pál apostolok sírjánál térdeltem, írja lelti naplójában, új kegyelmet adtál Istenem. Legszen-tebb szívedet nyitad meg nekem, melybe nézhessek s megparancsolád, hogy e forrásból igyam, midőn meghívtál, hogy az üdvösségi vizét forrásaidból me-ritsem, óh Üdvözítőm! Legforróbb kívánságom az

volt, hogy a hit, remény, szeretet hullámait e szív-ből kapjam.”

Midőn szent Péter sírjához térdeltünk először, valamint később is, mindenkor átrezgett lelkünkön a jótétemény nagyságának érzete, melyet a szentszék a kül nemzetek collegiumának alapítása által velünk éreztetett. A pápák a hitben akarták a népeket megerősíteni, azokat szent Péter székéhez fűzni, bennünk Róma lelkesülését, Róma hivatását megvalósítani, azért szent Péter sírja köré építették a külföldi collegiumokat. „Emlékezzél meg, fiam, monda egykor IX. Pius pápa egy Rómában nevelt, hazatérő papnak, hogy szent Péter árnyékában növekedtél: „sotto l'ombra di san Pietro”.

Valahányszor szent Péter sírja mellett térdeltünk, éreztük, hogy e sírhoz s e sír fölött lebegő halhatatlan hatalomhoz, a szentszékhez köt minket nemcsak a hitnek, hanem a gyermeki odaadásnak kapcsa, amely megcsókolja a jótevő kenyér adó kezel. E szent, lelket gyűjtő sírtól nem messze mélyed egy másik sír; nem mentünk el gondolatszegényen mellette; ott a pápák síremlékei között emelkedik Hugo Ruoncompagni, XIII. Gergely szarkofágja is. Síremlékének egyik domborműve azon emlékezetes eseményt ábrázolja, midőn XIII. Gergely, az új naptár behozója, átadja a tekercset a csillagásznak, míg oldalán egy földgömb áll. A „bölcseg” görög, eszményi alakja félretaszítja a márványkoporsó fedelét, vele szemben áll a hit, bibliát és egy táblát tart, melyen e szavak olvashatók: növi opera eius et fidem. A sarkophágon emelkedik az ősi pápa hatalmas és méltóságos alakja; áldást oszt. Címere szárnyas sárkányt mutat; emlékszem, e sárkány zsákokkal megrakott szekeret húz, melyekből gabonakalászok csüngnek alá, a fölirat így hangzik:

Semina desertis terris. A 23 collegium, melynek létet adott, igazolja e szót!

V.

Az ifjú, aki a szegényes éjszakon Rómáról álmodik s a legtüzesebb vágy édesen erőszakos szárnyain repül el emlékeihez, dicsősége romjaihoz, pápai trónjához egy világörténetet magukba záró falaihoz, miután odaérkezett, nem a csalódás keserűségevel jár-kel utcáin, hanem a fölmelegedett érdeklődés élénk figyelmével néz szerteszét. Lelkes, tüzes tekintettel s nem a képzelet csalóka játékától félrevezetett s most kiábrándult lehangoltsággal zarándokol templomról-templomra, romtól-romhoz, érdeklődik minden iránt, amit a sétán lát, amire öregebb s Rómában otthonos társai figyelmeztetik.

Séta minden nap van, kivéve az ünnepeket. A sétán csak annyit tanultunk, mint a könyvekből; a történet, a művészet, a műízlés a világítás tekintetében pedig felülmúlhatatlanul többet. A séta alkalmat szolgáltat egymásután megismerkedni a pogány s a kereszteny Róma minden emlékével. Szemléltető előadás a történetből, az archaeologiából, a művészetről! – ennek nevezném a sétát. A sétára csak úgy készültünk, mint az iskolába. Nardini, Perlepsch, Molitor s egyik-másik krónikás, Réumont „Geschichte der Stadt Rom” című 5 kötetes műve voltak a sétára előkészítő könyveink. Sokszor megállapítottuk, hogy hová megyünk s akkor, aki akart utánanézhetett. Amit így tanultunk a profán és az egyházi történetből, az az élet valóságával és elevenségével állt lelkünk elé; az emlékezetbe vésődött diadaloszlopok, ívek és viák, a fórumok és templomok megjelenítették a régi kornak itt lejátszódott történetét. E szemléltető előadásokat hábo-

ritlan nyugalomban s csendes elmerengésben élveztük, nem kellett sietni; nem kellett turista hirtelen séggel ide s tova lótni-futni, annyiszor kerültek szemeink elé Róma emlékei, hogy erőlkodés nélkül minden oldalról megismerhettük. Mennyivel jobb volt sorsunk, mint azon angol, francia, amerikai s ki tudja, honnan idekerült utazóknak, kik kisebb-nagyobb rajokban minden láthatók, vöröstáblás könyveiket szorongatva járnak a fórumon, megállnak Castor és Pollux templomának romjai előtt, azután egy tekintetet vetnek a romok között tündöklő mozaikdarabra, onnan a Via Sacrára lépnek; valamit olvasnak Marins, Sulla Caesar ittjártáról, Paulus, Metellus, Scipio diadalairól, Horác szatírájáról; de a cicerone sürgöt; „ez itt Phocas császár szobra”, „itt Septimus Severus diadalive” stb. stb., minden pedig tömérdek pénzbe kerül, a hotelier megveszi rajtuk a pillanat aranyértékét s zavaros fövel legfeljebb azt mondhatják: ezt, meg ezt már láttuk. Sétáinkat a classicitás aranypárazata vette körül még akkor is, midőn ólomsúlyjal nehezedett az ég Rómára s az Albus Notus, más szóval Scirocco fojtó, meleg lehelettel gyengítette idegeinket.

Az iskola egyhangú s költészettel lévköréi jól esett fölcserélni a mindig zöld Pincio pázsitos, lombos sétányáival, a Capitolium s a forum emlékekben gazdag romjaival, vagy a magányos, ezredéves falak s a római Campagna melancholiájával. Sokszor mentem fel a Capitoliumra gondolatos némán, társaim is hallgattak, szemeink előtt lebegett Horác biztató szava:

Usque ego postera
Crescam laude recens, dum Capitolium
Scandet cum tacita virgine Pontifex.

Ode XXX. 1. III.

S fönt megálltunk vagy az Aracoeli, hol hajdan Jupiter temploma állt, márványlépcsőin, vagy a tarpeji sziklán:

Hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit
Aurea nunc, olim silvestribus horrida dumis.

Aen. VIII. 347.

Az aurea Capitolia már nem léteznek; rabolt, rontott rajtuk ellenseg és barát, barbár és római. A legnagyobb földi nagyság romjaira s a világtörténetben egyedül álló bukásra és enyészetre tekintünk le a Capitoliumról. Jupiter temploma helyén az Ara coeli bazilika épült, tompán hangzik le hozzánk a barátok zsolozsmás éneke; mereven állnak a romok, a széttört oszlopok, meghasadva a márványlapok, idegenen a kereszteny világban; itt állt Gibbon, midőn a Jupiter templomából a fórumra leolvadó zsoltárhangok óriási contrastja a romban heverő pogánysággal, öt a római birodalom bukásának megírása indította.

Minden kornak bánatát vélük hallani, midőn a földi dicsőség e legnagyobb sírjára tekintünk. Sókan siratták e sírt. De a bánat, mely a pusztulást sira, fől nem tartóztathatta az enyészet kérlehetetlen térfoglalását. A pusztító középkorban Poggius keserve, melyet „De varietate fortunae” című művében megörökített, képviseli a jobbérzelnük hangulatát, mely lelküket a Capitolium magaslatán elfogta; reflektál Virgiliusnak fönt idézett szavaira: „Ezen tarpeji szikla Aeneas korában vad, magányos bozót volt, a költő korában pedig büszkén emelte a templom aranyos tetőzetét; a templom leomlott, az aranyat elrabolták, a szerencse kereke befutotta körforgását és a szent talajon újra tövis s

cigányszeder terjeng. A capitoliumi domb, amelyen ülünk, egykor a római birodalom feje, a földkerekesség citadellája, a királyok réme volt, töméntelen diadalmenet lépdelt el fölötté, számtalan nép zsákmánya és adója gazdagítá. A világ e csodája meny nyire sülyedt, elváltozott, eléktelenedett. A győzlelem ösvényét szőlöindák szöttek be, a szenátorok padjait szemétdombok takarják. Vesd tekintetedet a palatini dombra és keresd az alaktalan, óriás romhalmazban a márványszínházat, az obeliszkokat, a szobrokat, Nero palotájának portikusát; tekintsd a város többi halmát, pusztaságukon csak romok és kertek váltakoznak. A római nép Fórumát, hol összszegyűlékezett törvényeket alkotni s a hatóságokat megválasztani, részben kerti sövény keríti, zöldséget ültetnek bele, részben szabadon áll bivalyok és disznók gyülekezésére. A nyilvános- és a magánépületek, melyek örökkévalóságra látszottak építve lenni, porban hevernek dísztelen meztelenségen, megtörve, mint valami óriás széttört tagjai s az enyészetet a maradványok, melyek az idő s a sors cspásait felülmúlták, csak szembeszökőbbé teszik.” így ír Poggius IV. Jenő pápa korában. Innen a Capitolum halmáról ő még 11 templomot számlált a Pantheontól kezdve a Vespasian által épített Béke templomáig, melynek egyetlen csodálatos corinthusi oszlopa szűz Mária szobrát emeli a légbé Maria Maggiore homlokzata előtt, 7 fürdőt, 3 diadalívet a Fórum körül, egy más dülőfélben levőt Trajánénak mond s más kettőt a fiamini úton Faustina és Gallienusról nevez meg. Említi azután a Colisseumot s más kisebb amfitheatrumot, Marcellus és Pompejus színházait, a Circus Agonalist és Maximust. Látta Traján és Márk Aurél óriási oszlopait s az obeliszkek sorát, melyek a földön

hevertek. Túl a Tiberisen sötétlett Hadrian mauzóleuma s a Campus Martiuson Augustus sir emléke. A város elszegényült, a császári korban 2,000.000-ra vehető lakossága kevés tízezerre zsugorodott s e nagy temetőt 10 olasz mérföldre körben futó fallal vette körül 379 toronnyal és 13 kapuval Lenézünk a Capitoliumról a Fórumra, közepén átszeli a Via sacra, a világot levert diadalok tölgykoszorús útja, ott, ahol emelkedik az út, Titus diadalíve koronázza, tovább Constantin császár trofea előtt halad el, míg végre a Colosseum századok barnította falai mögött elvész.

Oblectat me Roma, tuas spectare ruinas
Ex cuius lapsu gloria prisea patet.

(Poggius.)

Rómát nem döntötte sírba földrengés, mint Antiochiát, Limát és Lissabont; a Nero alatti tűzvész hat vagy nyolc napig dühöngött falai közt, 14 városrésze közül csak 4 maradt fönn, három teljesen elpusztult és hét romhalmazzá dölt. De a tűzvész után Róma fényesebben emelkedett romjaiból. A Tiberis is sokat rontott, de csak a város alsóbb részeiben s később a televény föld s maga a romhalmaz fölemelte a talajt s biztosítá a várost a Caeruleus Thybris haragja elől.

Rómát tehát az ember vadsága rontotta meg. Az ellenség pusztította s a lakosság még többet rontott rajta. Ott északkeleten van a Porta Salaria. Ott nyomult az ellenség először a város fönnállása óta a világ királynéjának falai közé. Hannibál is arra felé táborozott, de gyorsan hátrált, azóta 619 év múlt el s Róma falai és tornyai ellenséget nem láttak. De az ezerszázhatvanharmadik évben a

város alapítása után, éjjel fölnyíltak a salari kapuk s az északi góthok harsonája ijeszté föl álmából a szerencsétlen várost „Nocte Moab capta est, nocte cecidit murus eius.” (Hieron ad Principiam). Fáklyát gyújtott magának az északi hódító, üszköt dobott Sallustius palotáiba s kertjeibe s a római fény egyik portentumának fölcsapó lángjai világították meg rabló útját. A birodalom hanyatlásával lépést tartott Róma enyészete. A góthok 6 napig, a vandálok 14 napig raboltak. Az óriási test összeesett, nem volt aki tatarozza s védje a márványépületeket. Konstans leszedette a Pantheon ércből val tégláit. Nagy Károly aacheni palotáját Róma és Ravenna márványdíszei építették.

Ad que marmoreas praestabat Roma columnas
Quasdam praecipuas pulchra Ravenna dedit,
De tam longinqua poterit regione vetustas
Illius ornatum Francia ferre tibi.

(De rebus gestis Car. M.)

Sokszor álltunk a Capitolium halmán s lelkünk előtt elvonult minden dicsőség s minden bánat, mely a világ e kiváltságos kis darabján megesett. A Fórum, mely 20-30 lábnyi mélységben fekszik Róma mostani talajszíne alatt, olyan, mint a római birodalom nyíltsíra, – a sírt kereszteny templomok körítik, melyekhez a legrégebbi tradíciók fűződnek. Relső megilletődéssel jártuk meg e szentélyeket, imádkoztunk a mamertini tömlöcben, hol Gatilina, Jugurtha és – sz. Péter volt elzárva, sz. Kozma és Dámján templomában, melyet előbb Romulus tiszteletének szenteltek, nem átallottunk letérdeni Venus templomának talaján, mely fölött most

római sz. Franciska szentélyének boltívei emelkednek.

Mintha éjfél váltakoznék verőfényes nappal s januári fagy májusi alkonyattal, oly meglepő, oly jótevő az éles ellentétek játéka a lélekben. Amely földön annyi érzés s annyi gondolat támadt, ahol úgyszólvan minden porszem impregnálva van a századok változatos életével, önként megilletődik a szív, önként tágul a lélek. Azt a darab követ, mely a római Fórumon hever, a hozzáfűződő nagy emlékezet elevenné teszi, az az emlékezet a kő lelke, e lélek által szól hozzánk, hat reánk s e lélek nélkül hasonló lesz az országút kavicsához. Róma minden fala az emlékezet e hatalmas lelke által közlekedik velünk; kapui szegletkövein Marius és Caeser diadalszekerei csak úgy horzsolódtak, mint az albanói taliga kerekei, melyet a fölcifrázott öszvér épen most cipel be, falait rongálta a góth, a vandal, a Conetable Bourbon, Cadorna s az a pajkos madárcsoport, mely a szitázó téglákba kapaszkodva csipdesi, tördei szemcséit,— Campagnájában mélázva sétált Germanicus, Stilicho és Belizár, tán letelepedett e kis halmon s átnézett a 379 toronyra, most pedig ugyanott a pásztor fűja tilinkóján az egyhangú esti dalt; itt fut csevegve a kis patak, tovább a Circus maximust szeli át, sok port és vért mosott már le a versenyzők verejtékes s a vívók véres testéről, most meg a modern proletár mossza vízfodraiban barna rongyait. így enyeleg a régi és nem régi emlékezet, millió nyelven szól s mindenki ért legalább valamit; a tudatlan is érti legalább azt az egy szót, hogy ez Róma, az örök szent város.

Rómában minden nevel; csak aki elzárkózik s az utca porán s a neki nem rokonszenves népen

fönnakadva, szegi szárnyát lelkesedésének, az marad törpe, törpébb mintha máshol élt volna; mert szegényebb lesz, sok eszményt veszt, melyet, ha Rómától távol marad, a képzelet valótlan pávázata megőrzött volna lelkében. A nagy emlékek s a lelkesülés legtermékenyebb talaja a nevelésnek. Kár, hogy nem ültetünk sok ifjú lelket e talajba, ki tudja mi fejlődnék belőlük. Találóan mondja Gisbert (*'eloquence chrétienne dans l'idée et dans la pratique chap. 13. n. 6, 7.'*) a szónoklatra vonatkozólag, de kiterjeszthetjük bátran minden tudományra, művészetre és erényre: „Honnant van az, hogy Paris több nagy szónokot szül, mint bármely más város (Franciaországban) vagy hogy Paris majdnem kizárolag nevel nagy szónokokat? Egyik oka ennek az, hogy Parisban folyton nagy dolgokat látunk, ez gyámolítja a lelkekét, emeli s nagy gondolatokra szoktatja. Némelyik, ki Parisban feltűnő magasba emelkedik, provincialis városban mélyen lenn maradt volna. Igaz, hogy máshol sem hiányzik se tehetség, se tudomány és szorgalom, hanem hiányzik az a környezet, mely a lelket kitágítja és lelkesíti. Nehéz, hogy ne mondjam lehetetlen nagyra emelkedni, ha nincs semmi körülöttünk, ami a szellemnek szárnyat adna, ha ellenkezőleg minden lenyomja, összeszorítja s folyton saját semmiségéhez láncolja. Különben az is, kinek a gondviselés e tekintetben nem nyújtott kedvező tért, némileg segíthet magán. Ily körülmények közt ugyanis jókor legyen gondunk arra, hogy a nagy szellemekkel való társalgás által, kik gondolataikat az utóvilágnak írásban örökbe hagyták s főleg a Szentírás szorgalmas olvasása és elmélkedése állal magunk köré a nagynak és fönségesnek légitérét vonjuk. A természetfölötti, a fönséges, az isteni

elem sehol sem található föl oly mérvben, mint azon íróknál, kiknek vezére és mestere volt maga a Szentlélek. Műveik szentelt források, melyekből élő és termékenyítő párák emelkednek, melyek a lelken átvonulnak és a legnyugodtabb kedélyeket is lelkesítik. A gondolatokban mennyi fönség, a kifejezésben, a fordulatokban, az alakzatokban mennyi szépség domborodik ki, ha egyszer megtanultunk minden fölérezní.”

Róma a leggazdagabb szentelt forrás, belőle merített lelket a hős, gondolatot az író; szentelt berkében nőtt szárnya a költői léleknek, áradt szava a szónoknak; természetfölötti erővel ható párája sok szent lelket nyitott meg, erőikbe a szentség minden áldását s az áldozatkészség csodaműveit oltá; csergedezése fölrezzentett sok ifjú tehetséget, termékenyítette ártatlan s nemes buzdulásukat, növelte jó föltételeiket; most távolszakadtak tőle; de őrzilekessülésüket e szentelt forrás nemtője, — a hű emlékezet!

Ki akart volna elmulasztani ily kedves s mégis művelő szórakozást, milyen a római séta. De a tanulmányok, a filozófia és theologia varázsa sok lélekben erősebb volt, mint a történeti s művészsi emlékek változatos szépsége. Azonban a regula ellentmondott a varázsnak, a séta kötelező volt. minden sétán befordultunk valamely templomba rövid szentséglátogatásra, fölkerestük szent Alajos, szent Ignác sírját s Szűz Mária kegyelemképeit. Ha pedig a sétára kiszabott idő nagyon is kurta volt, rendesen a Mons Pinciusra tartottunk, örököld pázsit, lombos, árnyas fák között kígyóznak e remek sétány utai. A libanoni cédrus a pálma mellett terjesztgeti vaskos karjait, a délöv rendszeresen kiágazó, küllős fenyőjére szendén kúszik az apró virágú rózsa, élő koszorúval köriti a törzset, fölfut s onnan virággyir-

lande gyanánt festői hajlással átvetődik a szomszéd-fára. A sinistra ilex sötét árnyékában lubickol a forrás, széles márványmedence fogja föl vizét, sárga vizivirágok közt emeli ki a gyékénykosárban úszó Mózest Fáraó leánya s ha a remek márványszobor csoportozatról fölemeled tekintetedet, a sinistra ilex-ek között fönséges perspektíva nyílik; látod szent Pétert s kupoláját a láthatár fölött, az alkony aranyos hátterén pompásan emelődnek architektonikus vonásai, mögötte száll le a nap, sziporkázva villannak elő sugarai az ónfödélen, majd alább száll s az ablakokon át ragyog eléd, mintha átjárta volna kőfalait. A Pincio egymás fölött emelkedő terraszai, melyeken a kocsiút fut fel a fönsíkra, mint óriási amfitheatrum félköre, dőlj le párkányára s nézd Rómát, a legnagyobb szenvédélyek s tehetségek küzdelmeinek arénáját. Lábad mellett hajlik az acanthus sötézőld levele, ugyanaz, mely köbe vésve ékíti a korinthusi oszlopok fejét; mellettes a borostyán nyugasztalólag hajtja össze a márványszobor fölött karcsú hajtásait, a márványszobor alá e név van vésve: Dante.

Nem mindenki járta a Pincio sétányát ily költői gondolatok között, sokszor hangzott föl mellettem vagy előttem a „concedo” vagy „nego” s szinte cserítani kellett a nekihevült elméket, kik az *essentia* és *existentialia* szétváló fogalmainak a valóságban is különválasztást vindikáltak. Némelyek mindig disputáltak s mi helyt a kapun kiléptek, kezdődött a thezis körvonalozása, azután jött a meghányás s be sem végezték, míg ismét a kapuhoz érve, a szokásos „*Laudetur Jesus Christus*” köszöntés jelzé a *silencium* birodalmának határát. Nem tagadhatom, hogy sokszor a sétaí disputáció nagyban megkönnyíte a thezis stúdiumát.

A nyári esti séták (hét órakor szoktunk volt ki-menni) különösen sokszor vezettek föl a Pincióra s az üde pázsit s a dús lomb fűszeres lehelete meg- enyhíté a nap hevétől elcsigázott idegeinket. Ilyenkor az esti szürkületben jól esett a Pincióra vezető utca mentében álló S. Andrea della fratte-temp- lomba benézni s néhány percre leborulni azon koronás kép előtt, mely előtt Ratisbonne térdelt; a szürkületben az olívlámpák majd áradó, majd apadó fénye ömlött el a szent Szűz képének s amikor áradt a fény, előlépett alakja – mintha nekem is megjelent volna.

VI.

Mint az éji lepke kerülgeti a lángot, mindig szűkebb és szűkebb körben kering, mintha akarna is beleesni, nem is, végre mégis beletéved s pörkö-lődve fizeti le a természet adóját: ép úgy kerülgeti e leírás is az anyagi lét azon gyúpontját, mely tüzel és melegít; többször közel ért hozzá s ismét eltávo-zott, nem mer, végre nagyon is közel ért, benn van – a refectoriumban. Nunc animis opus est, nunc pectore firmo! Érzem a feladat nehézségét. Kifogások s vádak emelkednek mindenfelől. Néme- lyek úgy vélekednek, hogy a leírás hozzá nem méltó, sőt illetlen tárgyra vetemedik. Találkozom az ideális nevelők szemrehányó tekintetével, kik az ételről s ellátásról szóló cikknek csúnya mate- rializmusa fölött különféle grimaszokat vágnak s szóba is alig ereszkednek. Üldözöbe vesz a „asceti- cae vitae” és a „firmioris propositi” férfiak ősz alakja s hallom tiszteletreméltó szózatát, hogy a remeték gyökerekkel táplálkoztak, amit természe- tesen nem tagadok. Mások pláne azzal vádolnak,

hogy az alsóbb szenvédélyekre appellálok és e réven akarok ügyemnek jóakarókat fogni.

De hiába, az intézet leírásában a refectoriumról is kell szólnom. A collegium iránt érdeklődő ifjúság érzi, hogy itt van a „punctum saliens”, ettől függ, ráadja-e vokát vagy nem. Két párt kiséri fűrkésző tekintettel a collegiumi refectorium leleplezését: a haladó és maradó párt. Az ifjabbak rendesen haladók, követelők, elégedetlenek s különös ösztönük van a dolgok kifogásolására. A másik párt a maradó párt. Catói következetességgel hangoztatja: nihil innovetur; nisi quod traditum est, serve tur s méltóságos nyugalommal rámutat a káposzta-, lencse- és babtlakra, mint a törhetetlen férfierő és józan mérséklet nemzetföntartó szerszámaira.

A scilla és charibdis ritkán rajzolódott ily szemetszűrőlag tollam elé. Hogy tehát se jobbra, se balra ne térek, a szíves olvasót egy római sétára kérem.

Fölmegyünk a Quirinálra, onnan a halom hátán messze elfutó Via Piába fordulunk. Egyre tovább haladunk, míg a hires Porta Pián át a Campagnába értünk. A kapun kívül az utca Via Nomentanává változik. Oldalt az útról kertek s villák váltakoznak; a kertekben az articsóka s a finocchi zöldelő sorain édes merengéssel legeltethetnők sóvár tekintetünket, ha ez a zöldség oly kedves benyomásokat tenne belső érzékünkre, mint a született s romlatlan olasz természet étvágyára. Tovább megyünk. A kertek elmaradnak. A Campagna egyhangú pusztaságán csak a melancholia álmata tag szelleme bolyong. Halmokon föl-lefut az út, míg a klasszikus Anióhoz ér. Düledező vagy mélyen lehajlott fák és cserjék kerítik a partot mosó élénk folyót, mintaszarvú ökrök légiója barangol buja növényzetű partjain. A törté-

nelem fönséges perspektívát nyit az unalmas, fakó tájon. Látjuk lélekben Hannibal csatasorba állított seregét, már-már ostromrohamot fúvat a „classicus” recsegő ércén, de a gondolat, hogy a római sast fészkében akarja megfojtani, még most is eszeveszett vakmerőségnek látszik előtte, meggondolta magát s hátrált. Ókori, tornyos híd vezet át a folyón; tornyát Belizár, bizánci vezér építette; most is áll, pedig ki tudja, vakolták-e azóta. Alaktalan, szürke, a nap hevétől kiégett halmok emelkednek a túlsó parton; az út mély vágásában halad, míg feltekerődzik, – agyagos falain nincs fűszál – fölmegyünk, leülünk. Tudod-e, hol vagyunk? A tiszta olvasó e sétában talán szónoki fogást gyanít, mely a gyomorkérdést klasszikus sétával akarja elütni, pedig tudnivaló, hogy a séta alatt, pláne az ilyen 3 órás séta alatt a gyomorkérdés teljes érvénybe lép. Nem szónoki fogások kedveért jöttünk ki Anio halmaihoz, hanem más célból, egy régi szónoklatot akarunk élvezni, mely e halmokon mondatott. Ahol most ülünk, ez a „mons sacer”. Ide jött ki a Rómából kitakarodott plebshez patrícius tógában Menenius Agrippa, okos római úr és csendet intvén kezével, megnyitá ajkait és szólt:

„Coeliust s Aventinust lakó, napszámban koplaló plebejus honfitársak!”

„Mondok nektek valamit, amit ti természetes, józan eszetekkel (Menenius ókorában a Mons sacer alatt a mostani rongyos kurtakocsma (osteria) még nem állt) bizonyára bölcs dolognak fogtok felismerni. Volt valahol egy ember, akinek gyomra, kezei, lábai s szája között átkos meghasonlás ütött ki. A kezek, lábak s a kemény munkát végező fogak voltak a balpárt, a gyomor a jobbpárt. A balpárt azt mondta: Mit nekünk a gyomor, nem dolgozik sem-

mit s fölemészt minden; mi ügyesek, mesterséghez s művészethez értők vagyunk, az meg lomha tömeg; szinte illetlen dolog, hogy rágondoljunk, annál kevésbbé, hogy érte dolgozzunk. Emberi méltóság nem tűri, hogy vele bíbelődjünk s ha mégis késztet rá, rakjuk meg földdel, kövel vagy talán – mert hisz kegyetlennek lenni illetlenség – tartsuk el gyökérrel. (Akkor még nem tudták, hogy lesznek remeték, kik gyökerekkel fognak táplálkozni.) Úgy is lett; csakhogy aztán az egész emberből semmi sem lett. Kezdetben kedvtelenkedett, duzzogott, késsőb erejevesztett, léha lett a keze, botlott egyenes utón a lába. Nagy ellenszenv támadt benne a többi ember iránt, kiknek tálából a pecsenyét majdnem kiolvasta, elkeseredett s búnak adta fejét. De csalódik, ki gondolná, hogy az ételtől elszokott s a gyökereket pecsenyének nézte volna, – de sőt olyan farkasétvágya támadt, hogy ahol „per fas et nefas” tálhoz és palackhoz fert, azt rögvest elpusztította; talált is módot benne, hogy a monopólium sövényén, mely bort és pálinkát s ami hozzá ízlik, tőle elkerített, szépséges szerével lyukat üthet vala”. A többi, amit Menenius hozzátoldott, nem érdekel. S miután ez a tapasztalt patrícius Rómához közel beszélt, azért beszédét jól szívükre vették a rómaiak s minden aszerint rendeztek, collegiumaikat is őrizkednek elégedetlen, éhes, kedvetlen embereket nevelni, azért a gyomorról híven gondoskodtak s minden lázadást eleve gyökerestől kitéptek. Híven meg vannak győződve, hogy ez útja és módja a jó nevelésnek. Menenius úr bölcseségét mások el nem fogadták s váltig állítják, hogy a remeték gyökerekkel táplálkoztak: ergo ... ! Valaki erre azt mondhatná: ergo, ergo, quod vis ergo?

Hogy a remeték gyökerekkel táplálkoztak, az bi-

zonyos; de azért táplálkoztak, mert akartak; olyan remete, ki nem akart s mégis gyökeret evett volna, nem ismeretes. Az most is úgy van. Aki akar, az ehetik gyökeret s föltéve, hogy nem teszi magát tönkre, erényes cselekedetet végez. De aki nem akar gyökeret enni, azzal ily experimentumokat nem kell csinálni.

Épen oly igaz, hogy az étel és ital materiális valami s hogy az erény s az emberi méltóság kifejlettisége stádiumában nem fog nagy súlyt helyezni ételre, italra; de ép azért, mert erényt s öntudatos méltóságot emlegetünk, eo ipso akaratról beszélünk. Akarat nélkül nincs emberi méltóság. Az fog tehát az emberi méltóság érzetében ételen és italon felülemelkedni, aki ezt tenni akarja; aki nem akarja, az nem fog. Még akkor sem, ha napszámban koplaltatják; – valamint megfordítva is igaz; az emberi méltóság érzetében ételen és italon felülemelkedni fog az, aki akar, még akkor is, ha hivatása lakoüllomról-lakodalomra járni, még pedig falun. Hogyha pedig sikerülne valakit, aki arra való, az étel és ital rózsás tájképével, melyet biztos kilátásba helyezhetek, a collegiumnak megnyerni, azt szívesen megtenném, mint ahogy cukrosán szokták beadni a rettegett medicinát, mely talpra állít s erővel tölt el; nem kell pedig félnünk, hogy azért a cukrot az orvosságnál és egészségnél jobban megszeretjük.

A collegiumnak elveit e részben két thesisbe foglalom:

Thesis I. Koplalás által erényt nevelni per se nem lehet.

Ratio est: mert a koplalás gyűlöletes s eo ipso a szeretetnek, v. i. az erénynek termelésére per se alkalmatlan talaj.

Thesis II. A bőjt az erény eszköze.

Ratio est: mert az akaratból folyik s lényegében van, hogy önkéntes mentagadás által a lélek a testen uralkodjék.

Corollarium: tehát jól kell az ifjúságot tartam, hogy minden szellemi behatásra fogékonyabb és készségesebb legyen s jól kell tartani, hogy lelki lőkéletesbülését jó kedvvel munkálván, a belátás által vezéreltetve, önként böjtöljön. Miután ez önkéntes önmegtagadás hatását tapasztalta, nincs kétség benne, hogy azt később is szívesen ne gyakorolná, így egyezteti meg az egyházi fölfogás a jótartást és a böjtöt és sehogy máskép. Az emberek nem azért rúgnak ki, mert jóllaktak, hanem azért, mert nincs jó szellemük; ha koplalnak, meglehet, ki nem rúgnak, de a jóra, lelkesre csak annyit érnek, mintha kirúgnak. Azután meg senki sem állítja, hogy csak jólartással kell nevelni; a jótartás nem nevelési eszköz, az csak föltét a jó diszpozícióra. Az eszközök egészen mások; az eszköz a szellem. Különben úgy hiszem, hogy a dolog világos.

A fönt kiállított két thesis fejezi ki a collegium rendszerét a refectoriumban. A collegiumban mindenki meg van elégedve az ellátással. Sohasem hallottam panaszt. Ritkaság, hogy valaki a kosztról beszéljen; tehát ott szokás az „emberi méltóságra” emelkedni; ahol az ellátás nincs meg kellő mértékben, ott folyton arról beszélnek. Tehát, ha e nemben is emberi méltóságos gondolkozásra akarunk valakit növeszteni, akkor adjunk neki becsületesen enni. Ez az útja az emberi méltóságra való nevelésnek. minden ellenkező szóbeszéd, mely a collegium refectoriumára kígyót-békát kiált, ráfogás, hazugság. „De hát – fogja valaki mondani – a kirántott tök, a sült ugorka, a salátának készült macskafark – bocsánat, növényt értek – a lúdvirág-levél szintén

csak ráfogás, hazugság?" Hogy Olaszországban a föld valamivel több faját termi meg a salátáknak, ki akarná azt neki megtiltani? Hogy pedig valaki a kirántott töktől ájuldozik, az képzelődés; mondhatom, hogy az igen jó; de akinek nem jó, ne egyékk. Ne féljen, hogy az étlap valamikor ilyen is lehetne: leves – és kirántott tök. Az ilyen tökfilkóságra eddig nem akadt vállalkozó, vagy talán van valaki, aki ezt komolyan is gondolná, akkor hát neki járná meg az ilyen étlap.

Meglehet, hogy ismét a leírás méltósága ellen vétek; de van elég enyhítő okom rá, melyek a magas bíróság előtt kímentenek; ezek között első helyen állnak azon kósza hirek, melyek, ha nem erednek a vén Chemniciustól, hát bizony nem valami barátságos féltől. Mindezek a komámasszony hitelességével dicsekszenek.

Az előljárók és alumnusok együtt étkeznek. Ha püspökök, érsekek, cardinálisok hivatalosak, akkor is csak úgy van. Ezeknek csak nem lehet kirántott tököt találni. A konyha német, ami annyit tesz, hogy lehet németesen enni, vagyis sokat, amennyi tetszik. Van reggelire kávé, ebédre három tál étel és télen-nyáron gyümölcs; van uzsonna, van vacsorára leves, pecsente és gyümölcs; főzeléket Olaszországban nem ismernek; délben, este bor. Ha valakit ennek dacára kerülgetne a „horror vacui”, az délelőtt is gondoskodhatik magáról, csak Szólni kell. A böjtől szívesen adnak dispensációt olyannak is, aki nem akarja, föltéve, hogy kell neki. Említenem se kell, hogy a negyvennapi böjtöt nem tartják esztergomi asketizmussal.

Az ünnepeket és ünnepélyeket ünnepiesen ülik. De a specifikációtól most eltekintek, egyrészt azért, inert az ételek neveit általában nem ismerem s ha

ma tudom, holnap elfelejtem, másrészt azért, mert ha specifikálni kezdenék, nemelyik talán Hári Jánosnak nézne. Természetesen tévesen, de mégis.

VII.

A házirend, amennnyiben az nemcsak a napot, hanem az évet is felöleli, a legegyszerűbb s legbiztosabb fonalat szolgáltatja kezemhez, mely sorba elvezetheti az olvasó szemei előtt e csendes élet jele neteit. Ezt a fonalat ragadom meg s a szíves olvasónak kívánom, hogy e fonalat sorainban felismerje.

Kezdjük az új napra ébredő öntudat első észrevevésein. Reggel öt óra előtt mély csend honol a házban. Látunk ugyan néhány kivilágított ablakot, de a gyönge, téveteg fény oly tájról rezeg az éjbe, hol a beavatott nem keresi az alumnusok szobáit. Ott laknak a jezsuita atyák s ezeknek négykor szól a riadó. Most üti az ötöt s nyomban rá megszólal a kis harang. De semmi nesz, semmi fény nem jelzi az álom tünését. Még néhány pillanat, gyors léptek hallatszanak, egymásután nyílnak és csukódnak az ajtók; most feltűnik a Lucifer alakja, vastyúkot (esztergomiasan „Wachstock” helyett) szorít mar kában, belép a szobába, mondván: „Deo gratias, et Mariae”, „Laudetur Jesus Christus”, ha feleletet nem kap, vagyis, ha a szögletben álló ágyon a gondolatokkal még meg nem barátkoztak, ismétli az üdvözlő szót, mialatt a lámpát meggyújtja. Azután rohan tovább. Ezen Luciferek bidellusoknak hivatnak. Tisztük nemcsak a békés alvók háborgatása, hanem sok más fontos ügy elintézése. Kezükben összefutnak az alumnusok szükségleteinek szálai, melyek a cipészbe, szabóba, guardarobierébe akarnak belekötni, vagy papírra, tintára, tollra s más

egyéb megnevezhető s megnevezhetetlen portékákra vonatkoznak. A bidellusok vezetik sétára a csapatokat, ők öntik reggel kannákból a kávét. A bidellusok gondozzák nagy sétákon a csutorát, ők őrei a justitia distributivának. A bidellusok szereznek új cipőt, új nadrágot, ha e nélkülözhetlen szerszámosok a romlás útjára térnek. Akinek cipőjét az idő megviselte, az papírszeletre írja számát, betesz a kitaposott járműbe s elzarándokol vele a bidellus szobájához. Ott nihil dicens leteszi a padra s indul dolga után. De rendnek muszáj lenni. Azért a bidellus is csak a reggelit követő negyedórában áll a szükölködők rendelkezésére. Ilyenkor tódul hozzá az ő járásának népe. Néha a padot ellepi sok mindenféle tönkrement existencia. A veterán cipők változatos méreteikkel gályáakra, kompokra s elvétve kisebb ladikokra emlékeztetnek. A támfára rokkant talárisok s megfogyatkozott tripices kalapok dölnek. Mellettük mereng kipusztult kebellel az üres tintauveg; koppasztott suvikszkefék nyugalmaztási aspirációkkal tüntetnek; elzsírosodott birettumok dimissiót kérnek. A bidellus kilép, éles tekintete rögtön fölismeri a baj legmélyebb okát s anélkü, hogy a szűkebb házi tanácsban fontolóra venne teendőit, gyors akcióra szánja el magát. Mint a Lord Mayor London utcáin India kincseivel: úgy vonul a bidellus a gondjaira bízott, megfogyatkozott szerzősökkel föl a nem tudom hániadik emeletre, hol ollónyikorgás és kalapácsütés jelzi az „artes serviles” regióját.

Peppino és Francesco kezelik a lábbelit. Szívesen látják a bidellust s félreismerhetlen ékesszólással fűszerezik tárgyalagos megjegyzéseiket a bidellus által csatasorba állított hadirajra. Peppino mustálja a cipőkbe illesztett számokat, ő az alumnuso-

kat csak számaik szerint ismeri; különben olasz jellemvonás nevek helyett egyes szembetűnő ismérvekkel jelezni az embereket.

„Ecco di nuovo il Signor centoquattro”, mond Peppino álmélkodva, midőn a cipőben a 104-es számot megpillantja. „Capisce, il Signor centoquattro e il Signor settantadue son proprio due guastascarpe.”

A bidellus Száznégy és Hetvenkettő urak járását s hibás lábat okolja s elismeri, hogy az „artista” jóhírnevére sem az egyik, sem a másik árnyékot nem vethet. Peppino csakhamar kibékülve, a sérelmek gyors orvoslását helyezi kilátásba. Peppino most már házas s az örök Capitolium alatt nyitott calzoleriát.

A szabókkal rendesen sok baja volt a bidellusnak. Ha egy szippantást kaphatott a szabó burnótjából, ezt kedvező előjelül vehette ügyének sima lebonyolítására. Ez a mérges szabó többször fellebbezett a P. Minister fórumához. A bidellus mivoltának jellemzését ezennel bezárom.

Van a „Deo gratias et Mariae!” üdvözletnek két variációja, mely amily ritka, oly kedves is. Karácsonykor nem lévén éjfeli mise Rómában, korán reggel kezdődik az officium. A bidellus fél 4-kor kelt; ilyenkor azt kiáltja: Christus natus est nobis! venite adoremus! gyorsan pattan lábra még a Septem dormientes-ek édes öccse is, mihelyt a villa-nyozó hírt hallja. Máskor ismét ez a jelszó: Haec dies, quam fecit Dominus s a felelet rá: exultemus et laetemur in ea! így köszönt be a Lucifer húsvétkor s még négy, rendkívüli, soha sem ismételhető feledhetlen alkalomkor: a három felsőbb rend fölvételének és a primiciának napján. Mint ki bájos angyalhangokra ébred és ébredése első

pillanatában elmerül boldogsága s lelkesülése mámorába, akár csak új álomnak látszó valóságba: úgy ébredtünk azon napokra.

Mihelyt felöltözökönk, a kápolnába sietünk. Adorációnk csendjét az egymást érő s helyükre siető társak léptei zavarják. Végre mind együtt van. A bidellus kihúzza óráját s midőn mutatója két, három percert jelez fél 6 előtt, ujjával biretumára koppan; valamennyi fölemelkedik s szobájába vonul. Fél 6-tól 6-ig van az elmélkedés. Ne bolygassuk a műhelyt, hol a virág illata készül, ne kutassuk fel a szívet, hol az élet lüktetése ki-magyarázhatlan erőből forrásozik; maradjon az rejtve. Az ifjú lelkek közeledése Istenhez mint kellemes illatpárázat száll e félórában értelembre és szívre s titkos alakulások, átmenetek s változások nyomán meggyül a lélekben az élet ereje. minden egyes csak a P. Spirituálisnak tartozik számadás-sal; neki mondja el mindenki, hogy miről s mily könyvnek nyomán készítí elő elmélkedést pontjait; neki panaszkodik, elébe tárja nehézségeit, fölfogását, tőle kap útbaigazítást.

Hatkor van a sz. mise. A kápolnába vonulunk. Többen nincsenek jelen a collegium közös,- majdnem mondanám, hivatalos misén, mert a házban lakó, sok miséző papnak ministrálnak. A sz. áldozáshoz rendszerint a közös misén kell járulni, nem máskor. Meglehet, hogy a jó példaadás érdekében. Általános áldozás minden vasár- és ünnepnap van; hetenkint azonban csak egyszer gyónnak. Négyesével lépnek oda az áldozók az oltárhoz; mögöttük ezalatt már új sor áll fel, mely meg nem szakított egymásutánban minden tolakodás, lökdösés, kitérés nélkül lép az oltár oldalán távozó négy „christifer” nyomába; pad pad után ürül ki,

a padnak alsó végén vonulnak fel az oltárhoz s ugyanazon rendben térnek vissza, csak hogy a pad felső végéről helyükre; csak a ruhák suhogása hallatszik a szönyegen; az arcon nyugodt, szelíd átszelleműltség ég, összetett kézzel, nyugodtan, sietés nélkül járulnak az oltárhoz és vissza. Ily általános áldozás lehető legjobb benyomást tesz a szemlélőre s voltak protestánsok, kiknek zöldcsütörtökön ez a szent áldozás tetszett legjobban az Al-Gesùi ceremóniák között. S méltán, képzelhető-e szébb megjelenítése, mi több, ismétlése az Űr vacsorájának, mint hogya az áldozók bensőséges áhítata, gyengéd szerelme s vonzalma ihleti a jelenet alakjait, kigyújtja rajtuk színeit s külső alázatukon, elmélyedtségükön és hódolatukon ki-
fejezi az Űr Jézus szíve érzelméit?

A sz. mise alatt nincs ének s hallgat az orgona. Az ünnepnapokon nagymise is van, mely alatt az illető Szent vagy ünnep korális miséjét éneklik. A korális énekre nagy súly helyeztetik. Már az alapítási bulla külön pontban emlékezik meg az alum-nusok e kötelezettségéről. Tekintélyek, milyen Witt, dicséretükkel halmozták a collegium korális iskoláját; sőt Witt 1879-ben, midőn egy alkalommal a Collegiumban megfordult s maga dirigált, azt állította, hogy a beuroni kolostorban, hol minden kereszteny művészet virágzik, jobb, precízebb éneket, mely a cantus Gregoriánus szellemének megfelel, nem lehet hallani. Természetes, hogy az évek futásával a hanganyag s vele a kar képessége is változik. Van is nyomorgatás elég, mit azoknak kell eltűrnök, kiknek nemcsak a mennyei szférák harmóniájáról nincs fogalmuk, hanem azt sem teszik észre, hogy mint andalítják el egész szökésig az ámuló múzsákat s mint hozzá „Ite

missa est” felé s formális lázba a „ráhuzáskor” a részvétteljes templomi közönséget azon eshetőség elgondolásával, hogy tulajdonkép e megbomlott hangok vagy semmilyen, vagy csak nagyon siralmas záró neumával fognak végződhetni.

Reggeli után szünnapokon párosan recitálják szűz Mária kis officiumának hóráit. Ketten is fölalá sétálva, akár a folyosón, akár az aulában vagy ha a villán vannak, a sétányokon. Theologusok theologusokkal, filozófusok filozófusokkal, de különben válogatás nélkül, össze-vissza, amint jön. A társvasztás folyamata nagyon egyszerű; amint a lépcsőn szép csendesen fölhaladunk, vagy a kápolnából kiléünk, a legelső hátrafordul az utána-jövhöz, a harmadik ugyanúgy a negyedikhez, üdvözlik egymást s együtt maradnak azon alkalomban, legyen az rekráció vagy ima, vagy bármi más.

E szokásnak mély filozófiája van, melyről diszszertációkat lehetne megereszteni. A t. olvasó iránt való gyengéd tekintetből a disszertációk elmaradnak; csak azon gondolatokat közlöm, melyek kiállhatatlanul fészelődnek fejemben. Igazi mételye az intézeteknek a különködés, az elszigetelt barátkozások, búgások stb., szóval a partikularizmus, melynél fogva kettő, három összedugja fejét s a másokkal való érintkezés vonóhídját fölhúzza. Csakis e privilégiált körnek élnek, másoknak hozzájuk közeledni sem szabad s így akarva, nem akarva osztrák sas képében ülnék egymás mellett a szomszédok. A klubok, a pártok, a klikkek, a barátkozások, az elkülönzöttség bármi néven nevezendő formái csupa élösdì növény, korcsjelenet a társulás elvén fölépülő, erkölcsi testületeken; megkötik a közös élet szellemének szabad lengését, a fesztelet jókedv lüktetését s ép azért, mert

egészségtelen alakulások, hátrányára vannak a fegyelemnek, hátrányára a testület céljainak. Mellőzve az érzékiességet, mely mindenbe belejátszik s a hősies vonzalom szálaival hálózza be a fogékonyabb, puhább szíveket, talál a partikulárizmus különféle más jogcímeket, melyeken lábat megvesse. Az öregebb pártfogásába veszi a fiatalt, a tapasztalt theologus patrónusa kíván lenni a filozófusnak, máshol ismét valami váratlan bők, édes megjegyzés, kiváló szívesség, figyelmes előzékenység vet egy-egy pilótát az emberi hajlamok könynen képződő zátonyába, melyen majd a barátság tündépalotája emelkedik.

A hajlam mindenütt megvan; az emberi gyűrvány egy; de alig lehetne elgondolni ügyesebb, erélyesebb intézkedéseket, mint melyekkel a collegiumban a partikulárizmus szerteágazó, szapora hajtásait nyirbálják. A legfontosabb e részben az, amit „separatio camerarum”-nak hívnak.

A collegium növendékei két szakaszba, két „camera”-ba vannak beosztva. A theologusok és a filozófusok szakaszába. Ez a két tiszta ház egy fedél alatt lakik, egy refektoriumba jár, egy templomban imádkozik; de különben elválasztatásuk teljes. Más folyosókon laknak külön lépcsőkön járnak fel-alá, még a kápolnába is külön ajtókon jutnak be. A theologusok nem ismerik a filozófusokat, ezek viszont azokat, többnyire csak látásból; a kerülékes refektorium baloldala hosszában ültek a theologusok, jobb oldalt a filozófusok. Ha valaki a refektorium szándéklatainak megfelelt s esetleg végigjártatta szemét a túlsó parti közönségen, többé-kevésbé ismeretlen alakokon akadt meg a szeme. A bevonulás is a refektóriumban nem olyan, hogy a lépcsőkön be lehetne magát mutatni

s kedvező ismeretségeket kötni; mert minden úgy megy, mint a parancsolat; a csengettyű szól, kiindulsz szobádból, fölállsz a gyülekezés helyén, ahol a sorrend kijelöli helyedet; gondolkozhatol bármiről, nézheted, hogy hány foltot varrt cipődre Pepino, kitudhatod, hogy a tivoli travertinból való-e ez a lépcső vagy tán Terniből hozták, – csak hallgass, ne mond ki, adott jelre megered a sor, te is lépdelsz; szabad akcióra itt nem nyílik tér, a figyelem mechanizmusa elfojt minden egyéni önelhatározást. S miután így a theologusok elvonultak, jön a másik sorrend a filozófia táborából. Ha a theologus a filozófussal beszélgetni akar, vagy valami okból meglátogatni kívánja, a theologusok és filozófusok prefektusától kell engedélyt kérnie. Amily szigorú a theologusoknak a filozófusoktól való elkülönöztetése: oly éber figyelem fordítatik arra, hogy a két testület körén belül a partikularizmus gyökeret ne verhessen. A partikularizmust az alkalom szüli. Az alkalmat kellett tehát elvenni. Megtettek, még pedig gyökeresen. Az alumnusnak nincs hatalmában társat választani. Studium alatt hallgatni kell s a látogatások tiltvák, a barátkozásra tehát hely és idő csak a rekreáció s a séta alatt nyílnék. Indifferens, vagyis oly idő, mikor társalogni, de ha úgy tetszik, komolyan foglalkozni is lehet, nem adatik. Az ebéd és a vacsora utáni rekreációt mindenkinél meg kell tartania az arra kijelölt helyen. Csakhogy e helyen nincs a szívnek szabad választása. Amint az ebéd s vacsora utáni adorációból a kápolna küszöbét átlépjük, hátra fordulunk s üdvözölve a közvetlen utánunk jövőt, vele sétálunk véig fel-alá; hogy kit ád a sors társul, azt senki sem tudhatja. A pia fraus természetesen itt sem exulál, ha például valaki egy unalmas német sógort ki

akar kerülni s a veszély elhárítására közbecsúsztat mást, ki elmélyedve a gondolat örvényeibe, nein reflektál ily apróságokra, vagy ha két földi úgy evez a tömegben az ajtó felé, hogy összekerüljön. De a mesterkedés nagyon meg van szorítva s mindig rizikóra dolgoznak, kivéve a két elsőt, mert sohasem lehet tudni, vajon párosszámba esnek-e az aspiránsok, vagy páratlanba.

A sétán ép úgy, mint a refektóriumban meg van határozva, kik mennek együtt, kik ülnek egymás mellett. Ez a társrend havonkint változik. így törekpszik a törvény és a szokás üdvös ékeket verni a simuló szívek közé s ha kell, erőszakkal is, akár fejszítő rúddal szétválasztani, ami összenőtt.

A tegezés tilos. Az egyenlöséget még a pajtáskodás e külsőségének sem szabad megzavarnia. A latinban a klasszikus stílus magával hozza a tu, tui, tibi, te használatát; de olaszban, németben nem szabad tegezni senkit. Magyarról nem írok, mert a törvény nem érti, tehát nem éri. A lehető legnemzetközibb, jobban mondva legemberközibb viszony ural-kodik a közszellemen. A puszipajtásság, érzelgős vonzalmak, plátói ömlengések képével való elalvások és fölébredések kipusztault nyomában éled az általános testvéri szeretet. Filozófhoz nem illik leánynak lenni, amint megfordítva, leányhoz nem illik filozófnak lenni. Maradjon mindenki annak, ami illik; ennél fogva a „juszt”, meg a „true” csupa importált szó, az „azért is”, meg az „azért sem”, mely a szív fölfortyanásával 2–3 napra, vagy pláne hétre fodrozza a szíves, békés együttlét tükrét, még fehér hollókép is ismeretlen jelenség. Nem találtam mást, mint előzékenységet, szíves figyelmet, szolgálatkészséget. Különben nehéz ez együttlét kellemét festeni s a gyengéd viszony fogalmát fejtegetni pa-

piron, ahol mindenki inkább csak kiszakított, száritott virágnak tűnik fel az élénk képzelet előtt iss nem fejheti ki természetes, friss, üde báját, nem lehetséges illatát.

Az alumusok készségesen engedelmeskednek egymásnak azon körben, melyben egyikük parancsol a többinek. A bidellus jelöli ki a vitázókat is. Nem tesz más, minthogy a táblán egyesek nevéhez kis pálcikát szűr, melyen a D vagy A betű látható, fönt pedig olvasni a thesist; tehát én defendálok és harmadik szomszédom arguai. Punctum. Pedig ugyan nem valami élvezetes foglalkozás. Fölebbezések, protestációk, gyanakodások nem adatnak.

Szántó (Arator) jezsuita életében, melyet jeles tudósunk, Fraknói közölt az Irodalmi Szemle egyik füzetében, olvassuk, mennyire ellenkezett ő azon tervvel, mely szerint a magyaroknak a németekkel egy collegiumban kellett neveltetniük. Nagy hévvel hajtogatta, hogy ez a két elem meg nem fér, hogy előbb barátkozik össze tűz és víz, mint a magyar és német. Már Gordara írja, hogy ezt nem tapasztálták, midőn kisérletképen a magyarokat a német collegiumba bekebeleztek. Mióta pedig az újabb collegium a Palazzo Borromeoban székelt, tehát 48 óta, még kevésbé valósult meg a buzgó Arator jövendölő félelme. Van pedig külön magyar, külön német önképzőkör, vannak német akadémiák, melyeknek tárgya egészen magyar, pl. a szent István király tiszteletére rendezett estély, szerepelnek magyar énekek s a németek szívesen hallgatják. Ellenkezésnek semmi nyoma.

A testvéri szeretet melegét legkellemesebben leheli két alkalom a szívekbe s vonzó emléküket átvisszük az örökévalóságba. Az egyik a primicia, a

másik a búcsúzás. Primicia napon igazi, egyértelmű s a résztvevő szívek számának, hevének, dobbanásának hatványára emelt öröm csak ott lehet, hol mindenki a kegyelmet, mely a fölszentelt papot az oltárhoz lépteti, páratlan földi boldogságnak tartja s élénken tudja átérzni azt a szívolvadást, melynek hevében az ünnepelt lankad. Ez a lelkes, mély érzellem, mely szent áhitattal mereng másnak jelenvaló boldogságán s tüstént eltéved az évek s a napok számításába, melyek leforgásával saját vágyai s reményei teljesülnek s ő is majd az élvezet s a boldog vágy kielégítésének még boldogabb öntudatával léphet az oltárhoz: ad az ünneplők lelkébe tiszta, hamisítatlan érzelmeket, önt érdeklődésükbe gyengéd figyelmet, ad ajkaikra őszinte, hévtől gyúló szavakat s az öröm külső kifejezéseibe szellemes tapintatot, elmés föltalálást.

A primicia az egész collegium legszebb ünnepe. minden év november elsején, minden szentek örömének napján, lépnek azok, kik a theologia negyedik évét elkezdik, – először az oltárhoz. Az nap nekik hódol minden. Szép pejfogatokon robbognak az örök város bazilikáiba, kedvelt szentjeik sírjaihoz, a manuduktor, rendesen az elüljárók vagy tanárok egyikének s két ministránsnak kíséretében, kiket a fölszentelt választhat magának. Hazatérve, ünnepélyes sürgés-forgásban találják a házat. minden fölszenteltnek szobája föl van ékesítve, az imazsámolyt szönyeg borítja, gyertyák égnek rajta, köztük ragyognak a szentek ereklyéi. A padlót illatos lombbal hintették be. Az imazsámolyon találja a ház egyes ajándékait s az alumnusok legkedvesebb emlékét, az albumot, melybe mindenki beleírja üdvkívánatait versben vagy prózában. Nincs egy pillanatig nyugta. Az

elüljárók s a társak egész délelőtt búcsút járnak, egymásnak adják át a kilincset. mindenki leborul a primiciáns előtt s meghatottan veszi áldását. A refektóriumban övék az első hely; a P. Rector s valamennyi páter utánuk ül, még Lachát püspök sem türte, hogy miatta e rendet megbolygassák; nem ült elsőnek. Ebéd alatt a kar közbe-közbe szép énekekkel fűszerezni a jókedvet, mely végre a toaszt „vivant”-jában harsogássá növekszik. Este fényes Akadémia tartatik tiszteletükre, ök ülnek az aranyos, rokokó székekben, mögöttük a jézus-társasági atyák.

Az albumot mindenki magával viszi hazára s amikor felüti, s ahol felüti, sugárzik elébe az ifjú hév, az Apokalypsisz „első szerelme” s a nyomott, hülő lélek az emlék e közvetlen ihlete alatt új szárnyra kel; nem csüggéd, fülébe cseng az önéreztes szózat: scimus, qua simus origine nati.

Az albumon fekete keresztkép nyugszik. A collegium ajándéka. E kereszт előtt imádkozik először, borul le először akkor, midőn az isteni kegyelem legfönségesebb méltatását érzi magán, — akkor, midőn az oltártól, hol zsenge áldozatát az Úr szívesen vette, visszatérve, könnybe lábad szeme s nem képes mást gondolni és érezni, mint amit zsoltáros szavainak varázsába öltözött: Unxit me Dominus unctione misericordiae suae. Szent ilyenkor minden: szent a hely, szent az idő, szent a nap, szent az éj, mely e napot megelőzi.

Ó, legszebb éj, mely e napot elfátyolozod a fölszenteltnek szemei elől, mily tiszta nyugalmat lehelsz a vágyódásban kifáradt lélekbe; mily tiszta minden képzet, minden gerjedelem, melyet a pihegő mellben ébresztesz, megcsókolhatnók e mellet, mint Leonidás lehajolt s megcsókolta alvó fiának,

az ifjú Origenesnek mellét, hiszen ez a Szentlélek temploma. Ó, legszentebb éj, mily tiszták álmaid, mily tiszták öleléseid, melyekben az alvó kitárja karjait mennyei eszményei után; szende, boldog mosoly vonul el arcán, elérte, amit kívánt. Ó, legszentebb nap, mely fehér, szent öltözetben, mint a megtagadás, megtörődés, megtisztulás szimbolikus leplében először lépteted az oltárhoz azt, kit az irgalmaság kenete a véres szeretet áldozatának bemutatására eleve képesített, hogy te is a mulandóság részéről bemulass az Istennek egy ifjú papi lelket, melyen az áldozat tüze, Krisztus vére kigyújtsa szerelmes, áldozatos lángját s képesítse minden nagyra. Ezen kereszt alatt zokogjuk s lihegjük el e nagy gondolatok hevében kigyúló érzelmeinket. E kereszt kísér el változatos pályánkon. Ha ez a kereszt kiadná azt a lappangó hőt, melyet azon napon rásugároztattunk, nem fogynánk ki lelkesülésünkboi soha.

A másik emlékezetes alkalom, mely a testvéri szeretet nyilvánulását meleg színekben szemlélteti: a búcsúzás. Hét év nagy időtartam az ifjú életében; de sokkal gyorsabban tűnik, mint gondolnók. Futását gyorsítja a boldogság, a megelégedés. Kell-e hamisítatlanabb bizonyítékot keresnünk valamely intézetben lengő szellembre nézve, mint a nehéz elvállást, midőn az év vagy az évek végórája üt? Vagy az oda való szíves visszatérést, midőn újra elmondhatjuk: ismét egy évre nyugszom, rejlem falaid közt? A búcsúzás ugyancsak keserves, keservesebb még inkább azért, mert nincs nyomában a vigaszos remény, hogy nemsokára átkarolod, amitől most elszakadsz. minden társban testvért, minden elüljáróban atyát üdvözlünk; lelkesülésünk, törekvéseink, javulásunk, áldozataink, küzdelmeink, keserves és-

boldog perceink odasimultak, odanőttek mindenhez, ami itt környez, e falakhoz, e szobákhoz; úgy jártunk-e folyosókon, mint atyai házunk pitvarában; rábítuk a környezetre életünket; betegségünkben úgy pihentünk az olaszos, kemény vánkon, mely nem volt a mienk, mint édesanyánk ölén; – hány szobában laktunk! Minden évben más-hol, szívesen hagytuk ott lakunkat, hisz testvérünknek engedtük át s elfoglaltuk az új hajléket, mint a gyermek a szobának neki kijelölt zugát. Most mindennek vége. Szorul a szív, de megembereli magát. Krisztus harcai lebegnek előtte; mindenről elválni s az elválásban az Istenet teljesebben bírni – ez a gondolat dönt s döntene akkor is, még ha szabadságára volna bízva a válás vagy maradás.

Az utolsó nap is ránkhasad. Ma teszünk meg még egyszer minden, amit a házirend, a szokás magával hoz, azontúl soha többé. Ma recitáljuk breviáriumunkat társunkkal utoljára, azután rámondjuk: „compagno! mai più!” Ma szól a csengettyű utolsót, utolsót a meditációra, misére, reggelire, sétára stb. Másnap már nem fogom hallani. Az est is beáll. A vacsora után a búcsúzó az összegyűlt alumnusok elé lép. Először a filozófusokkal végez. A lárma elcsitul, a csoportok félkörbe állnak, a távozó megszólal. Köszönetet mond, lelkesít, buzdít, hűséget fogad. „Kedves társak! Számonra is megjött az óra, melyben ez áldott falakat és öröket el kell hagnom. Hálámat, szeretetemet, lelkes ragaszkodásmat nem fejezhetem ki gyermekdedebb s találóbb szókkal, mint melyekkel az írás Jákob küzdelmét s szerelmét jellemzi: „servivit Jacob Septem annis, et videbantur illi pauci dies prae amoris magnitudine”. Nagy szeretetem miatt kevés napnak tünt fel nekem e hét év. Szeretetem miatt a Szentszék, az

örökváros, a collegium iránt a t. elüljárók és önök iránt. A szeretet vonz, fölmagasztal. Mindez, ami önöket Rómában környezi; minden, ami nagy, páratlan és örök, a szeretet által e nagyság csiráit fekteti önökbe is. Ó, szeressük mindezt, lelkesen,hevülve, kitartóan, hogy ne essék belénk az Isten gáncsa, az isteni kegyelem elvonása stb.”

A búcsúsza a prefektus felel. Azután a távozó mindenkit átkarol; végül pedig letérdelnek s ő rájuk adja papi áldását. Miután a filozófusoktól s ugyanígy a theologusoktól elbúcsúztunk, a P. Rector néhány társnak kíséretében a kápolnába vezet. Az oltár lépcsőjén letérdelünk s a P. Rector rövid imát mond. Azután levezetnek a kapuhoz. A P. Rector átkarol. Elérzékenyülve a kocsiba lépünk. Még néhány áldó, búcsúzó, figyelmeztető szó s a kocsi robog a Collegium Romanum s San Ignazio vakolatlan, sötét falai alatt. Kalapot emelünk szent Alajos és szent Berchamans János sírjainak. Dolci memorie addio! Ki tudja, mikor látjuk meg ismét egymást!

Szinte hosszúra nyúlt a testvéri szeretet jellemzése; ha valaki e képekben a közös élet lelkét észrevette, fogalmat alkothat magának a napnak azon szakairól, melyeket az órarend a rekreáció és a séta számára kitűz. A séta naponkint egy órát, a rekreáció úgy ebéd, mint vacsora után háromnegyed órát vesz igénybe. Az ebéd ütni rekreáció második felében a bidellus kirakja az asztalra az újságokat „ex omni lingua et populo”. A délutáni rekreáció bevégzével szokás recitálni a rózsafüzért. Ezt is ketten-ketten fel-alá járva végezik. Aki nem végezhetné el most, az elmondja később. Ezenkívül mindenki köteleztetik félóráig lelki olvasást tartani, hogy mikor, arra nincs szabály. A hátra levő idő oroszlánrésze

az iskoláé és stúdiumé; míg végre esti fél 8-kor ismét megszólal a csengettyű, mely a kápolnába hív mindenek litániájára. Ezt követi az estebéd. Kilenckor vége van a rekreációnak; mindenki szobájába vonul s elkészül a holnapi elmélkedésre. Egy negyed óra múlva ismét szól a csengettyű. A „gambero cotto” imazsámolyára térdel s lelkismeretvizsgálatot tart; ez az ő esti imája. Féltizkor utoljára cseng a vidám, fürge ércnyelv s a kápolnába parancsol rövid adoracióra. Néhány perc múlva újra fönn vagyunk s vetközőnk. Hárromnegyed tizkor már minden lámpafénynek ki kell vesznie; ismét léptek hallatszanak; az ajtók nyílnak és csukódnak; a fegyelem most „vastyúk” nélkül jár körül – jó éjszakát kívánni.

VIII.

San Pastore! San Pastore! Két varázsszó, mely új világot tár szemeink elé. Kifogyhatatlan képeken, színekben, tiszta örömben. Színei az olajfa ezüstösen csillgó zöldje, az albáni hegyek illatos, kék párázata, a sinistra ilex s a borostyán sötétzöld árnyai s a tyrrheni tengerbe szálló napsugár színjátéka. Mint nagy emlékek csendes temetője terjeng előttünk mérföldszámra a magányos Campagna; földre kívánkozó, szürke tornyok ijesztenek itt-ott rajta, félénken tekint fel rájuk a vándor, homlokukon viselik még most is az átkot, megrepedt márványlap csillgó le a magas, szük ablak alul, rajta olvassuk: Anathem ... a többit már lettörte az időnek nemcsak pusztító, de egyszersmind engesztelő keze. Lomhán kúsznak a lapályban a régi római viák: Via Latina, Via Tiburtina, Via Praenestina; romba dőlő vízvezetékek ívei szegélye-

zik itt-ott a láthatárt s ahol a bolthajtás már beszakadt, ott az egymás felé görbüлő falak, mint segélyért rimánkodó karok nyúlnak a magasba. De el tovább! Skorpió töpörödik a laza téglá alatt, melyet a Vallis inferni kemencéi égették Nero és Antonin császárok korában. Dél felől a tengerbe vész a vidék, a pontusi mocsarak terjengnek; ott „mali cullices, ranaeque palustres avertunt somnos”. Hor. Serai. Az albáni hegység klasszikus kellemes, kecses vonalai, illatos lehelete leginkább vonzaná; de magaslatain várszerű falvak, redőin városkák ülnek sűrűen elhintve; előkelő villák lefoglalják völgyeit s erdői az üdülő városi nép zajától visszhangzanak. San Pastore, a Collegium Germanico-Hungaricum villája nem itt van; Rómától kelet-északra, ott, hol a sabini előhegység végső hullámot vet, a régi Pedum melletti magaslaton emelkedik tündökölő, kétemeletes házcsoporthoz Szent Pásztornak.

Augusztusban vagyunk, kezdődik a vakáció. Föltehát Szent Pásztorba!

Keserves dolog volna Rómában maradni. Már a június és július kivasalja rajtunk adóját s a fráter guardarobiere szolgáltatja a fehér zsebkendőket – verejtéktörlesre. Bújósít játszunk a napsugárral; függöny, redő, fatábla állja útját a betolakodónak. Az udvaron lubickoló, hús forrás mellé vonul 60, 70 thesisével a mindenmű szomjban lankadó alum-nus. Az olympus (az ötödik emelet) üres; sötétség borong a szobákban, lakói szerencsésebb vidékekre költöztek s csak hálni járnak haza. A refektormmiban Anakleto nem győzi hozni a vizes palackot s a füstölgő leveles tálra hüledezve néz a csurom vizes éhező; csak a homoepatikus érzelműek meregetnek nagy bátran, mert mondják, hogy izzadás ellen leg-

jobb a forró leves. Este a vacsoráról való kivonuláskor egy közös akciót művei a közönség, törli az arcon permetező, a szőke, barna hajfürtökbe kapaszkodó verejtékgyöngyöket s kicsavarják a guardabiere tündöklő kendőit. Egyik-másik német pajtás „skandált” is emleget, a békesebb „sánta pace”-val csítítja!

A szúró napsugár elől a római, meg az olyan „dúca Maggaroni” és „conte Salfaladi”, villeggiaturá-ra menekszik s Frascati, Marino, Albano, Arricia, Tivoli-ból nézi azt a híg, tüzes lepelt, melyet a napsugár renget a Campagnan és Rómán. Olvassuk a filigrán Horatius leveleinek első könyvében, mily hódolatteljes respektussal ír Augustus (Sextilis) és Szeptember hónapokról a Maecenáshoz meneszett VII. epistolában:

Quinque dies tibi pollicitus me rure futurum
Sextilem totum mendax desideror. Atqui
 Si me vivere vis, recteque videre valentem;
 Quam mihi das aegro, dabis aegrotari timenti
 Maecenas veniam; dum ficus prima calorque
 Designatorem_m decorat lictoribus atris;
 Dum pueris omnis pater et matrcula pallet;
 Officiosaque sedulitas, et oppela forensis
 Adducit febres et testamenta résignât.

Hör. epist. lib. I. VII. 9.

A „designator”, vagyis temetési rendező s az „atri lictores” szereplése szintén e hónapokra esett s a közös olasz rém, a „febris”, ilyenkor kisértett. Vájjon most is oly rémséges-e a Sextilis s a szeptember hava, mint az epistolák írójának korában, nem tudom, saját tapasztalatom után, mindenbőről csak dicséretesen nyilatkozhatom, mert a láz sohasem meg nem rázott, sem meg nem izzasztott. Még egy

szent költő is alkalmasnak találta e tárgyat a megéneklésre:

Roma vorax hominum domat ardua colla virorum
 Roma ferox febrium, necis est uberima frugum.
 Romanae febres stabili sunt iure fidèles,
 Quem semel invadunt, vix a vivente recedunt.

S. Petrus Damiani. Opusc XIX. 5.

Azóta azonban sok minden megváltozott; az eke felszakgatja már a százados hantot, az eukalyptus magasan lengeti finom metszésű leveleit, ezek elől foszlik a malaria vörösbarnás köde. De a hőség s a lelketébresztő változatosság vágya malaria s láz nélkül is elbúcsúztatnak az ösi, szent falaktól s kivonulunk Szent Pásztorba. Holnap van az indulás!

Mennyi boldogságról, örömről, mennyi kalandról és csínyről tudnak beszálni a Szent Pásztorból haza térok az újonnan érkezetteknek, midőn hat órai gyaloglás után portól ellepetve, naptól megbarnítva, vadvenyigéről vágott, kampós bottal Rómába beköszönnek. Évközben sokszor Szent Pásztorra tér a szóbeszéd s séta alkalmával a Janiculus magaslatáról, a passzionisták kertjéből, a Laterán keleti homlokzatának lépcsőiről mutogatják, merre van Szent Pásztor. A kivonulás híre oly kellemes, oly érdekfeszítő s másrészt oly ártatlan és játszi, mint a kisvárosi, színházi publikumnak a harmadik csendítés, mikor a függöny felgördül. Lázas tevékenységgel foly a készülődés. Peppino, Francesco, Anakleto, Pasquale, – mind motoz, futkos, lágákat nyit, zár. Napi parancs: valamennyi cipőt el kell vinni, – lehetőleg legkopottabb talárist kell kikeresni, – könyvet vinni tilos, egy-kettőt kivéve, esernyőt vinni nem szokás, – botot vágjon magá-

nak mindenki, ahol tud. Ezután történik a kivonulás.

Amianus Marcellinus, római történetíró, sőt Seneca is (Epist. 123.) leírják a római uraságok utazását; csakhogy ezek nem a sabini kopárságba, hanem Bajae, Puteoliba vonultak. Az alapgondolat különben egy. E mozgalmas, régi kép változatos, ingerkedő színeit kapkodja el a pajkos képzelet, & feltarkázza velük a mi piros csoporthajtunk anabasisát. Amianus így mesél: elül vonul a málha és a guardaroba, társzekerekre fölrakva az appiai úton, öszvérek edényeket, vázákat cipelnek kristályból s murrából; utánuk egy sereg szakács és kukta, kiknek jóval előbb kell a Lucrinus tavát meglátniuk, ha a kényes s egyszersmind éhes nagysámoknak pattogatott idegességből nem kérnek. A főhaditest lassan mozog; numidiai lovasok baktatnak élén s kavarják föl a port árnyékos felhőül, aztán tarka tömegben lépked a rabszolgák soka-sága, szép arcaikat a naphevétől finom kenőcsréteggel védi a görög patikárius, – végül lassú döcögéssel döliszgetnek a bazalt kövezet századok vájta kerékvágásaiban a magas „carucae”, ezüsttel sinezett hintók. Az uraságok hosszú, selyembibor öltözeteit lengeti a szél s esetleg az alsóruhák gazdag hímzéseit mutogatja. Tekintetükben caesari dölyf sötétlik, s oly fitymáló hangon osztják parancsaikat, hogy e részben csak a nagy Marcellus engedhetett volna meg magának ennyit Syrakusa bevétele után. Ha azonban egy légy merészel leülni aranyos napernyőjükre, vagy egy tolakodó napsugár téved szemükbe, életuntan panaszkodnak, hogy jobb volna tán, ha a cimmeriaiak országában születtek volna.

Most már vonulunk föl mi is. A szakács és

kukta, Peppino s néhány más praktikus lélek már jóval megelőzött; ezek már Sz. Pásztorban vannak; van ott dolog elég, aki nem forgolódik a tűzhely körül, az tömi a szalmazsákokba a kukoricalevelet, az ágy levén legfontosabb bútora Sz. Pásztornak. Derékalj e vidéken, a régi Sablonok földjén, ismeretlen jószág. Mondják, hogy a kukoricás zsákon aludni nagyon egészsges; annyi tény, hogy Sz. Pásztorban nem ébred föl senki éjjel, még ha levél helyett kukoricával volna is kitömve szalmazsákja. Míg tehát ezek Sz. Pásztorban a szalmazsákat tömik, addig az óhajtott nap reggelén a legénység zöme San Lorenzo kapuján kiérve, megrohanja a gőztramways kocsijait s miután az Itinerariumot elmondta, az országúton iramodtak Tivoli felé. Már t. i. amennyire ott iramodni lehet; mert a gőztramwaysnak minden számár előtt meg kell állnia s minden kitérni nem akaró bikával békealkudozásokba elegyedni. A masiniszta, a konduktor, a fűtő csak távolról gesztikulál feléje s esetleg ráhajított kővel és bottal iparkodik lendíteni konokságán. Ezalatt a közönség kontemplálhatja ezen probléma különféle eshetőségeit s számításba veheti a kocsi oldalfalainak ellentájlóképességét, ha esetleg a probléma egy oldaltámadásba lyukadna ki. A Via Tiburtinán semmi látnivaló nincs, kivéve az útszéli osteria külső falfestményeit, melyek egy hurka guirlanddal övezett sonka megjelenítésével az olasz festészet Giotto-i korszakára emlékeztetnek.

A tramways nemsokára letesz s szerencsés utat kíván. A nádasban tekerődző út felől ponyvával bevont ökörszekér, megnyergelt ló, öszvér, szamár szimpatikus egyvelege üdvözöl. Ezek ránk várnak, Innen kezdődik ugyanis a pusztai út keletfelé s

remélhetőleg három órai baktatás után Sz. Pásztorba érkezünk. A muzsikus hajlamokkal dicsérvő komponisták, énekesek s amateurök az ökörszekér felé tolongnak, melynek oldalai hosszában lócák és madzaggal lekötött székek kínálkoznak. E tünemény nyitja maga az ökörhajtó, ki nemcsak piszkafát forgat, de mandolint is játszik s most is fog; innen a muzsikusok szímpátiája az ökörhajtó iránt. Néhány nem muzsikus lassan kidobatik. A harciasabb rész lóra, öszvérre, számárra pattan; – itt két utasítást kap a vállalkozó; először elvül állítják fel, csak minél hátrább, a farka felé, nehogy ledobjon; másodszor a biztató, serkentő jelszó „arri” legyen, nehogy a szamár megálljon. Az „arri” csak szamárnak szól; ló, öszvér oda se néz neki; az éltesebb szamarak szintén érzéketlennek látszanak e riadójuk iránt, amit talán annak is lehetne betudni, hogy tán nagyot hallanak. A sz. pásztori lovaglások és szamaragolások egyedül állnak életünkben, ép azért epochalis jelentőségűek, mert ilyesmi csak akkor történetük meg ismét nagy kivételeképen, ha valaki rimoci káplán lesz, vagy ha püspök létre királykoronázáson vesz részt.

A kilométernyre elnyúlt menetben a mandolinos ökörszekér az utolsó; mire ez a feleúton fekvő osteriához ér, addig a lovas, öszvéres és szamaras közönség nagy pusztítást végez a „merendában”. A disputáció még itt sem szünetel. Egyszer az itt létesített felüdülés után Z. tüzes, olasz disputátor vitázni kezdett a korcsmárossal s néhány sinezett lábszárú ökörhajcsárral s bennük origenesi téves fogalmakat talált a világrendről. Az út egyéb kellemeit lefesteni lehetetlen; elég legyen megemlítenem, hogy errefelé a fát V. Sixtus pápa levágatta

s azóta még nem nőtt nyomában, azután meg, hogy az augusztusi nap delelni szándékozik, miért is a legtöbbnek hátán a sok vidéklátástól a piros posztón térképek támadnak aquarell festésben. De mindezen fönn nem akadnak a sz. pásztori kirándulók; miután az élet esélyei s az elemek rút küzdelmei ott napirenden vannak; néhány lovagnak szamárról való ledobatása, az öszvér többrendbeli kiugrása, az ökörszekér megakadása után végre szébb képet ölt magára a táj, a pázsitos völgyet patak öntözi, lejtőit bokros erdő borítja, a magaslatokon szőlőindák lengnek fáról-fára s mélabús olajfa csillámlik. A sabini hegység mindmegannyi hullámot vet a Gampagna pusztasága ellen védfalul s amint a hulláin völgyet s magaslatot képez, termékeny «s kellemes tért nyit üde ligeteknek, erdöknek, hol a vadszőlő élő koszorúval díszíti repkényként a fát, hol regényes sziklás helyek Svájcra emlékeztetnek s taréjukról tajtékszó patakok sokszor megszakítják a minden felkutató piros csoportok vándorlásait.

Sziklába vágott úton áthaladva, mély völgy nyílik meg előttünk, melyet magas kőhíd nyergel, a szédítő ívek alatt buja növényzet zöldül, a túlsó parton lent nádas leng, a nádas fölött tölgykoszorú övezи az emelkedést, fönt pedig olajfakertek fehérleknek, melyeknek végén int felénk Sz. Pásztor kétemeletes háza. A kedves kápolna márvány oltáraival oly derült mint a tiszta lélek felhőtlen ege. A háznak két szárnya van; az egyik régi dominikánus kolostor volt, a másik új épület. Vidám, derült, szellős benne minden; hosszú borostyán-lugas vezet fel a házhoz; a nagy kiterjedésű kerte-ket kőfal veszi körül; néhány ezer olajfa méláz bennük; rét, szántóföld, szőlők tarkítják a képet;

a birtokon átvonul az új s a régi Via Praenestina; bazalt kövezetén a völgybe leüget minden nap a teherhordó öszvér, két oldalt hordót cipel; régi római vízvezeték önti ott hordóiba a hűsítő italt, senkisem tudja honnan jön ez a vízvezeték, egy darabra behatoltak a magas boltozott üregekben, de a földomlások elzárták az utat. Hátha itt állt Marcus Mucius Memmius Turius Balburius Cäcilianus Piacidus villája?!

IX.

Bemutattam már San Pastorét a mélázó olajfák ezüstös derűjében s e derűből leszálltunk a homályos hűs völgybe, hol a titokzatos forrás jótevő nimfáját találjuk, a hajdani villák békeszerető maneseinek egyetlen maradékát. A manesek rég elköltöztek, oltáraik leomoltak, a villák elpusztultak, csak a forrás maradt meg, mely pusztítani segített. Vonuljunk már most föl az új világba, föl a házba, hol új élet pezseg, s tiszta lélek lakik; vegyük szemügyre a collegium vakációját. Időnk elég van; mert csak midőn az új tavasz, október második fele, tarkítja majd újra a rétet lúdvirágaival s midőn az eső s a húsebb hegylehelet adja vissza újra szinét a pázsitnak: október végén vonulunk vissza Rómába. Mi e vakációnak legföbb erkölcsi momentum?

A lelkei élet minden gondozója, kinek szeménnyitva s érzéke el nem tompult, minden árt észre fogja venni, hogy mennyi kincset óv meg az ilyen fegyelmezett, az Úr félelmében eltöltött szünidő. A legtöbb kispap lelkében a vakáció csak romokat jelez, bomlást, megernyedést...! Szent Pásztorban ez nem történik; a felüdülés teljes, s a megernye-

dés lehetőleg kikerültetik s ahol beállna, ott kiköszörüli a csorbát a vakáció végén Szent Pásztorban tartatni szokott exercitium, melyről később szólok. minden veszélytől megóva, minden rossz alkalomtól távol, a szív, a kedély teljes derűjében, jókedvében, változatos, érdekes programmal töltjük a vakációt, s mikor végefelé közeledik s az olajfán sötétlik már a bogyó: visszavágýódunk ismét Rómába, hová sokszor tekintettünk a hegyek csúcsairól, sőt ablakainkból is láttuk egymagán kiemelkedni az izzó láthatáron szent Péter kupoláját.

A napirend a következő: félhatkor fölkélünk; hattól félhetig van a meditáció; mindenki szobájában végzi azt. De mily vaslánkokkal, pántokkal, szegekkel van az a meditáció beillesztve a jezsuita nevelési rendszerbe! Menjünk bárhová, keljünk fel bár 3-kor, egynegyed 4-kor, midőn esetleg monstre-kirándulást rendezünk, a meditáció el nem marad. Ha az idő sürget, akkor az úton végezzük; egy félóráig csendesen, szótlanul elballagunk egymás mellett, ki gyalog, ki szamáron, s elmélkedünk, már ahogy lehet; közbe-közbe tán meg kell sarkantyúzni a szamarat, az nem zavar, hisz figyelmeztet, hogy így kell folyton sarkalni lelkünket is, s több olasz szent „asinello”-nak híta testét. Meg van tehát az analógia. Az analógia pedig sokban segíti a felfogást. A félóra multával végre a praefectus vagy a bidellus „Deo gratias” kiált, s akkor vigan megkezdődik a társalgás, a tréfa, a csacsivágatás, stb. stb. A meditáció után, tehát fél 7-kor van a mise, utána a reggeli annyi zsemlyével, amennyi tetszik, mert Anacleto bőkezű a „giovani tedeschii” iránt. A reggeli után ketten-ketten a bold. Szűz kis officiumának hóráit mondják el, s azután szól a

csengetyű; mindenki fogja a venyigés botot s csoportokban nyakukba veszik a vidéket. Hegy, völgy, szakadék, vízmosás, erdők, falvak, sziklák, vízesések, — minden bebarangolnak, minden felkutatnak, nincs az a cseppköves barlang, nincs az a rejtek, melyet e valóban haramiáknak nagyon alkalmas területumon föl ne keresnének. Az olasz falukat sorban látogatják; első utuk a templom, hol rövid adorációt végeznek; azalatt kinn már összegyűl az olasz gyerekek mosdatlan, fésületlen raja. „Zifra!” (ejtsd ki *ciffra*) „Zifra!” hangzik a kilépők felé s van rohanás s verekedés. „Un santicuccio” „Una coroncina!”, „Una medaigluzza!”, „Un libruccio!”, „Zifra a me!” „A questa creatura!” S amennyi kéz csak férhet hozzád, mind beléd kapaszkodik, elállják utadat, sikítnak, ordítanak. Zsébed Zifra! tele legyen érmekkel, olvasókkal, könyvvel, duzzadjon szentképektől, s miután minden kiosztottál, fuss. mert mindez nem elég; de úgy fuss, hogy kijuss; mert tudni kell, hogy az olasz fészkeknek, melyek minden várak s magasan fekszenek, csak két kapujuk van; néha csak egy, s így ugyanazon az úton kell kimenni, amerre bejöttünk. „Zifra”, annyit tesz, mint Zio frate, „barát bácsi”; másutt úgy mondják „zipre”, ez pedig annyit tesz, mint „pap bácsi”.

Az olasz faluk típusa a Palestrina (Praeneste) mellett fekvő San Pietro. Magasan mintegy fellegvár, sötét, kormos falakkal bizonyoságot tesz amellett, hogy itt a kőmívesnek egyszer volt dolga száz meg száz év előtt, s azóta se meszet oltani, se meszelőt venni nem kellett. San Pietrót megénekelte egy korombeli „zifra” s emlékül beleírta albumomba, melyet primiciakor szokás följánlni.

Ez a reggeli séta közönséges napokon két óránál

tovább ne tartson, de amnesziát kap minden csoport, mely esetleg nem bírt hazatalálni, ami nem rendkívüli esemény, miután a sétán az van elfogadva elvül: „csak ne menjünk utakon és ösvényeken, hanem szabadon utat törve, egyenesen;” így aztán megesik, hogy visszafelé azt se tudják, merre esik Szent Pásztor. Séta után a házban foglalkozunk; a rekreáció termében, a billiard és zongora mellett; az újságok nagy halmaza is kínálkozik, s néhány őszbe csavarodó higgadt lelkű politikus vitatkozik a világ folyásáról; mások botokat faragnak, kígyókat nyúznak, rózsafüzéreket drótoznak. A bidellusok pedig lótnak-futnak, suszter és szabó most kemény napokat élnek. Ó, mennyi lyuk és mennyi folt tromfolja le egymást. De hát az más-kép nem lehet, mert ha a vadszőlő nagyon is felkapaszkodott a fára, vagy nagyon is elterebélyesedett a tüskés bokrok hátán, utána kell menni s mi csoda van abban, ha ilyenkor a szébb napokat láttott piros ruha schismával szakítja meg folytonosságát, a kalapot lekapdossák az ágak s a cipővel ingerkednek a sziklák; ahová állva és menve nem lehet lejutni, ott meg kell próbálni csúszva vagy ülve; – de minden szerényen.

Délelőtt egy óra hosszat van még valami stúdiomfélé is, ahol azt az egy bölcs könyvet, melyet szabad volt elhozni, forgatni lehet. A legtöbb morálist tanul vagy prédikációt és irálygyakorlatokat ír. Ezen stúdiom alatt valamint az estéli alatt is a silentium szemfödője takarja a holtnak látszó jókedvet, pedig nem holt, csak alszik, hogy nem-sokára rózsás arccal fölébredjen. Háromnegyed 12-kor van a lelkismeretvizsgálat; 12-kor mindenek litániája, azután ebéd. Ebéd és vacsora alatt olvasnak könnyű, mulattató, érdekes történe-

teket. így váltakozik a nyelvfékezés a pajzán jó-kedvvel, a zabola megeresztése a fegyelemmel. Rendnek muszáj lenni; s legyen az a rekreáció még oly lármás, harsogjon s hangozzék nevetéstől a lugas s a terem, — mikor a csengetyű azt mondja „vége”: odaforrad a szó a torokhoz, s le-nyeljük, de ki nem mondjuk.

Ebéd után olasz játék járja, a piastrella; P. Palmieri mindig részt vett benne. Akinek nem tetszik, mehet sétálni szanaszét a „cocchio”-ban, t. i. a DOROSTYÁNLUGASBAN. S mily jót tesz az ebédutáni léha testnek, ha a rekkenő hőségből szobájába tér, ablakot és redőt zár és a sistergő kukorica szalmáságynon az olasz siesta morganájába veszíti eszét, öntudatát, akaratát, oly édesen, amily aranyosan megénekelte azt Arany János:

... álommézet csókolt ajakára,
Akit mák virágból gyűjte éjszakára;
Bűvös-bájos mézet, úgy hogy édességén
Tiszta nyál csordult ki Toldi szája végén.

Toldi IV. É.

Soha ilyen édeseket nem lehet aludni, mint a szent pásztori siesták bűvvilágában. Ne tessék ezen megbotránkozni; ez ott elkel, s mi hűségesen kihúzzuk október végéig. De meddig tart naponként ez a bűvvilág? E bűvvilág réme a bidellus; három óra felé már pusztítja az álom mákvirágait, s kell hivatalához nagy erély s kitartás, mert némelyiket hátba is verheti, akkor sem ébred fel. Erről senki se tehet. A fölébredő többnyire csurom víz s megfordíthatja vánkosát: minden nagyon egészséges. E siestát bizonyos lelke állapot követi, melyen épen most török fejüket a psychológok, hogy tulajdonképen mi ez? A megelevenedés annyi stá-

diumán kapaszkodunk öntudatunk teljes megem-bereléséhez, amennyi hangot ad a töltekező palack, míg végre azt mondja: „gluk”, elég. Mindazon zoó-lógok, kik kíváncsiak megtudni, mint érzi magát tavaszkor a légy, midőn a napsugár birizgálja szá-nandó combjait; mint van hangolva a béka, midőn a jeges álomból kezdi forgatni bájos szemeit; s mily rosszkedvű a medve, midőn újra eszméledni kell s észreveszi, hogy talpnyalásból meg nem él, hanem keserves kenyérkeresetre kell térnie: mon-dom, minden zoológok, kik ezt megtudni kíván-nák, azok menjenek Szent Pásztorba, lössanak-fus-sanak járatlan utakon a déli nap alatt, – ebédel-jenek, – ebéd után üljenek, álljanak vagy játsza-nak kin, mikor csak úgy táncol szerhán és szántóföldön kínjában a levegő, – aztán sieztáz-zanak s keltessek föl magukat egy óra múlva: bi-zony mondom, meglátják, hogy e desperált lelki és testi hangulathoz hasonlót fogni széles e világon, nehéz lesz.

Délután elmondjuk ismét ketten-ketten a kis officium vesperáját és completoriumát s utána a rózsafüzért, vagy ha úgy tetszik, lehet ez utóbbit este is végezni. De ezt mind naponkint végzik, s az áhítat boldogító s éltető szelleme megtartja a lélek ruganyosságát; az ima s az élvezet, minden kettő fú-szerévé válik az életnek; az egyik visszahat a má-sikra, s az ima megszenteli, megédesíti, nemesíti, föllendíti az élvezetet. így nő fel a lélek termékeny szőlötökéje, hajt természete szabadjában, de nye-sik is, hogy élete s teljességes s áldásos maradjon. Míg ellenben ahol a vakáció azt jelenti, hogy hajrá! aludj, ameddig tetszik! ígyál-egyél, úgy is elég volt már a káposztából! könyvet csapd a földhöz! ró-zsafüzért akaszd szegre! s meditációt...! micsoda?

még ily vakmerő gondolat is akad fejembe? Herculesre! mily simplex, világisméret nélkül való fir-konc ez! . . . ahol, mondomból, így van: ott csömört kap a jókedv vagy kirúg, a szív elhájasodik, a lélek támolyog; . . . no, de valamit mégis csak tesz: a környékbeli búcsúkon szépen énekli azt, hogy: Ite missa est!

Délután négy-öt óra felé már kellemes a levegő; az ozsonna után, mely borral, édes mézes fügélvel, noszpolyával, körtével lelkesíti új életre a siestán elkeseredett lelket, kimegyünk az út túlsó felén elterülő rétre, s külön a filozófusok, külön a theologusok lapdázni kezdenek. Földobják, hogy megtudják sas-e vagy írás, – dehogy mit, azt már nem tudom, hacsak nem akarok telegrafírozni Rómába, hogy ugyan mivel eligálnak; mert krajcár ott nincs; s centesimijük sincs, tehát mit dobnak föl? talán egy birettumot? mert a birettum mindig a fejükön van; vagy tán valami medaigluzzát, melyet az olasz purdé még ki nem lopott zsebüköböl, nem tudom! Látszik ebből, hogy én sohasem eligáltam, hanem csak a „nép és katonák”-féle szereppel működtem. Az eligálás után föláll a „méta”; egészen úgy, mint nálunk s ütik a lapdát s azt, ki elője áll. Hogy a be nem gombolható taláris sokszor szétlebben, az igaz, de utóvégre sem veszti el senki. Az olaszok a játékon meg nem botránkoznak, sőt ellenkezőleg, játszani általános olasz szokás; a felnőttek is gyermekded, vagy mint mások akarják gyerekes kedélyükönél fogva órahosszat elmulatnak bizonyos mechanikus, szabadban folytatott játékokkal.

Azután az esti harang imádkozik le békét a földre, s a déli színjátékok és párázatok lágy öltözetiében leng mindenfelé az esti alkony; a játszó

csoportok hazatérnek, s utukban a Magnificat vagy a Laudate verseit ringatják a négyes vagy kettős összhang hullámain; vagy a bold. Szűz egyik-másik népszerű énekét csendítik meg. Ha pedig olasz gyerekek is jöttek nézni a métát, azoknak is kell énekelniük:

Lodiamo cantando
La Figlia, la Sposa
La Madre' amorosa
E chi La creö!

Hány ember ábrándozhatott bele az alkonyba, bele az éjbe Szent Pásztor erkélyeiről? A élet ütere és a világ szíve, Róma s körülötte mindenjárt a harcok nagy temetője, a Campagna terült el lábai alatt; hallotta esetleg a kocsizörgést vagy a magányos lovag ügető léptéit a Via Praenestinán, a bazalt kő e vajódásában, hol alighanem Marius, Sulla, a futó Catilina s a praenestei híres Fortuna templomába visszatérő augurok és epulók kocsija is megzördült. Balra az albáni hegyek illatos kéksége; görög művészet, görög ész tarkította szellős, derült villával lejtőit; jobbra Tibur, átfűrt, tekerődző, egymásba font szikláival, melyekben az Anio dübörög, mint hogyha itt, a római dicsőség láttára Tibur beleiben, csontjaiban dúlva akarná föltüntetni mindenzt a fájdalmat, mindenzt a kínt, melyet nagyravágyás s uralomvágy az emberiségnek okoztak; katlanában lakott a tiburzi Sibylla e rémséges helynek borzalmas nemtője. S messze-messze dél felé meg-megcsillan a tenger ezüstös sávja, s hol régen drága gályákon evezett a dús gazdag, római világ Ostia már-ványlépcsőiről Bajae paradicsomába: most elvétve sötétkék magányos halászbárka. Gallicanóból, Zagarolóból is cseng felénk az esti harang, s a távol

Colonna, e magas rablófészek ablakain utolsót izzik a napsugár. Versenyt cirpel a tücsök „csendes birodalmában”, ... azonban elég ebből, szól megint a csengetyű lelki olvasásra; mert ez sem marad el. Fél 8-kor van a vacsora, utána rekreáció „kakuk”-játékkal. Valamennyinek kell játszani „kakuk”-ot; nyerni is lehet képet, könyvet, rózsafüzért stb., amit a P. Minister (vicerector) díjul kitűz; azután olvasnak, billiardoznak, énekelnek, nézik a lejtőkön kiguladó pásztotüzeket s a hatalmas távcsővel, mellyel az órát is le lehet olvasni a római templomok tornyán, vizsgálják a mosolygó holdat, Saturnus gyűrűjét; míg végre jel adatik a rekreáció beriesztésére. Következik egynegyed óráig a meditáció pontjainak előkészítése, utána egynegyed óráig lelkismeretvizsgálat, adoráció és kukoricalevél sistergés közt elhal újra az öntudat!

A vakáció három részre van osztva; mindenik rész más órarenddel a délutánra nézve. A második részben, mely mintegy két hétag tart, semminemű stúdium nincs, de a lelki élet ép úgy gondoztatik, mint a másik két időszakban. minden vasár- és ünnepnap van általános szentálodzás, s a szomszéd falvakról a köznép is özönlik kápolnánkba a szentiségekhez.

A vakációt a legkellemesebb kirándulások tarkítják; csak láb legyen hozzá, mely gyözze. A bidellus este megigazítja a keltő, recsegő órát; rátesz az asztalra ollót, tollakat, kulcsokat, csengetyűt s közbe állítja az órát, csakhogy a lárma nagyobb legyen s fölébresszen. Aki Mentorellára föl akar jutni, annak korán kell kelni. A Mentorella a sabini hegycsúcsa a Campagna felől. Fönt van Szent Mihály Arkangyal-temploma, a lengyel resurrectionisták kolostorával. Aki oda búcsút jár,

az bizonyára nem élvezetből teszi; a kopár hegységre vezető keskeny út merő kötörmelék. A csupasz sziklák között összekaparja az olasz paraszt azt a kis földet, melyet az eső még le nem hordott, kövekkel támasztgatja, s ezeken a néhány lábnyi terjedelmű terraszokon veti el kukoricáját. Ily apró, gyermekjátéknak beillő gazdaságok között emelkedik az út a pápai állam legmagasabb falujáig, Guadagnolóig. Mijök van itt az embereknek? még vizök sincs. A ciszternákba vezetett esővíz adja italukat. De legalább békéjük volt a középkor dúló párttusái között; ide föl már nem igen vetődtek a Colonnák és Orsinik, no meg a láz is felkergette őseiket; azóta itt maradtak. A hegység másik oldalán, a völgyből kimeredő, óriási sziklához támasztva épült szent Mihály temploma; itt van eltemetve Kircher Athanáz szíve; Fuldában kezdett dobogni, s a Sabina egyik magányos csúcsán várja újra földobogását. A völgyből kimeredő sziklában van szent Benedek barlangja, ahol lakott, mielőtt Subiacóba vonult. Ott túl a zajgó Anio fölött méláz San-Benedetto és Santa Scholastica subiacói kolostora, tovább keletre a sűrűn egymásmellé hányt hegycsúcsok egyikét koronázza Anagni! Szürke, füstösfalú, bizarr városok, falvak, várak ülnek büszkén hegyen, lejtőn, s hogy legyen valam idilli vonás a sok ezredéves kultúra által elnyütt tájon, Tivoli felé mutatkozik Horatius villája, melyről írja:

Tu nidum servas, ego laudo ruris amoeni
Rivos, et nmsco circumlita saxa nemusque . . .
Novistine locum potiorem rure beato?
Est ubi plus tepeant hiemes, ubi gratar aura
Leniat et rabinem Canis, et momenta Leonis,

Cum semel accepit solem furibundus acutum?
 Est ubi divellat somnos minus invida cura?
 Deterius Libicis olet aut nitet herba lapillis?
 Purior in vicis aqua tendit rumpere plumbum
 Quam quae per pronum trépidât cum murmura rivum⁹
 (Epist. Lib. I. 10.)

A szép versekre való emlékezés közben „arri” kiáltások és botsuhintások hallatszanak a guadagnolói út felől. Kellemes meglepetés! „Evviva” jön a mi két szamarunk; Peppino buzdítja öket szent Mihály-temploma felé. Két oldalt kosár és hordócska terheli szerény bordáikat; itt az ebéd. Alighanem valami magaroniféle? Anélkül nincs; de nemcsak abból áll. Ez a két nemes állat kísér el minket mindenfelé; néha ugyan a szamár szerepét megosztjuk egymás közt, azon esetben, hogy csak 5-6 órai útra kerekedünk s délré hazavetődünk. Ilyenkor mindenki otthon kapja ki a menázsit, melyet zsebre rak, a csutorák pedig erősebb, megbízható legények nyakába akasztatnak.

Így járjuk be Tiburt, Praenestét, Subiacót, Albánót, Tusculumot, Latiumnak szent földjét, Albalongát és Gabiit. Egy füstös, emeletes tenuta az egyedüli emlék, melyhez érkezve, azt mondják itt Gabii, itt éltek a rómaiak vetélytársai. Kukoricaföldek terjengnek a kiszáradt tő helyén. Szegény Gabii – gazdag Róma.

An Lebedum laudas, odio maris atque viarum?
 Scis, Lebedus quid sit; Gabiis desertior atque
 Fidenis vicus; ...

Hor. Epist. Lib. I. 11.

s Juvenál gúnyolódik:

Huius qui trahitur praetextam sumeré mavis;
An Fidenarum Gabiorumque esse Potestas?

Satir. X.

Most már ott semminemű „Potestas” sincs, se biró, se polgármester, se consul. Néhány sárga, bőrig sovány paraszt gondozza a földet; alegmarciálisabb közülök kemény bőrből készült „macskanadrággal” sinezi lábszárát; csúcsos, bő karimájú kalapot nyom bozontos fejére; lóra ülve, hosszú szeges bottal vezeti s igazítja el a csordát; csak ne felénk! A gulyáktól mindig respektabilis távolsgában maradtunk, nehogy a campagnai bika vérszemet kapva a piros posztótól, hathatósan megkergeszen. Ha legalább esernyővel eltakarhatnák szemet szúró pirosságunkat! mellesleg ezt még eső ellen is lehet használni. Ha az eső kinn elfog, kegyetlenül megmos, mert esernyőt kihozni Szent Pásztorba nem szokás, – csak most ébred fel bennem a gyanú, hogy talán azért, nehogy napernyőnek használjuk. Bármilyen legyen a valódi ok, mindegy; különben esernyő nélkül is hazaérkezünk s tekintve a szent pásztori mundurt, mondhatni, hogy esőben sem szeneved kárt.

Épen Tusculumban voltunk, ahonnan keltezvék Cicero hírneves „Quaestiones tusculanae” értekezései, midőn sötét felhők kergetődztek a tenger felől s megeredt az eső. Bizony fölvetődött elénk is egy nagyon reális, praktikus „Quaestio tuscalana”; hogy kerülünk mi most Tusculumból haza? A „quaestio” megoldatott, nem ugyan aznap, hanem másnap; mert csak másnap tartottuk bevonulásunkat Szent Pásztorba. Nem háltunk ugyan Cicero

Tusculumában, gyíkok, kígyók, skorpiók, viperák közt, hanem lementünk Mondragonéba, ott zenével fogadtak s színházat is adtak – tiszteletünkre.

Mondragone? Mindjárt megmondom, hogy mi az.

Útközben még az egyszerűség s a „beatus vir, qui procul negotiis” illusztrálására való epikus alakkal találkoztunk. A lejtőn, honnan a romoktól szegélyezett régi viákat látjuk mindenfelől az örökk Róma sötét kapui felé kúszni, s a kapuk és falak fölött messze kiemelkedni a város kupoláit, tornyait, megkérdeztük az elénk jövő felcsepereredett parasztot: „Mi az ott?” „Róma” – feleli. „Messze van innen?” „Gyalog öt óra.” „Voltál-e már Rómában?” „Még nem.” Bámultunk; az lesz maradéka annak a régi fajnak, a költő által emlegetett „prisca gens mortalium”-nak. Az újkor lázas nyughatatlansága aligha bántja.

X.

A régi Tusculum klasszikus romjai alatt, a legvirágzóbb lejtőn, oly ezüstös szelíd fénnnyel elárasztva, milyen az olajfák tündöklése, emelkedik Mondragone, XIII. Gergely pápa nyári palotája, most Borghese herceg birtoka. Annyi szelíd báj, annyi lágy kellem s hozzá oly rémséges név, milyen ez: „Mons draconis!” A kőből faragott drákó képével mindenfelé találkozunk, címere volt az alapító pápának.

Mondragone jelenleg jezsuita konviktus, melyben sok jeles olasz ifjú neveltetik, köztük nem egy pap faló, liberális miniszter úr gyermeké; confer Ghiczy Kálmán és Kalocsa!! A jezsuiták az óriási épületért, kert- és erdőért a nagylelkű hercegnek 1 font viaszgyertyát fizetnek, melyet az ő nevében

a római al Gesù-templomnak szolgáltatnak. Mondagone különben talán szintén a romlás útjára tért volna, mint annyi lakatlan sok palota, melyek jobb időkből, gazdag udvartartásból maradtak a jelen szűkebben mérő, meghúzódó nemzetsegére. Mit is csináljon még Borghese herceg is e rengeteg termekkel, e kapunak beillő ablakokkal, ez oszlopos pitvarokkal, melyekben két kompánia katona manövrírozhatna, e lépcsőházakkal, hol királyi udvarok fölvonulhatnak, e garádicsokkal, melyeken bátran föllovagolhat a nemesi konviktus? Deszkákkal szegeztetné be az ablakokat, magtárnak használhatná a termeket, kívülről rágódnék Mondragonén az idő sárkánya; belül a vénség önsúlya alatt roskadna vakolat és téglá.

Most máskép van; pezsgő élet lüktet teremben, udvaron; visszhangzik a ház; fény, pompa nincs, van helyette folytonos ifjúság. Ha Stolz Albán a gyermekszemét a beletekintő lélek fürdőjének mondja: úgy a mondragonei időzést az álmata legéleket ébredésének, a bezáruló kedély megnyiladásának mondanám. A fürge olasz ifjúság élete, szelleme, előzékenysége fölvillanyozza a komolyabb, északi kedélyt. Nyomban rögtönöznek ünnepi fogadást a vendégeknek: van zene, beszéd, alkalmi költemény, – sőt színi előadás, vezetnek erdőn-völgyön, föl Tusculumba, le Camaldolibba, hol a fehér barátok szívesen fogadnak; 76-ban még ott láttuk a napóleoni csaták egyik őszibecsavarodott alakját; mennyi lelke s szelídsgé volt előntve arcán, szakálla tiszta ősz, haja fehér, mint kámzsája.

Mondragonétől oldalt, a völgy túlsó partján a Propaganda villája, Ruffinella. Tivoliban nyaralnak az írek, Palestrinában az északamerikaiak, a többi nemzetsegbeliek szerteszét. Találkozunk

néha-néha hol ezekkel, hol azokkal. A változatos társalgás kiemeli a lelket a szokás léha köréből s bár nem utazunk, mégis okulhatunk né-mileg úgy, mint a bölcs, hosszútűrő Ulisses, ki sok népnek ismerte szokásait s városait. Az olasz derült világnézete, egyszerű, praktikus ítélete az életről jótékonyan befolyhat borongósabb kedélyvilágunkba; széthinti az árnyat, a ködöt, melyet fölfogásunk komolyabb s nehézkesebb természete borít lelkünkre; a szerteágazó szőlölugasok, a szökőkutak között, a kerti terrasszok lépcsőin fel-alá boltyongva, sejtjük, észrevesszük, hogy ez egy új világ; idegen, de nem visszataszító, hanem vonzó.

Hát még a gallicanói búcsú, a Kisasszony napja! Ily elrejtett faluban, mint Gallicano, hol nem fordul meg se Master, se Miss, hol érintetlenségében lelhető fel az olasz népelet, minden jelenet érdekel, mert úgy véljük, hogy a szabini halmok e rejtekében honol még zavartalanul az olasz géniusz. S bizonyára nem csalódunk; meglepő, éles vonásokban emelődik ki a különbség, mely a gallicanói s például egy magyar falu búcsúnnepé közt fönnáll. A különbség kinő a nép jelleméből, örömeiből, hangulatából, ezeket viszi bele az egyházi ünnepélybe, ezekkel színezi azt, ami általános minden nép és nemzettségen. Úgy kívánja azt bensőséges hite, s e hitben lefolyó nevelése és élete.

A legegyszerűbb olasz népnek is elég finom érzéke van a művész szép iránt. Vezessünk be egy magyar nem „intelligens”, de akár „intelligens” embert is az esztergomi bazilikába, elragadtatással, bámulással fogja viszonozni szívességünket: eláll szeme, szája, de ítélete a látványról nincs. Az olasznak van; ő gyönyört talál a szépen, s ő ítéл a szépről. Múltkor egy olasz munkással találkozom,

kérdezem tőle, volt-e az esztergomi bazilikában? Tetszik-e neki? „Igen, igen, feleli, csak az a vörös márvány, mely a falak talapzata mellett vonul véig a templomon, ez nem tetszik nekem, „starebbe bene per una beccheria” (beillesék a mészár-székbe). Az olasz nemcsak vallásosságát elégíti ki a templomokban és egyházi ünnepélyeken, hanem hogy azt teljesebben elérhesse, követi természetes ösztönét s kifejezést ad örömének a művész alakban s nemesebb élvezetben. Reggel taracklövések s a falu szük, egyetlen utcáján átvonuló zenebanda figyelmezteti Gallicanót a nagy napra. A templom földíszítve, falai színes, redős kendőkkel bevonta, az oltáron szűz Mária szobra, melyet délután lármás körmenet fog véig hordozni a falun. A nagymise s az esti ünnepi vecsernye kathedrális színezetre törekzik. Kar énekli a misét s a zsoltárokat. Di Pietro, eredeti olasz nehéz kompozíciótól nem ijed vissza a gallicanói quartet, melynek tenorprim hangját a borbély szolgáltatja, estefelé ugyan már nem egészen tisztán viszi, de azért kihúzza még a Magnificat záró antifonáját. A „Glória” szólóit a közönség nagy érdekkal hallgatja, még ha félóráig is eltartanak.

Gyertyáktól nem látni az oltárt s említenem sem kell, hogy több ég Gallicanóban, mint húsvétkor az esztergomi bazilikában. A szegény nép is kívánja, hogy az egyházi ünnep fényes legyen s gyönyörködtesse az egész embert. Este nem maradhat el a tűzijáték; tánc nincs, korcsmázás nincs, de tűzijáték van. Kinn ül az egész nép a falu hegyének lejtőin s gyönyörködik a kigyulladó színeken, a lengő tűzgolyókon, a sistergő tűzkígyókon, az éjben elhaló sziporkázáson. „Bravo!” „Bravissimo!” Közbe közbe szól a zene, s harsog a tapsvihar. Majd lég-

golyókat eresztenek a magasba; leng ide s tova tá-molyogva a borszeszlángtól hevülő papíralkotmány, emelkedik, a légáram elkapja s viszi a fel-hötlen ég fönséges ívei alatt, száll a volszkok hegyei felé, vagy a szabini csúcsokra, itt-ott kicsalja a mé-lázó hegyi pásztor, a pifferaro magányos nótáját a Madonnáról és a Bambinóról. Még látni, még látni, azután megsóhajtják eltünését. Megcsendül lágy reszkető akkordokban a mandolin húrja, kíséri a rokkant katona énekét, melyből csak arra emlékszem, hogy a „bomba ribomba” s hogy a „croce d'onore mi basta” s végül „ratapla, ratapla, ratapla!” A hallgató közönség el van bajolva, de több kell neki. „San Antonio”, „San Antonio”, a közki-vánság San Antoniót akarja megénekeltetni. A mandolinos ráhúzza „San Antonio di Gallicano, etc.” vidám, lendületes dallamban elregéli, mint járt San Antonio Gallicanóban, hogy akadt meg az egyik fossóban. S jóllehet, régen volt, hogy San Antonio Gallicanóban járt, ha ugyan járt; azért San Antonio csuhás alakja mintha köztük járna, lelkükben él.

Az olasz népnek folyton vannak szentjei, folyton kiemelkednek kebeléből hősi lelkek, kiknek az oltárok tisztelete jár s lehet-e hatás nélkül, ha a meg-testesült erényt utcáin járni, házaiban lakni látja, vele él és szeneved, ha nem szakad meg az össze-köttetés Gallicanója, Assisije, Monte Pulciano s száz meg száz vidéki városkája, faluja és a dicsőséges mennyország közt?! Mennyivel közelebb hozná né-pünk fogalmait s érzelmait az igaz, való keresz-ténységhez az a körülmény, hogy például Kóhíd-gyarmaton, Kecelen, Patakon egy valóságos szent-nek életét, emlékét, csodáit, szentségét megjele-nítve látná s e vidéken, e fák közt, ez utcákon, e

szántóföldeken szemébe ötlenek a valóság éles körvonalaival, hogy a szentség nem a felhők közt, hanem a földön jár.

A szentek az isteni erő megtastesülései; erejük-ről, hatásukról, hódításukról mélyen kell meggyőződve lennünk. Bizonyos, hogy ezt az erőt semmi-nemű korban el nem veszti. Ahol vannak szentek – most, ott hatnak úgy, mint hatottak régen. Ha a szenvédő Krisztus minél több szívben öltene emberi alakot erényben és áldozatban, megújulna a föld; megragadó helyet találok e tárgyra az arsi plébános, Vianney János életében. Mónin írja: „Hajlandók vagyunk hinni (midőn az újkori szentek működését tekintjük, hogy a népek erkölcsi érzéke és fogékonysága még sem apadt meg anynyira, mint látszik és hogy talán elégséges volna néhány szentnek föltünése beteges, erőtlenségi dalmunkban a világot üdvözítő hit felvirágzatására.”¹ „A szív az, mi legutoljára hal meg bennünk és a szív bámulja a szépet és szereti a jót, ez az ő élete. Midőn a szép és a jó föltünik előttünk, tünjék bár föl akárhonnan, midőn elvonul előttünk bármily megjelenítésben, mindegy, a szívre mindenki benyomást tesz”². „Bennük találni a csodás jellemvonást a lelkes érzelemmel, az egyszerűséget párosulva a fönséggel, s hogy minden összefoglal-jak, ők képviselik azon rég elfeledett emberek nem-zetségének epikus nagyságát, kik gyermekdedek

¹ „On se prend à croire, que le sens morale des peuples n'est pas aussi profondément affaibli, qu'il paraît, et qu'il suffirait peut-être de la présence de quelques saints dans cette société décrépite, pour y renouveler la foi, qui sauve le monde.”

² „Le coeur est la dernière chose, qui meurt en nous et le coeur vit de l'admiration du beau et de l'amour du bien.

voltak mint a gyermekék, erősek voltak, mint az óriások".¹

Ezek gondolataink a gallicanói búcsuéj elcsitulásában, melyek nem tűrnek skeptikus lemondást és téten bántódást a vallástialansággal szemben. Félre az olyan savanyú uborkás emberekkel, kik mostanában a buzgó lelkeket törekvésére ölte rakott kezekkel mondogatják, hogy füstöt faragni s szerecsent mosdatni hálátlan s bolond munka; az ily hangulatnak elkeseredés a neve, mit vereség követ; inkább azt kellene hangoztatni, hogy aki a buzgó törekvésben füstfaragást lát, az csak olyan ignavus miles, ki hátán viszi hazai, ami csak arcban ékesség és érdem, – a megbélyegző sebet.

Quand le beau et le bien nous apparaissent, quelque part qu'ils nous apparaissent, quand il passent devant nous, sous quelle forme il n'importe, le coeur en reçoit une émotion profonde."

¹ „On y trouvait réunis le merveilleux, le pathétique, le simple, le sublime et pour tout dire: la grandeur d'une race d'hommes oubliés, naïf comme des enfants et forts comme des géants.”

KÉPEK AZ ÚJ-VILÁGBÓL

I.

Omaha, 1904, júl. 22-én.

Mikor a Cunard-hajónak agyonunt utasa végre New-Yorkban kiköt, föléled életkedve s minden ereje és energiája, érdeklődése és kíváncsisága a szemébe fut össze, hogy úgy nézzen végig azon az új-világban, amint azt az ó-világ féltékenysége kívánja s az új-világ hánnyavetisége sürgeti. Az a szem s az abból szikrázó lélek, úgy látszik, azt mondja: rajta hát, hol az az új-világ?

S íme, ahol kiszáll s amerre először bandukál, ott ugyancsak nem lát új-világot, de nem is ót, hanem ócskát. Omnibuszok és lóvasúti kocsik dülönnek a rossz kövezeten, akárcsak 22 év előtt Zsolnán és Léván; pálinkáshordók gőzölögnek, akár csak a nyitrai Pár-utcán; tócsák és pocsolyák díszlenek a kivált utakon, akárcsak a párkányi vásárban egy jó eső után. Ha beljebb megyünk, villamosok zakatolnak a fejünk fölött és körülöttünk s emberek lótnak-futnak s tolongnak bisznitz után. Vannak éktelenül piszkos városrészek, mint például a ghetto, hol 600.000 zsidó gyűlt egybe New-York közelébe, vagy a négerek lakásai s a raktáraknak vidékei; ilyen városi piszkot nálunk a kontinensen csak Olaszországban látni. Vannak azután igen előkelő, csendes, elegáns városrészek, hol a

gazdagok laknak. A benyomás azonban, melyet az ember Amerikának ez első városától vesz, mégis csak az, hogy nem mérkőzhetik európai városokkal szépség, csíny tekintetében; a monumentális nagyság hiányzik belőle. A harmincemeletes házak a hiányt ki nem pótolják; házaknak tornyosak, tornyoknak kalitkásak; az ember fél, hogy leszakadnak s tintapocséta marad a helyükön, miután úgy is csupa iroda, bureau, agenzia és comptoir van bennük.

A forgalom óriási, a termelés széduletes; pénz számlálhatlanul sok van; magyar munkásaink Omahában az „American Smelting and Refining Company” kohóiban naponkint 30-40 ezer dollár értékű aranyat olvasztanak ki sok potom-ezüstön s rezén kívül. Ez a tömérdek arany és a magas védvám magas béréket fizetett a munkásoknak; a pénz eloszlik; úgy folyik és forog az amerikai társadalomban, mint a vér az egészséges testben. Pénzt lehet szerezni mindenütt, mert az óriási tőke óriási ipartelepeket létesít; nem pihen; mindenfelé új befektetéseket eszközöl. Az államok területe is óriási nagy s ember aránylag kevés van; tehát a munkás sok pénzt szerez; sokat költhet; új meg új igényeket támaszt; azokat kielégíti; a kielégítésre ismét hatványozott munka és befektetés igényeltetik s így megy az – nem mondomb: a végtelenbe – de legalább is annyira és odáig, ahol a fejlődés távlatait köd borítja s az ember csak sejteni tud, de tudni nem bír!

Minden esetre Amerika földjén teszi majd a gazdasági fejlődés a szociális új rendnek világába való nagy lépést. Az új világ itt fog kialakulni. Amit most hívnak új-világnak, az inkább a fölfedezések sora s jogcíme révén mondja magát új-

nak; újnak nevezhető fejletlensége s kezdetlegessége tekintetéből is, ami az állapotokat illeti; de új, igazán új világ a szó szoros értelmében majd csak akkor lesz, ha a trustök s kartellek s velük szemben a munkás-milliók új gazdasági rendet, a munkában s gyümölcseiben való osztozkodásnak új nemét léptetik majd életbe. S ez itt fog megtörténni.

Kevés embernek van erről öntudata. Először azért, mert még nagyon jól fizetik a munkát s van munka elég; másodszor azért, mert átlag szegény, munkát kereső nép tódul Amerikába, amely nem filozofál, hanem dolgozik és szerez s örül a bérnek, melyről Európában még nem is álmodhatott. De ha a nép elamerikaiasodik s elszaporodik s az egyenlőségnek nemesak örülni fog, hanem azt következetesen keresztül vinni vágyik, akkor ütött az igazán új-világnak órája.

Ez új-világ hajnala még nem nagyon pitymallik. Sőt vannak, kik a hajnalhasadásnak semminemű jelét nem látják. Ők csak azt látják, hogy az emerek százezrével tódulnak ide és hogy nagyon-nagyon sokan szívesen felejtik az ó-hazát. Akik itt születnek, azok mind nagy ambícióval beszélnek angolul s megvetik a magyart vagy a tótot. A gyerkek mind kis angolok; a szülők pedig szinte szégyenkezve hallgatják gyermekük angol parolázását s szülő és gyermek alig értik meg egymást. Ügy vagyunk e családokkal, mint a kotlós tyúkkal, mely kacsákat költött ki. A tyúk kotkodácsol, a kis kacsák pedig neki iramodnak a tócsának. A tócsa az óceán, az amerikai élet; a gyermek a kacsák: a kotkodácsoló tyúk az a szülő s bizonyos értelemben maga Magyarország.

Itt hiába kotkodácsolunk. Ubi bene, ibi patria . . . ez ugyan kozmopolitikus elv s nem válik be

mindig; de hogy nagy befolyással van a nemzedékekre, nem tagadhatjuk. Vágik vissza a szülő, kinek emlékezetében még ott fehérlik a sárosi s abauji kis ház, ott virít a muskátl, ott cseng a falusi torony ismerős harangja; de a gyermek már nem foglya ez emlékezeteknek; az élet szálai őt máshová kötik. Ső ebben az amerikai életben jól érzi magát s az a szerencse éri, hogy angol, minden előbb, hogy amerikai lesz belőle. Leveti a daróc-gúnyát, a piszkos lajbit, a foltos kabátot s felöltöz-ködik úgy, mint otthon a szolgabíró úr vagy az ispán. Az asszony kalapot vesz s a leányból kisasszony lesz. De még milyen kisasszony?! Nem ám valami szegény, éhenkórász; mert az apa keres 2-3 dollárt, a fiú 3 dollárt, a leány 2-3 dollárt naponkint, az annyi, mint 10-12 forint. Hol fordult meg ennyi pénz s kinek kezén az ó-hazában?! Igaz, hogy a pénz itt sem dől egyformán s a szerencse itt is szeszélyes s forgandó; de a szerzés s a munkabér-viszony ok páratlanul jobbak, mint otthon. Egyelőre tehát a munkás szívesen lesz amerikaivá s nem gondol fölforgatásra!

Amerikának átidomító s honosító ereje csodálatos! A nemzetiségek itt olyanok, mint a tűzbe hulló cseppek, a parázs fölszívja azokat. Tóból, lengyelből, magyarból angol lesz, mihelyt itt született s a gyerekekkel egybekeveredett. Az öregeknek fáj a szívük s vágyódnak is haza, de a fiatalja más hazát már nem ismer s azt mondja szülőjének: „Mama, mikor mutatja meg már egyszer a maga hazáját?” s azt is angolul kérdezi.

Gondolhatjuk azonban, hogy mily laza az ilyen, ha angolul is beszélő néptömegben az együvé-tartozás érzése s hogy mennyire nem kész az az „amerikai nemzet”. A nyelv nagy egységesítő háta-

lom, de a nemzethez meggyökeresedett közérzés és közelkesülés is kell s azt az élettől s a jövőnek történelmétől kell várniok. Ez idő szerint a nyelven s a jó keresettel összefüggő jó módon kívül alig van valamijük. Jól érzik magukat s azért gyökeret vernek. Húst esznek, amiből otthon keveset és ritkán láttak; tisztelesen öltözöködnek; civilbe bújik a gatyás magyar s egy osztályon utazik bármiféle úrral a vasúton; nem törödik vele senki, de nem is bántja sem a szolgabíró, sem jegyző, sem végrehajtó; ha nincs háza vagy birtoka, adót nem fizet; úgy hogy az a tengernyi nép, mely otthonról kibujdosik s ott verejtékezett még az adóprés alatt is, itt átlag semmi adót sem fizet: hát hogyné lenne kedve mindezek után amerikainak fölcsapni!

De azért mégis csak nagy, terhes feladat Amerikát egységes néppel benépesíteni s ezáltal naggyá s hatalmassá tenni. Annál nehezebb, minél kevesebb erkölcsi s eszményi elem áll bele e munkába s minél inkább hangoztatják az erőteljes életnek s a fegyelmezett népléleknek rovására a szabadságot. Sok a szabadságból is megárt s a kötelékek lazításával nemcsak kévék, hanem családok, államok, nemzetek s egyházak is bomlanak. S ettől itt méltán félhetnek. Fegyelem kevés van itt s azzal az erkölcs is veszedelmes lejtőkre kerül, a szabadság szertelenséggé válik, melyből minden csúnya, éktelen, rendetlen lesz. A házat szerzési vágy az eszményi irányzatot háttérbe szorítja s a közszerrel az aranyat imádja. A testet-lelket elgyötrő munka az élvezetvágyba kergeti belé vasárnapokon a tömegeket. A szertelen szabadság elsodorja a szülők kebelétől a gyermeket s az egyház karjai-ból a hívőt s ha vannak százezrek és milliók, akik jók, vannak másrészt ép annyian, akik rosszak s a

kárhozat útjain járnak. A szabadság a tömegek számára nem szolgált sehol a tekintély-tisztelet iskolájául; Amerikában sem. Kivált, ha a tekintély maga elég megfontolatlanul dobja el magától a neki megfelelő keretezést. Ha a püspök rövid kabátkában jelenik meg a közönség előtt, csoda-e, hogy fölcseperedett fiúk bagóval szájukban beszélnek ő méltóságával?

Ez a föld a legtöbb ember számára még nem hazai. Fejős tehén, de nem ideál. A tehén ideál nem lehet. Az emberek itt úgy laknak, mint az utasok a vendéglőkben; idegenek; üzleteket kötnek s pénzt csinálnak. A vendéglő soha sem lehet igazi otthon. Vannak itt már amerikaiak, akiknek e föld hazájuk s házuk otthonuk; de töméntelen tömegeknek ez az Amerika még csak taposó-malom; idegen, bár gazdagodásra alkalmas világ. Nagy hasonlóság van e részben a kivándorlók s a zsidók között; a zsidónak sem hazája ez vagy az az ország, de bérli földjét s meggazdagodik; a nép sem – testvére; bár bisznitzre igen alkalmas, édes vér. De azért az új-világot taposó tömegek mégis csak egybe fognak olvadni s hazát fognak alkotni majd valamikor, ha ideáljaik a materializmust áttörik s érvényesülnek.

II.

New-York, aug. 13-án.

A beköszöntőt New-Yorkba már megírtam; nem volt himnusz, sem dal, de pamflet sem. A szárazföldi New-York ott a kikötő körül nem is érdemel mást. Sem az „eget söprő” 20-30 emeletes házak, sem az utca nem inspiráltak himnuszra. így került azután a leírásba a hajdani Léva és Zsolna s a még

mindig modern, nyitrai Pár-utca! Bocsássanak meg a yankeeek s javuljanak. Egetsöprő házaik szerénytelenül éktelenek, a többi pedig túlnyomó részben éktelenül szerény. Ezt a jellemzően amerikai házról, a „házfajról” írom. Mert az „echt” amerikai ház olyan, mint a yankee maga; ez utóbbi ugyanis simára van fésülve, simára van borotválva s amellett mégis szögletes; olyan a háza is. Préselt, vörös téglákból emelkednek falai; sehol bog, keret, sehol valami parkányzatféle rajta; ablakmélyedései is keretezetlenül néznek az utcára; magának az ablaknak sehol szárnya, sem egy, sem kettő; föl-le-tologatják eresztekeikben s két-háromfélle függönynyel is leplezik a szobahomálynak titkait. Nem kell épen lelkesülnünk a modern építészettel, mely az építészből cukrászt csinál, de valamit a cukrá-szati ornamentikából ugyancsak megkívánnánk itt! Jó volna az amerikai építészeknek a torta-díszítés-hez is érteni!

A köböl, téglából való építés különben már magában véve is luxus! Az amerikai házak legnagyobb része ugyanis deszkákból van összeszögezve, úgy falun, mint városban. Az amerikai nem ért rá eddig házat építeni: fabódékban lakik. Neki eddig hazát kellett teremtenie; talán azután ráér házat emelni. A fabódék nem jellemzik a megállapodást. A fabódés lakosság egy fokkal áll a sátoros nomádság fölött. Amerikának készülőfélben levő típusát a deszka és szeg adja; ezek az emberek még útban vannak. Nem mondom én, hogy tényleg nem háziasak s hogy a ház nem otthonuk; azt is tudom, hogy Svájcban, Tirolban s nálunk a hegyekben a taház az ember otthona; de ott a benyomás egészen más; a faépítkezésnek is más az oka; ellenben itt Amerikában a városi s a falusi faház a nagy gazdagság s

a szédületes ipari s kereskedelmi tevékenység körében legjellemzőbben a sátorjuttatja eszünkbe. Az ilyen házat hamar lehet összeszegezni, el lehet vinni, szét lehet fűrészelní és megfejelni. Boehm barátunk is, a clevelandi magyar plébános, elköltözött előbbi helyéről s nemcsak pipáit, hanem házát is magával vitte. Pedig – ne vegye sértésnek a különben is kitűnő háziúr – nem ártott volna azt a bódét ott hagyni, ahol volt.

Ha a legtöbb faház bódé, van közük csinos alkotmány is. Faoszlopos pitvaraikkal, tarkára festett deszkáikkal; csipkés, függönyös ablakaikkal úgy festenek, mint a stiglic-kalitkák; mint kalitkák, melyek zöld pázsitra vannak egymás mellé állítva. A zöld pázsit majdnem oly kelléke az amerikai háznak, mint a deszka s a szeg; vagy legalább annyira elválaszthatlan attól, mint a bagó az amerikaitól. Bagót, gummit, vagy valamiféle „kandit”, de valamit kell rágna az amerikainak s a hölgéknek is jár a szájuk: itt még akkor is, mikor egymagukban ülnek a „kárén”, vagyis a villamoson s állnak a „stor”, vagyis bolt ajtajában. Ez éktelen szokással együtt járnak éktelen köpkodések és ékes köpöláfak és pököfindzsák finom porcellánból. Tehát finom dolgok nem finom emberekkel! Ha tűz van, akkor e kalitkaházak leégnek a pázsitig; ha pedig a tüzet kikerülik, addig állnak, míg a szegek ki nem engednek. A városokban is szeretik e virányos, pázsitos utcákat; ahol ez nincs, ott a dísztelen, borotvastílus járja. Mondják, hogy mióta az olaszok nagy számmal bevándorolnak, azóta a házépítés is díszesebb. Csakugyan látni New-Yorkban utcákat, melyek az európai féltékeny kritikust is kielégítik. Hanem hogy ezt a haladást az olaszoknak kelljen tulajdonítanunk, azon a magam részéről igen csodálko-

zom, mert egyszerűbb, dísztelenebb s müízlés tekintetében sanyarúbb építést, mint az olasz házat, nem, ismerek; van ugyan erkélye akár minden ablaknak, de az az erkély nem egyéb, mint falba ereszttet rostély, gyönge vaslécecskékkel keretezve. Ebből a miídarabból New-Yorkban is, meg a többi városban is látunk eleget s hozzá még a háznak utcára néző oldalán, tehát a homlokzaton, emeletről-emeletre kapaszkodó vaslétrát a tűzveszély idejére. Ezen ereszkeznek le az újvilág lakói tűzvész esetén, lévén belül még a lépeső is fából, az pedig nem tűzáthatlan. Ami azonban New-Yorkban bámulatra ragad s ha amerikai volnék, himnuszra inspirálna, az a tenger. A tenger s az azt hasító ezer meg ezer hajó; a tenger s a rajta nyüzsgő egész világ. Nem tudom, hogy van-e egyéb nagyszerűbb kikötő. Egymás mellett emelkednek a kereskedelmi társulatoknak s a forgalmi vonalaknak kiszállói és rakodói, ferry-boatnak nevezett úszó kaszinók, istállók és kocsiszínök közvetítik a közlekedést Jersey és Brooklyn felé; háromemeletes fehér hajók viszik a népet a szomszédos forgalmi pontokhoz; transatlantikus gózösök bögnek éjjel-nappal, mint a megrakodott tevék, hogy útnak induljanak; mások egyre folyton érkeznek sok ezer mérföld hosszú barázdát vonva a világenger tükrén, amely barázdában drága gyöngyöket hömpölyget a világkereskedelem az United States kincstáraiba. E gazdagság megigézi a világot s mint hajdan Róma, úgy most New-York a célpontja egy új népvándorlásnak. New-York világváros a szó legteljesebb értelniében. Partjai aranyból vannak s húszemeletes házai nagy Wurtheim-szekrények; minden emeletről s minden ablakból bűvös fény sugárzik, az arany fénye, mely kísérletbe viszi s magával ragadja a világot. A régi

Róma a „superbia vitae” kísérletével, Paris a „concupiscentia carnis” Igéretével, New-York a „superbia oculorum” hatalmával hódít és bódít. A „Liberty” szobrának fején az ördög ül; fáklyája az arany bűvös fénye. A „Liberty” is fáklyát tart, de ez a fáklya nem mutatna utat Amerikába a modern népeknek; a mai népvándorlás útjait az arany fénye világítja be; az mondja: „gyertek erre” s népek indulnak utána.

Hogy ez a földindulás mily nagy, azt a helyszínén kell látni. minden európai nemzet sürög s forog itt; legújabban már Ázsia nyugati része is megmozdult; nemcsak kínaik s japánok, hanem szírek, arabok, örmények, maroniták is vándorolaak ide. Nemcsak ghetto van itt, hanem kínai városrész is; újságok megjelennek minden nyelven; van kínai és zsidó újság is, ez utóbbi a lengyel zsidóság hebehurgyás jargonjában; van kínai és zsidó „operaház”, hol az ember megpukkadhat nemcsak a szereplőkön, hanem a nézőkön. S ezt a Bábelt összetartja a jobb megélhetésnek öröme s a „bisznisz” remény. Az emberek, ha valamiképen föltalálták itt magukat, azt mondják: jó nekünk itt lenni. Építenek házakat, templomokat, iskolákat; alakítanak egyleteket, társulatokat; emlegetik az ó-hazát is közbe-közbe; vissza-visszatérnek haza; de a családok s a gyermekek elangolosodnak. Az ó-haza nem bír ez emancipált nemzedékkel; mert az ó-haza szegény s népet nehezen fejleszti! Az új hazában pedig pénz is van, meg valami emberfejlesztő búbáj, mely kiforgatja a magyart, tótot, oláhot, a szegényt, a vályogvetőt, a kohófűtőt s egy-két évtized alatt angolt csinál belőle. Az Ancsák, meg a Marcsák, a Zuzkák, meg a Zsuzsik, ha főzni, takarítani tudnak, 16-20 dollárt kapnak havonként: az pedig 40-50 forint s „hány

ezer van itt ilyen, hát még milyen keresettek – mondotta nekem az egyik derék, zempléni leány, nagy önérzettel – hisz az amerikai mind magyar szakácsnét akar. Nem ismerne rájuk, ha találkoznék velük – folytatta – szép „blúzt” hordanak s kalap van a fejükön, sétálni eljárnak a Central-parkba s „ice-creamet” esznek a Cuney-Island-en, de azért meglátszik, hogy kik ... a körmükön.” No de hát mire való a keztyű? !

Ez a népmozgalom óriási tömegeivel imponál; világot mozgat. Kikötője is azzal imponál, hogy egy világ evez benne. Gépeik, gyáraiak is a tömeg, a „massa” csodái. Termelése „en gros” megy; városai a földből nőnek s szétterpeszkednek, hogy órahosszat vágat végig rajtuk a villamos. Még a látványosság s a szórakozás is ezt a stílust követi. A Cuney-Island a Városligetnek s a bécsi Práternek sokszorosan bővített kiadása. Van ott minden, amit a világon látni s megtapasztalni lehet, kutya- és majomszín háztól kezdve a delhi-i indiai ünnepi felvonulásig; hinták, vízeséseken való ladikázások, Mont-Pelé folytonosan megújrázott kitörései, a tűzoltóság bemutatkozása valósággal égő házakon, a Szent Márk-téri torony villamos kivilágításban, cirkusz, csepürágók, tengeralatti utazások, jövendőmondók, hipnotizálok, hindu csodatevők s mindenütt tengernyi népség, mely bámul, nevet, mulat. Ha aztán baj van, az is nagy arányokban lép föl; az ember itt keveset ér; az élet könnyen pusztul. A vonatok őrületesen vágtatnak; kisiklanak vagy az örvényekbe ugranak; no, de annál több lesz a munka, a megrendelés; csak vasúti bakterre nem költenek; az luxus volna. A csalások is óriások; a newyorki csepp-városháznak hőmérői a számlákban 16.000 dollár árban szerepeltek!

Tehát az élet s a tevékenység stílusa itt a masszív nagyság! S ennek a masszív-nagyságnak nem volna New-Yorkban valami szemléltetése, valami monumentális emléke? Sokáig kerestem, hogy mi volna az; végre megletem. Nem dóm, nem palota, hanem az új William-Bridge, az az új vashíd, mely New-Yorkot Brooklynnal összeköti. Szinte rémületes, nagy mű. Hárrom emeletben száguld rajta a villamos, az elevated-vasút, az embertömeg s a kocsik és fogatok; az óriási vasszerkezet, melyet négy vaskötél tart. Ez az amerikai szellemnek monumentuma. Tömeg, erő, hatalom van benne, tenger felett köt össze városokat; mélység felett boltozódik s oly magasba emel, hogy szédül az ember saját nagyságától s mindenek dacára egy cseppek szépség sincs benne. Erő, tömeg, óriási arányok szépség nélkül... Íme az amerikai szellem jellemzése! Élet, pezsgő, nyüzsgő élet, de szépség nélkül; ilyen az amerikai élet!

III.

A Niagara.

Ki gondol arra, mikor mint gyerek az utolsó Mohikánba, a „Bőrharisnyába” belemélyed s fantáziájával kifesti magának a Houdson-folyót s a tavak országát, hogy majd egyszer arra viszi őt a vágtag „Railroad”, melyet a leggyorsabb indiánparipa sem érne utól? Magam sem álmodtam meg, mikor Losoncon 11 éves koromban hírt vettetem a Dhavalagiri, a Ganges s a Niagara létérből, hogyr egykor majd a Niagarában veszek zuhanyt, melyet nem a fürdőszoba padlójáról, hanem förtelmes magasságból zúdít az emberre az anya-természet. S íme ez is valóra vált.

Reggel, Buffalo vidékén, már dörgöltem ki sze-

memből az álmot s füleitem, hallok-e valamit az eső-vizek apokaliptikus zúgásából; de a sistergő; zakatoló, suhogó vonat lármájában semmi apokaliptikus zenére sem akadtam. Csak a természetnek van szava és zenéje; a gyárak s gépek csak lármához értenek. De látni már lehetett valamit. Láttam közel a vasúthoz a vágtató, széles folyót; hullámzott, lejtett, szökelt; lejtett, mintha néma zenészek indulóját hallaná és járná; szökelt, mintha örült volna. Először úgy tetszett, mintha minden a sok hullám szökelő paripa s taréja nyalka huszár volna, szép hadsereg, mely kivonul, hogy vesztébe rohanjon. De a pusztulás gondolata nem illett a ritmusnak világába, melyet a folyam képe tárta a némán bámuló lélek elé. Ennyi szépség csak a valóságnak tavaszában s nem „halottak napján” szokott kifesleni. Ez a folyam nem siethet sírjába; a Niagara nem az ö sírja, hanem menyegzős háza. Nézzétek e szökelő, majd ismét elnyúló hullámokat szépségükben; mily ritmikus vonalakban emelkednek s szállnak le; hogy nyúlnak el, mennyi eleganciával, mily kifogástalan technikával. Alakulásukban, vonalaik tömkelegében sehol egy rajzhiba; felületük tükr, alakjuk formai tökély. S csodáljátok meg ezt a lejtést; mily tánciskola ez még Miss Duncannak is! így kell lépkedni, szökelni és lejtni; itt a lejtés valóban zene és érzés. Miss Duncan ki akarja tipegni s táncolni az Iliást s a Divina-Comoediát. Sokan nevetik; de Miss Duncan alighanem más szemmel nézte a lejtő hullámot, mint nevetői. A hullám az Isten gondolatát lejti, finom érzékenységgel a formai tökély iránt. Lejtése a legszebb tánc és zene egyben.

Talán azt lehetne erre mondani, hogy ez a zene mint a duda, egyhangú s tánca is olyan, mely vál-

tozatot nem ismer. Igen, sok helyütt zenéje egyhangú s tánca szerény; de ez csak ott van, hol energiája alszik s öröme hideg. De ahol energiája éber s öröme tombol, ott a zene is élénk s tánca élet. Ereszd le a hegyről a vizeket, ülj ki a Tarpatak partjára s szemed elkából a vonalak e mozgó űszerdjétől s lelked önmagát felejtí a rajzok e rajzó világától. A pocsolyában, no meg a Nyitrában s Ipolyban nincsenek rajzok, nincs szépség és tánc, mert a pocsolyában a víz alszik, sőt rothat, de a Tarpatak csupa rajz, szépség, öröm és tánc. Hát még a Niagara! Azért mondomb: ez a lejtő folyam a természetnek örömében szökel, az élvezet ragadja; érzi a mélységet s lelkendez. Fut, szalad, vágtat a lejtős trambulinon, hogy páratlan fejest ugorjék s megmutassa, mit tud teremteni, ha erejét kiadja. El is jön a világ, nézni a bravúrt s a bravúr páratlanul sikerül. A sziklaágy, melyben a folyam lejt, egyszerre megszakad és soha meg nem mért mélység társa ki keblét; a folyam egy pillanatra lenéz s a mélység szemléletétől elakad szíve, hullámai elsimulnak. Mintha csak megkövülnének s lágy tengerzöldszínű alabastrommá válnának; alabastrommá, melynek amily kompakt s meg nem szakított a hulláma, oly átlátszó s szinte levegőszerű a színezete. Fátyollá válik az egész folyó, mely a sziklát borítja, fátyollá smaragdból s opálból, hogy a következő percben tündöklő porrá, lengő, szálló gyönggyé zúzódjék, nem az ütéstől, hanem a lendülettől, a repülésnek szélesebbégétől. minden csepp tolluvá lesz, puha, tündöklő tolluvá s az egész nagy Niagara folyam gyorsan repülő szárnyá, mellyel fészkébe, a mélység pihenőjébe, vágyik s repül a természet. S amikor leér – s folyton ér le – akkor fölsikít, vagy kiált, vagy zajong; szó erre

nincs az emberek nyelvében; az már specialitása a „sok vizek” nyelvénak; de tény, hogy örömeiben s szenvedélyében zúg és harsog és morog! Lent az opál-fátyol összegyűrődik s redőiben nymphák, vízi szellemek szőkéinek s forognak szüntelen. Fölbuknak, lebuknak, átkarolják egymást s keringőt járnak. Ott kiválik az egyik, mintha királynő volna; hullámfürtös fejét magasra emeli; kiterjeszti karjait; dereka is látszik, melyről tündöklő habruhája hullámos uszállyban folyik le. Angyala a zuhatagnak! De csak pillanatig láthatja emberi szem; mihelyt megláttuk, lebukott és eltűnt. S tudjátok, hol lakik? Ott, ahol öre áll, az őserő. Ott, ahol a patkóalakú esésnek közepén a vizek táncát s örömett örökök fátyol borítja, melyet a fölszálló köd képez; ott lakik; felhőből van háza; bele látni nem lehet; homlokzatára azt írta ki a természet: tolakodó turistáknak, ezeknek a „ mindenütt idegeneknek” tilos a bemenet. De hát csupa idegen mozog itt? Nem. Vannak lelkek, kik itt a Niagara esései körül mintha otthon volnának, mert azt, amit sokszor olvastak s annyiszor elképzelték, megjelenítve látják: „a sok vizek zúgásának” hallgatói, kiknek a „vox aquarum multarum” nem idegen nyelv, kiknek fülében ez a hang zenévé válik, a „vox citharam multarum” zenéjévé s azoknak énekévé, kikről az Apokalypsis írja: „vox citharizantium in citharis suis.” Mennyi cithara függ e sziklán; mennyi húr, ezüstös húr van kifeszítve rájuk s mindegyik szól erőről s gyönyörről. A Niagara az Apokalypsisnek egyik illusztrációja s aki így nézi, annak lelkében visszhangzik az Istenszeretetnek zsoltára. A Niagara a kilencvenkettedik zsoltárnak, melyet a breviárium Laudeseiben minden nap imádkozunk, fölséges fóliája: „Dominus regnavit, decorem indu-

tus est, indu tus est Dominus fortitudinem et prae-
cinxit se. Etenim firmavit orbem terrae . . . Eleva-
verunt flumina Domine, elevaverunt flumina voceni
suam ... fluctus suos a vocibus aquarum multa-
rum". Nézd ez ezüst brokátövet, mellyel körül-
övezte magát; nézd e gyöngyökből szőtt palástot, e
finom tündöklő hermelint; nézd e királyi, gyűrűdző,
fehér selyem uszálty! Látom, látom ... S halld-e
a folyamok dörgő szavát s a mélység visszhangját?
Hallom, hallom ... S mit kutatsz és keressz még?
Mutasd meg a Fölségesnek arcát! Arcát nem láthat-
tod, az írás is mondja; de a koszorúját igen! Nézd
a szívárványt, mely a mélység fölött domborodik;
ez a Fölségesnek koszorúja; alatta van arca; hunyd
be a szemedet s ha jól megnézted e szét nem fosz-
ladó brokátot, a tengernyi gyöngyöt, e soha nem
sárguló hermelint s ha a szívárványban a drágakö-
veknek csillogó örömet s a virágoknak menyasz-
szonyi díszét láttad s a folyamok szavában a citha-
rák pengését hallottad: akkor meglátod a Fölséges-
nek arcát... de csak magadban.

Elég; hallgass, citharám! Fizessünk 50 centet s
készülődjünk magunk is a mélysége.

Magamra öltöttem a vitorlavászon ruhát, felhúztam a nemezpapucsot, fejemre vontam a kajla-karimájú kalapot – fotográfia erről nincs – mentem szent János jelenését nemcsak látni, de megtapasztalni; lementem a zuhatag alá s vizes lettem bőrig s nyeltem vizet, amennyit muszáj volt. A víz csak úgy zuhog az emberre s nem tud hová lenni; ha bir, hát kapaszkodik a lépcsőn fölfelé, hogy kikerüljön a vizek ez ostorai alól; ha pedig elállják az utat mások, hát forgathatja a fejét, mint a nyaktekercs s kapkodhat levegő után s nyelhet nagyokat. Igen csodálkoztam, hogy nem kellett kihalásznunk vala-

melyikünket; de azt láttam, hogy mikor kikapaszkodtunk a sziklára, akárcsak a borjúfókák, a legtöbb csóválta a fejét a merészsgén s javasolta volna, hogy tegyenek ki az öltözőben óvást, mely szerint először vigyázzon mindenki a pénzére s ne hagyja a kabinban, hanem adja át a felügyelőnek s másodszor: ugyancsak vigyázzon, ha lemegy a „gorge”-ba, a „cave”-be, az örvénybe, hogy ott ne hagyja a fogát. Örültem, hogy pénzemet is, meg a fogamat is magammal vihettem tovább.

A „tovább” itt a „kárt”, vagyis a villamos jelenti. Felültünk a villamosra, hogy megkerüljük a Niagarának további folyását a legközelebbi városig s a másik parton ismét visszakerüljünk. Az út föl-séges s az örvény szélén siet a villamos. Aki itt kiesik, az veszve van. Mi nem estünk ki, de egy indián kiesett, mert részeg volt. Szerencséjére azonban még sem lett vége, mert nem esett ki az örvénybe, hanem csak a pázsitra, ahol azután lemászott melléje valamivel kevésbbé részeg, ki nem esett társa is s mindenkitő rögvest elaludt a canadai virágillatban. Ez a két indián hatalmas, csontos alak volt, kidudorodó pofacsontokkal, rezes ábrázattal; kihaló népnek szomorú maradványai s egy fejlődő népnek érdekes előképei. A fejlődő nép a yankee, akikre ugyancsak erősen emlékeztetett két indiánunk is. A yankee határozottan indián tipus. Indiánná alakítja őt Amerika, a klíma, a föld, a villamosság vagy mi; szóval az a típusokat alakító ímeretlen hatalom. Jó soká van itt, hogy megérezze a klímát. Yankee angolt jelent, mert e szó az „english”-nek indián eltorzítása; ők ugyanis az „english”-t „jen-kiz”-nek mondták ki; abból lett a mai yankee. Indián típusnak mondja már az angol ének is, mikor a yankeet jellemzi:

„slim an tall
never over fett
nimble as rat,”

vagyis, hogy vékony és magas, soha nagyon kövér s gyors, mint a patkány. E hasonlóság szembetűnő s még az is, aki maga föl nem találja, meglepetve veszi észre, ha figyelmeztetjük rá. Eszerint a veresbőrű indián letűnt s a tejesbőrű indián lépett nyomába, a kalapot felváltotta a gondosan fésült s lesimitott haj; a „bőrharisnya” hírét túlszárnyalta a sain-louisi cipő és topánka, melynek gyárosa azt hirdeti éktelen nagy plakátokon, hogy kétmillió párt röpít ki évenként. Mindezek ellenére azt gondolom, hogy a bőrharisnya tovább tartott, mint bármely világkiállítási topánka. Dacol-e majd az idő fogával a tejesbőrű indián tovább, mint a veresbőrű? íme egy titok, melyre nincs felelet semmi fonogramban.

IV.

Cleveland, aug. 10.

Megjöttünk Amerikának legjelentősebb magyar telepére. Sok itt a magyar s lehetőleg szervezve is vannak; van különféle egyletük, társulatuk, vannak lapjaik s nevezetesen van itt magyar-katholikus, tót-katholikus, görög-ruthén-katholikus s magyar református hitközség. Itt lakik Father-Boehm, Boehm-atyá, (minden papot Amerikában Fathernek hívnak a közbeszédben is), itt dolgozik s verejtékezik s műveli Szent Erzsébetnek, a magyar templom patronjának, virágos kertjét. Hogy pedig ahol kert van, ott dongók és darazsak is zúgnak s ezek az állatkák Amerikában is nem vackorra szállnak, hanem valami jobb szívni-valóra, az – iskolai

nyelven szólva – magától értetődik. Darazsakról pedig most azért emlékezem, mert a közönséges darazsakon kívül, melyek a magyarságot mindenütt kísérik s mézét elszedik, Cleveland arról nevezetes, hogy az ottani „Dongó” tintába is már továbbítja pöndörét! Láttatok már dongót kalamárisban?!

Úgy vettem észre, hogy magyarnak lenni Amerikában nem nagy dicsőség; a „hungarian”, a „pol-lac” s az „italien” valami oly különös mellékízű nevek, melyektől az amerikai félrehúzza száját. Nem mondom, hogy egyformák, de egyikük sem emlékeztet szalon-cukorkákra. A „hungarian” legalább is nagyon szerény műveltségű fokot jelent. De él Amerikában s nevezetesen Clevelandban a magyar hírnév oly megalapítójának s hordozójának emléke, ki az amerikai legfőbb ideált, a szabadságot s az érte való harcot, örökre összekapcsolta a magyarság eszméjével s ez Kossuth Lajos.

Clevelandban áll szobra. A későbbi magyar ki-vándorlás nem alkotott alkalmas keretet Kossuth emlékének az amerikai közvélemyben. De nem igen tehetett róla. Hiszen a magyarság s amit annak hívtak, az a kivándorolt, szegény munkás-nép és a desperádók, Magyarországot nem emelhették; az ügyefogyott, szegény nép a maga alacsonyabb műveltségével, társadalmi s gazdasági igénytelenségével nem igen imponálhatott Amerikának; a háziasabb, műveltebb élethez seholgy sem volt szók látva; a kocsma még túlságosan nagy szerepet játszott életében; háza még csak lebuj volt s igényei még nem emelkedtek egy elkülönzött fekvőhelynek megkívánásig; meghúzta magát a város leg-rondább helyein s ott hentergett sorban egymás mellett: ez volt a „hungarian”.

Azóta nagy a haladás s a clevelandi magyarság becsületére válik mindenjunknak. Nemesak, hogy Kossuth Lajos szobrát állította fel a város parkjában, hanem egyházközséget alkotott, mely a magyarságnak első hitközsége Amerikában, templommal, fényes, kőből épült iskolával, parókiával s ezt mind a magyar munkás népnek dollárjaiból. Perczel Lajos, clevelandi közjegyző buzgólkodásának köszönhető Kossuth Lajos szobra, Boehm Károly plébánosnak érdeme a magyar hitközségnek szervezete. „Buzgólkodás, érdem”, két szó; hamar kimondja az ember, de hogy ez a két szó mennyi áldozatot, gondot, keserűséget takar, annak csak az a megmondhatója, ki e két szó psychologiájától megöszül és hegyibe megkopaszodik. Perczel és Boehm uraknak mindezek után, gondolom, fölösleges a tükkörbe nézniök.

Idegen földön tanulja meg az ember hazáját szerelni, vagyis, hogy a hazaszeretet lángját föléleszteni. Mily jól esik itt a nagy idegenben magyar otthonba lépni, magyar templomban magyar éneket zengeni és hallgatni, magyar iskolában a gyermeket magyarul üdvözölni. Első utunk New-Yorkban is a magyar-tót plébániába, Dénes Ferenc páratlan vendégszeretetű s lelkes egyházi és hazafias érzelmű, kassaegyházmegyei papnak szent Erzsébetről nevezett templomába irányult; itt térdeltünk le az oltár előtt; itt emeltük föl szelemeinket a legnagyobb magyar nőnek szobrára s most ismét Clevelandban ugyancsak Szent Erzsébetet köszönhettük. Örömmel néztünk végig az egybegyült népen; dobogott a szívünk, midőn zászlaiak alatt kivonultak az egyletek s cicerói műdarabnak néztük azt a kis fölköszöntőt, melyet egy iskolás leányka csicssergett felénk az iskola-ünnapélyen.

S így volt ez mindenütt, ahol megjelentünk s így van az bizonyára másutt is, ahová az idő rövidsége miatt a szívélyes meghívás dacára el nem lehetünk.

A katholikus papok a legnagyobb szolgálatot teszik itt az egyháznak s a hazának azáltal, hogy nemzeti testületekben szervezi[^] a széjjelhúzó, földönfutó tömegeket. A népet kihatóan s üdvösen s erősen szervezni máskép, mint egyházközösségekben, nem lehet. Ahol a nép együtt lakik, ott sokan lehetnek egy rakáson; lehet betegsegélyezésük és önképzőkörük, de abroncs a sok donga köré, erős kapocs a lelkek közé, csak akkor ékelődik, ha az a nép községet képez, melynek tűzhelye az oltár s központja az Isten szíve. Ezt bőségesen tapasztalhatják mindenek, kik más alapon akarják organizálni a magyart s ezt azután meg kell keserülnünk sok tekintetben minekünk, hazánknak s egyháznak, hogy egyházközösségi szervezésre már jóval ezelőtt nem gondoltunk s a magyar katholikus népet ott kunit, Amerikában, bitang jószagnak néztük. A magyar állam már belátja, hogy az a nép még sok tekintetben a hazáé s hogy nagy nemzeti érdek rejlik abban, hogy e népet, ameddig s amennyiben lehet, a magyarságnak megtartsuk s ugyanezt érti föl most már az apostoli egyház. Látja már, hogy a Kárpátokon túl, Romániában s Amerikában is vannak hívei. Érzi már szívét megmozdulni s apostolinak nevezett buzgalmát föltámadni, mikor ezer és százezer magyar kivándorlóira gondol, akikről még nem gondoskodott. Ha jól tudom, Amerikában 13 helyen van magyar lelkipásztor, de ez még mind szégyenletesen kevés, mert pl. Chicagóban, e szörny-városban, egy magyar pap sincs!

A magyar-tótok sokkal jobban vannak szervezve. 60.000 magyar-tót van összetoborozva csak az egyik katholikus egyletben! Ez azért van, mert tótok kezdték a kivándorlást s nyomukban tót papok is jöttek ki mindenki által, kik közül már igen sokan vannak itt, de másodszor azért is, mert a tótok egyházközségi, katholikus alapon szerveztek; a magyaroknál pedig más tendenciák jelentkeztek. De e tendenciák tehetsztenek voltak s csak szétforgácsolták a magyarságot s „gyütt-ment” elemek tolakodásának dobták oda prédául. Mert – kértem – mit használ a magyarságnak az a new-yorki 70 magyar egylet, mikor ezek közül csak 69-nek zsidó az elnöke és a titkára? S ugyan menyire vonzhatja a magyarságot az oly egylet, melynek elnöke egy szegény magyar embernek, ki segélyért folyamodott hozzá, azt adta válaszul: „Hogyan segítsem én magát, mikor maga keresztény?” Ilyen „magyar” egylet aligha segíthet rajtunk! Pedig ezt egy new-yorki „magyar” egyletnak titkára mondotta.

Sem magyar, sem tót, sem német, sem francia nem áll meg a lábán, ha a legfőbb eszményektől eltekint s futóhomokon épít oltárt a „hazának”. Ezt legjobban Amerikában lehet tanulmányozni. Ismétlem, itt csak erős hitközségi szervezetekkel segíthetünk a magyarság ügyén. E szervezeteknek vannak iskoláik; ez iskolákban természetesen angolul is tanulnak, sőt nem csodálkozom azon sein, hogy angolul is tanítanak, de amellett művelik a magyar nyelvet, úgy, hogy minden gyermek megtanul jól magyarul. Hogy ne tudjon angolul, azt gondolom, senki sem kívánja; az nem volna a magyarságnak javára; kell angolul tudniok és tehát tanulniok is a gyerekeknek, hiszen angol gyá-

rákban fognak dolgozni s angolul beszél itt mindenki, a német, a svéd, a francia is. Angolul kell tudnia, mert különben előmunkás sem lehet belőle s így anyagi kára is volna. Nem hiszem tehát, hogy valaki kifogásolná a gyermeknek az angol nyelvben való oktatását s azt kívánná, hogy a magyar iskolában a gyermek ne tanuljon meg angolul.

De miből tartják fönn az iskolákat? Templomot, papot, orgonistát, iskolát, tanítót, paplakot, mind ezt a nép tartja fön dolláraival. Arra kollektálnak, más forrás nincs. A szegények pénzéből épül itt minden, csakis a szegényekéből, ha nem angol templomokról és iskolákról van szó. A németek ugyan már szintén igen jól bírják magukat, de a többi nemzetseg kézből-szájba él. E nagy nehézségek közt a katholikus egyháznak, mely az amerikai közélet tengerén mint óriási hadihajó evez számtalan szektárius halász-bárka közt, nagy előnyére vannak az apácarendek és kongregációk. Bátran lehet azt mondani, hogy a katholikus iskolaügyet, a népiskolákat egész Amerikában a kedvestestvérek látják el, ők lelkei anyái a gyermeknek. Még pedig az itteni szokás szerint ők tanítják a fiúkat is s nincs velük különös nehézségük. Nálunk – nem tudom – ezt lehetetlenségnék nézik; itt meg általános divat. A public-school-ban, az állami iskolákban is, átlag tanítónők szerepelnek. Az állami iskolában hittantanítás nincs, azért ki van közösítve minden katholikus szülő s föl nem oldozható a gyónásban, amely a public-schoolba küldi gyermekit, ha ugyanott katholikus iskola is van; ahol pedig katholikus iskola nincs, ott a gyermeket a papok külön oktatják hétközben is, vagy pedig az „airis”-oknál (így neveztetnek az írek) divatos sunday-school-ban (vasár-

napi iskola). E vasárnapi iskolákat többnyire aids missek vezetik s ez nemcsak a katholikusoknál, hanem a szektáknál is dívik.

Mindez nemcsak pénzt és ismét pénzt igényel, hanem mindenekfölött szükséges hozzá ember, férfiú, pap, apostol a javából. Apostol, aki az imából merítí erejét és szereti a népet, szereti türelemben és kitartóan. Türelem kell hozzá és áldozat. A szentírás szavát: „in patientia possidebitis animas vestras” Amerika különösen megtoldhatja azzal „et alienas”. Desparádók ide ne jöjjenekek. Veszedő fráterek, pénzkereső fukar emberek maradjanak otthon. Ne legyen Amerika szemetlerakód) hely, hogy akik otthon legazdálkodtak, azok ide meneküljenek. Az „ó-világban” néha ily ócska gondolatok gördülnek az agyakban, hogy Amerikának jók ezek is: nagy tévedés; Amerikának buzgó papok kellenek. S azután még valamit kell hangsúlyoznom: nagy előnyére szolgál a magyar nemzeti ügynek, ha a kijövő papok magyarul és tótul is beszélnek s szélsőségi hazafiaskodásban nem utaznak. Az ilyenek igen sok-sok embert nyernek meg a hazának s megakadályozzák azt, hogy a tótok nem szervezkednek külön magyarellenes községekké.

A paphoz nem illik a véres-száj s szent Pál zsidólétére nem kívánt görög-római-szkitha-verébijesztő lenni!

V.

Chicago, aug. 17.

Úgy tudom, hogy Chicago valami indián szó, tehát vadságra emlékeztet. Amilyen a szó, olyan a város; a vadak városa; a megvadult termelésnek s a megbokrosodott üzleti szellemnek porondja. Haj-

dan indiánok vadásztak itt bőlényre, most amerikai fehérek vadásznak ugyancsak itt biszniszre. A különbség csak az, hogy az bőlény volt, ez meg bisznisz; de a vadászat, a szenvedély, az a régi. A bejárat a városba hasonlít az óriások tanyájának bejáratához, óriásokéhoz, kik harcban állnak, hogy egymást agyonüssék; kik egész nap gimnasztikáinak, hogy erősebb, vaskosabb izmokkal fojtogathassák egymást; éjjel pedig új buzogányok és bunkók előteremtésén gondolkoznak. Chicago egy piszkos utcájú, szurtos levegőjű, óriási kéményekből füstöt pöfekelő világváros, hol acélt gyártanak s marhát ölnek, orosz és porosz hadseregeknek élelmezésére s az Oriensnek konzervekkel való ellátására. Chicago a mészárosok városa, egészen mészáros jelleggel. A mészárosok lehetnek derék, kitűnő emberek; kezük tiszteletremélő munkáskéz, de egy világváros jellegét nem bíznám ujjaikra: akkor inkább borbélyokra; azoknak finomabb s könnyebb kezük van.

A modern termelésnek ez őrületes kiadása a Michigan-tó partjára telepedett le; az leheli kőszénporos utcáiba az életet adó levegőt. Hálá Istennek, el is terpeszkedett, úgy hogy egy-két postamérföld kiterjedésű. A villamos vonat itt is zörög végig az utcákon, fönt az éktelen, csúf vasszerkezeteken, lent a rossz, pocsétás kövezeten s mikor már nem tud merre menni, lebukik a föld alá s hajókat hordozó csatorna alá is fúrja alagútját.

Ez a vad, sztrájkjairól világhírű város nyújtja típusát az amerikai életnek. Mindössze egy-két évtizedet számlál s lakosainak száma márás kétmillió körül van; fölcseperedett és kevély, öntelt s erőtől duzzadó; iskolába nem járt, pusztán nevelkedett; finomsághoz nem ért, de pénze van; nem mosakodik, de szappant termel, hogy más mosakodhassék.

Igaz, hogy most már művelődésre is ráadta a fejét: a petróleumkirály rászánt a chicagói tudományra s művészetre potom 20,000.000 dollárt s egy „Presbyterian university”-t teremtett, ahol az ember amerikai mintára minden tanulhat, ügyvédséget, medikát, mérnökséget, patikusságot, földmívelést, lóvaglást, tengerészettel, publicistaságot s mindenek előtt írást-olvasást. Ilyenek itt az „university”-k. Senki se gondoljon európai egyetemre, mikor amerikai „university”-król van szó; már csak azért sem, mert mindegyik más-más alapon, más-más szervezetű s a legkülönbözőbb kollégiumokból, hol 4, hol 6, hol 7 osztályú iskolákból verődnek össze diákaik. E részben az amerikaiaknak még nagyon sok dolguk lesz s mindenekelőtt szükséges, hogy ők maguk érjenek meg a közoktatásnak rendszeresítésére. Van azután Chicagóban csinos szépművészeti múzeum is; sőt ép most adtak össze gazdag lakói 700.000 dollárt a klasszikus zenét kultiváló „Music-Hall” fennállásának biztosítására.

De ha az élet eszményi tartalmának szempontjából Chicago még nagyon fiatal óriás, a gazdasági termelés tekintetében ugyancsak meglett óriás. Ez az óriás tükrözeti a reális, amerikai életet, melyek rohamosság, küzdelem, termelési bravúr, egyoldalú, üzleti, őrületes munka jellemz, de a szépség nem bánt. Józan, tevékeny, dolgos, de tulajdonképení tartalma a dollár. Tevékenysége élénk szellemben vall, de nem szellemi irányú. Tevékenysége a „make money”, a pénzcsinálás. Az ember itt a „homo sapiens americanus” válfaját ölti magára; zseniális üzletember; szerény és józan; nem uraskodik s megszakad a munkában. Világnézete józan; a tudomány nem tette szkeptikussá; a világ problémáit nem kutatja; neki túlságosan sok dolga van itt lent

a földön; azért megfogadja az Ecclesiasticus szavát: altiora te ne quaeasieris. Annál többet törí a fejét a bisznissen s dollárral álmódik.

Ily élet mellett másra nem érnek rá az emberek s nincs is kedvük hozzá. Tudomány nem igen kellendő portéka s a termelés e bransban pang. A szegény munkásemberek befogják gyermeküköt a gyárba, az üzletemberek pedig az üzletbe. E reális hajlandósággal együtt jár az élet bizonyos egyszerűssége, melyet már az a fabódé, illetőleg faház is s a társadalmi rétegek dacára valamikép egy vonalra emelt, általános életmód jellemz. A városokban kevés a kávéház, tehát szerény az időlopás is. A latiner nem ideál; úrnak lenni semmi; de keresni pénzt, az valami.

Az élet súlypontja tehát a keresetben, a munkában, az üzletben fekszik; az amerikai ezért él s tudja, hogy Amerikába is csak azért jönnek az emberek, hogy pénzt szerezzenek, ő nem bánja, hogy jönnek; hiszen az ő haszna. Nagy vállalatokhoz, nagy ipartelepekhez, bányák műveléséhez sok-sok ember kell; a nagy nyereségeket a nagy vállalatok szolgáltatták: tehát jöjjetek, jertek, kedves „atyámfiai a dollárban”; valamit majd kaptok ti is, a javát azonban én viszem el, én, a „smelting and refining”, én, az „iron and steel company”. Ez ellen már csak nem lehet kifogástok. Az őrületes termelésben piacra dobott portéka pedig bejárja a világot; magyarok, lengyelek, németek, ruthének, tótok, franciaiák, szírek, svédek dolgoznak rajta Amerikában s Amerikából a magyar, tót, svéd, lengyel munka el-vándorol Magyar-, Svéd-, Lengyelországba. Hát nem volna jobb, ha a magyar, tót, svéd, lengyel ott-hon dolgoznék s a portékát nem kellene küldöz-

getni tengerentúlról hazára, megint annyi más, szálító és express „company” zsebeinek töltögetésére?

A nagy energiát igénylő s erős akaratot nevelő munka adja meg az amerikai életnek a komoly jellegeit. Az amerikainak lelkülete józan és komoly; a föllépése is az. Lehet azt eredmélyezni az angol és ír vörből is s a rövid, küzdelmes történelemnek szelleméből, de megértéséhez elegendő a komoly munkára fektetett élet is. Amerikában dolgozni kell; ha valaki nem „airis”, vagyis nem a politizáló, ír-klikkeknek kliense, melyek révén hivatalhoz s jövedelemhez juthatna, akkor csak a munka adhat neki kenyereset; az átlag nyolc órai, de komoly, szorgalmass munka. A munka elegendő az élet komoly fölfogására; a munkás, dolgos nép világnézete nem csélcspás nem frázis. Hozzájárul, hogy mint említem, az amerikainak hitét s vallásosságát nem szedik szét a kétség. Az emberek nem érnék rá sem filozófálni, sem theoriákkal az eszményeket pótolni. A legtöbb nem tanult német filozófiát s így meg is tartotta józanságát. Igaz, hogy az őrülletes dollárhajhászásban sokan, nevezetesen a felekezetek hívei, minden hiten s valláson túladnak, de a katholikusoknak túlnyomó része s a pozitív lutheránusok világnézete a munka komolyságának súlya alatt szilárdul. Van tehát Amerikában sok-sok millió a számottevő társadalomban, kik az élet komolyságát a hitnek eszményi irányzatával párosítják.

Ez a komolyság oly eljárásokra ragadja őket, melyeket mi túlzásoknak s excentritásoknak mondunk. Végigmegünk például Chicago egyik leglármásabb utcáján, egyszerre a láarma még siketítőbbé, a zörgés-csörgés még zajosabbá válik; dobognak, sípolnak, trombitálnak; valami zászlófélét lobogtatnak vagy reklámokkal beragasztott szekeret vontat-

nak, csakhogy a járó-kelőknek figyelmét felhívják. El is érik a célt, mert nagy tömeg verődik össze az utca szegleten, ahol a tábor megáll. A tömeg csoportosul s helyet ad az „üdv serege” tisztjének, aki előlép s nagy lelkesedéssel beszél az evangéliumról az Isten országáról, a megtérés szükségességéről. Appellál saját múltjára vagy bal, vagy jobb szomszédjának s szomszédasszonynak életére, kik szintén rossz utakon jártak s azután megtértek. „Tehát rajta, térjetek meg ti is, kik rossz életet éllek s templomba nem jártatok; azért járunk az utcán és prédikáljuk itt az evangéliumot, hogy az utcáról fölszedjük azokat, kiket a bűn a társadalom követetére dobott ki.” így dolgozik Booth generális s az ő tisztkara, a „salvation-army”.

Ily komolyság nálunk nincsen, sem munkában, sem világnézetben; ehelyett van henyeség lent, úrhatnámság fönt s jellemtelen vagy legalább is szégyenlős meghunyászkodás a legszentebb s legfölségesebb érdekek ügyében lent is, fönt is.

Ez pedig még desperáltabb erkölcsi vadság, mint a chicagói erőteljes munkának biszniszies szelleme. A munkaszeretet tanulmányozására s a magyar nehézkesség megreformálására kellene minél több magyarnak Amerikába mennie oly föltétel alatt, hogy nem ragadnak ott, hanem haza jönnek s magukkal hozzák a komoly életnek szeretetét. De a komoly élet megóvására és biztosítására kellene otthon ipart is teremtenünk, hogy az emberek szét ne szaladjanak a világban, hanem megtalálják otthon azt, amit most Amerikában keresnek: nyolc órai munkát átlag, no meg jó fizetést.

VI.

Omaha, 1904. aug. 20.

Chicagón túl van a nyugat, a gyér lakosságú, prairie-kban gazdag nyugat; ahol még annyi a hely, a föld, az erdő, a rét, ahol a nagy hegyek emelkednek és az arany terem. Amerika szegény volna, nem volna oly nagy ipara, a skyskreberek nem volnának húszemeletes Wertheim-szekrények, ha ez a nyugat nem volna, ha nem volna California s most legújabban Alaska. Az arany innen jön.

Én nem aranyat kerestem, de egy drága gyöngynék fénye mégis megigézett, fény, melynek kimondhatlan bubája akkor is reszketett lelkemen, mikor szemeímet behunytam. Aranyat sokat láttam. Voltam az omahai „smelting and riffinning” telepen, hol asztalnyi magasságban és szélességben voltak egymásra rakva az ezüsttömbök s oly „arany-tégllákat” emelgettem, melyek közül egynek-egynek 15.000 dollár volt értéke; azt mondták: odaadják, ha egy kézben el bírom vinni; nem bírtam; ott-hagytam s nem is bántam. Kapunk mi abból a pénzből eleget, csak a gyöngyöt el ne veszítük. Az amerikai bankok is azt hirdetik, hogy a legjobb tőkebefektetés pensylvániai vasút s a katholikus egyház; ott a pénz el nem vész, jól kamatozik. Az egyház a gyöngy, szelleme a bűbájos fény; aranyunk is lesz, amennyi kell, míg a gyöngy fényétőrizzük és óvjuk.

Valóban az anyaszentegyház Amerikában impónált nekem legjobban. Föлемelkedett szemeim előtt alakja, mint a magas Tátra s minél tovább nézem s nézem, annál nagyobbra nyúlik, annál impozá-

sabbra emelkedik föl-föl a felhőig s azokon túl az égbe. Pedig hát mit láttam? Egyházközségeket, előkelő, gazdag angolok és írek kebelében, de a legtöbbet átlag egyszerű, munkás népnek rétegeiben. Templomokat, egyházakat, iskolákat alapítványok nélkül, csak a népnek kollektájából fönntartva; püspököket káptalan nélkül, sokszor a plébánossal s káplánokkal egy födél alatt, egy asztalnál. Láttam az egyházat, melyet nem támogat állam, melybe belépni, melyből kilépni, mellyel nemtörődni szabad bárkinek. Láttam egyházat, melynek hittanát nem tanítják a nyilvános iskolákban s melynek, ha híveket akar, össze kell toboroznia gyermekeit s összetartania nyáját, hogy szét ne szaladjon milliókat számláló városoknak s templomok s iskolák nélkül terjengő bemérhetlen vidékeknek pusztaságán. Oly gyengének s tehetetlennek láttam azt az egyházat, oly gyarlónak s igénytelennek kezdetben, hogy szinte mondogattam magamban: quomodo sédet sola civitas ... quis medebitur Uli? De mikor végigvágtattam Amerikán s a nagy városok tömkelegében s a falvak s gyári telepek körében föl-föltünt a keresztes torony s megint s ismét csak a kereszt; megint keresztes templom, megint keresztes iskola; mikor a kémények füstfelhői mögül szemeimbe ragyogott megaranyozva az a jel, amelyet bámulatos fejlődéssel csak a katholikus kereszténység kultivál, mintha az Úr a „katholikus” nevezettel kereszjtét is épen csakis az egyházra hagyta volna; mikor láttam, hogy az evangéliumot hány lélek és szív szolgálja s kivált mikor észrevettem, hogy nincs annyi bankó, melyet millionáriusok áldoznak a szektákért, mint amennyi élő, érző, Krisztusért lángoló női szív van az egyházban, kik az ifjúságot nevelik s az „anyaszentegyház” szép nevéből az „anya” szót és

jelentést maguknak sajátos értelemben lefoglalják: akkor ez a jogilag gyenge s igénytelen egyház erkölcsi óriássá növekedett szemeimben, a legfölsége-sebb s legimpozánsabb intézménnyé az új-világban.

íme itt áll és él és küzd az „Ecclesia gentium”, minden fajból, népből, nyelvből; a biszniszért való kapkodásban, a hullámzó nézetek és vélekedések áramaiban s él úgy, hogy örvend s küzd úgy, hogy győz. Mikor ezt írom, itt a hajón, akkor érzem csak igazán, hogy mi az az Ecclesia! Mert a hullám magasan csapong s a hajó recseg (bocsássa meg a szedő is, hogy ily hakumbakumos az írásom), de azért törtet s reméljük, révpartot ér; ilyen az Ecclesia.

Az amerikai katholikus egyháznak kedvez a yankee-knek angol, konzervatív szelleme, mely valóban szabadságot biztosít neki s tisztelettel viseltek a vallás iránt. Másodsor tartja az anyaszentegyházat az írek katholikus lelkesülése. Az ír nép a legkatholikusabb nép, ami az egyházhöz való ragaszkodást illeti. Nem mondomb, hogy a legkatholikusabb erkölcseiben, mert nagy bűnei vannak, de történelme egybeforrasztotta e népet az egyházzal s az az egyik legnépszerűbb tradíciója, hogy az egyházt, mely egymaga védte mindig az ír népet elnyomatásában, soha el ne hagyja. Azért minden „airis” rettenthetetlen katholikus; átlag mind templomba jár vasárnap, böjtöl pénteken s rendkívül áldozatkész s milliókat ad egyházi célokra. Ami Amerikában nagyszerű intézet, szeminárium, kollégium van, az elsősorban airis zsebekből való. Nem mondomb, hogy mind praktikus katholikus; dehogy, vannak, kik nagyon is lazák, de ami a lelkesedést s a hű ragaszkodást illeti az egyház védelme tekintetben, az minden megvan bennük. Már pedig az airi-

sok nagy hatalmat képviselnek Amerikában; a politikában ők a szerepvívők; az amerikai klérus átlag belőlük való; igen elszánt s jogait fel nem adó nép faj; esze sziporkás, nyelve ostor is, kard is, „strenuous nation”. Egy lelkes, magyar pap nem győzte nekem bizonyítgatni, hogy az új-világ katholicizmusára nézve az ír népnek providenciális szerep jutott. Csak el ne bízza magát s ne nézzen le mást s ne tévessze szemei elől, hogy iskola nélkül a templom nem győzi. A németek mindenütt azt mondják: először iskolát, aztán templomot, vagyis az iskolában tartják az istentiszteletet, míg külön templomuk föl nem épül. A németek s a lengyelek hasonlóképpen nagy támaszát képezik az egyháznak az új-világban, mely minden erejét (az aranyon kívül) végre is az óvilágból meríti.

Hallottam ugyan németektől panaszt is az airisokra, kivált a hegemoniát s az iskolaügy elhangolását illetőleg, de ezt sem szabad általános érvényűnek elfogadnunk. A hegemoniás hajlamok nagyon természetesek az ő helyzetükben; az iskolaügy pedig néhol a legjobb akarattal sem emelhető ki a sun-day-school szerény kereteiből, ott t. i., hol a lakosság kevés különiskola fentartására. Különben pedig a baltimorei zsinat ugyancsak hangoztatja a katholikus iskolák felállítását s az utolsó papi exercitiumokon New-Yorkban (minden papnak évenként a szemináriumba kell jönnie 3 napi lelkigya-korlatra s fizetni az ellátásért 8-9 dollárt) a new-yorki érsek keményen rászólt azokra a papokra, kiknek még nincs külön katholikus iskolájuk. „Építsetek, csináljatok katholikus iskolát, ahogy csak lehet; az első évben én szívesen fedezem a magaméból a budgetet;” Ezt mondja egy amerikai érsek, nem mikor fönlevő katholikus iskolák elkö-

zösítésének megakadályozásáról, hanem újaknak alapításáról van szó. Ugyan mit tenne az amerikai érsek, ha Magyarországon püspök volna? !

S honnan veszi a newyorki érsek s a többi püspök a pénzt? Az egyházközösségek a kollektából bizonyos percentet (New-Yorkban öt percentet) juttatnak a püspöknek s ha az ki nem futja, adnak az írek! Épített a newyorki egyházmegye egy oly szemináriumot, amilyenhez csak foghatót is nem láttam a világ hátán; hogy nagyon keveset mondjak: az esztergomit össze sem lehet azzal hasonlítani. S tíz év alatt tisztán áll; egy cent adóssága sincs!

Az omahai püspök mégis azt említtette, mikor nála tisztelegtem: „A magyar püspökök nagyon gazdagok”. „Monsignore, a magyar püspökök gazdagok, már aki; igaz; de ha a newyorki kathedrálist s a newyorki szemináriumot s azt a temérdek sok intézetet nézem, azt kell mondานom, hogy az amerikai püspököknek mégis több pénzük van.”

Így van az most; kívánatos, hogy a katholikus egyháznak ezt a páratlan fejlődését az amerikai viszonyok később meg ne akasszák, hanem segítsék s megerősítsék. Adj, Uram, ehhez lelket az égből s embert a földről, ki a lelket energiává kiváltani képes.